

DİCLE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ARŞİV BELGELERİ İŞİĞİNDA DİYARBAKIR VİLAYETİNDE
1895 ERMENİ OLAYLARI

OKTAY BOZAN

YÜKSEK LİSANS

DANIŞMAN: DOÇ.DR ABDURRAHMAN ACAR

2006

ÖZET.....	II
ABSTRACT.....	III
İÇİNDEKİLER.....	IV-
VI	
KISALTMALAR.....	VII
ÖNSÖZ.....	VIII-IX
GİRİŞ	
A-OSMANLI YÖNETİMİNDE DİYARBEKİR ERMENİLERİ	
1-TANZİMAT'TAN ÖNCE.....	1-7
2-TANZİMAT'TAN SONRA.....	7-10
B-DİYARBEKİR VİLAYETİ	
1- ETNİK VE DEMOGRAFİK YAPISI..	10-12
a-Osmanlı Nüfus İstatistikleri ve Arşiv Belgelerine göre.....	12-14
b-Diyabekir Vilayet Salnamesine Göre.....	14-18
c-Ermeni Kaynaklarına Göre.....	18-21
d-Diğer Kaynaklara Göre.....	21-26
2- İDARİ (MÜLKİ) TAKSİMATI.....	26-28

BİRİNCİ BÖLÜM

OLAYLARIN ÇIKMASINDA ROL OYNAYAN FAKTÖRLER

A- KONSOLOSLUKLARIN KURULMASI VE FAALİYETLERİ.....	29-34
B- MİSYONERLİK FAALİYETLERİ.....	34-35
1-KAPUÇINLER VE FRANSİSKENLER.....	35-37
2-AMERİKA MİSYONERLERLİĞİ.....	37-39
3-HALKIN MİSYONERLİK FAALİYETLERİNE KARŞI TUTUMU.....	39-42
4-MİSYONER OKULLARI.....	42-45
C- ERMENİ KİLİSESİNİN ZARARLI FAALİYETLERİ.....	45-48
D- ERMENİ KOMİTELERİ (HİNÇAK VE TAŞNAKSUTYUN).....	48-51
1- ERMENİ KOMİTELERİNİN AVRUPA KAMUOYUNA ETKİSİ.....	51
2-ERMENİ KOMİTELERİNİN KÜRTLERE KARŞI TUTUMU.....	52-53

E-ANADOLU'DA	MEYDANA	GELEN	DİĞER	ERMENİ
OLAYLARI.....				53-55

İKİNCİ BÖLÜM

OLAYLARIN ÇIKIŞI VE MAHİYETİ

A-OLAYLAR ÖNCESİ VİLAYETİN DURUMU.....	56-64
B-DİYARBEKİR AHALİSİNİN ÇEKTIĞİ TELGRAF.....	64-66
C-OLAYLARIN BAŞLAMASI VE GELİŞMESİ.....	66-81
D-OLAYLAR KARŞISINDA MERKEZİ İDARENİN TUTUMU.....	81-83
E-DİYARBEKİR MERKEZİNE MÜLHAK YERLERDE OLAYLARIN MAHİYETİ.....	83-86
F-OLAYLAR SIRASINDA ÖLEN VE YARALANAN MÜSLÜMAN VE GAYRİMÜSLİMLERİN MAHALELERE GÖRE DAĞILIMI	
1. MÜSLÜMANLAR	
a- Fatih Paşa Mahallesi.....	86-88
b- Arap Şeyh Mahallesi.....	88-89
c- Kavvas-ı Kebir Mahallesi.....	89
d- Hüsameddin Mahallesi.....	90
e- Ali Paşa Mahallesi.....	91-92
f- Lala Beg Mahallesi.....	92
g- İzzeddin Mahallesi.....	93
h- Ablak Mahallesi.....	93-94
ı- Memedin Mahallesi.....	94
2. GAYRİMÜSLİMLER	
a- Süryani Kadim.....	94-97
b- Protestanlar.....	97
c- Süryani Katoliği.....	98
d- Rum Katolikler.....	98
e- Ermeni Katoliği.....	99-100
f- Rum.....	100
G-OLAYLARDA HAYATINI KAYBEDEN MÜSLÜMAN VE GAYRİMÜSLİM SAYISI.....	100-102

H-OLAYLARDA ZARAR GÖRMEYEN GAYRİMÜSLİMLERİN MAHALLELERE GÖRE DAĞILIMI.....	102
1-LALA BEG MAHALLESİ.....	103-104
2-CEMİL PAŞA SOKAĞI.....	104
3-HÜSREV PAŞA MAHALLESİ.....	104
4-AZİZ CAMİİ MAHALLESİ.....	104
5-YİĞİT AHMET MAHALLESİ.....	104
6-SÜLUKİYE MAHALLESİ.....	105
7-ALİ PAŞA MAHALLESİ.....	105
8-HACI BÜZÜRG MAHALLESİ.....	105
9-MOLLA BAHAEDDİN MAHALLESİ.....	105
10-İBRAHİM BEG MAHALLESİ.....	106
11-HACI OSMAN MAHALLESİ.....	106
I-OLAYLAR SIRASINDA HASAR GÖREN CAMİİ VE MESCİTLER.....	106
1-FATİH PAŞA CAMİ'-İ ŞERİFİ.....	107
2-ŞEYH MATAR CAMİ'-İ ŞERİFİ.....	107
3-ARAP ŞEYH CAMİ'-İ ŞERİFİ.....	107
4-HÜSREV PAŞA CAMİ'-İ ŞERİFİ.....	108
5-MUALLAK CAMİ-İ ŞERİFİ.....	108
6-HOCA AHMED CAMİ'-İ ŞERİFİ.....	108
7-BEHRAM PAŞA CAMİ-İ ŞERİFİ.....	108
8-LALA BEG CAMİ-İ ŞERİFİ.....	109
9-RÜŞDİYE ASKERİ MEKTEBİ.....	109

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OLAYLARIN SONUÇLARI

A-TAHKİK VE ISLAH KOMİSYONLARININ KURULMASI.....	110
B-DİVAN-I HARBİ ÖRFİ İLAN EDİLMESİ.....	111
C-MAĞDUR OLANLARA MADDİ YARDIMDA BULUNULMASI.....	111-113
D-ERMENİLERİN AMERİKA VE AVRUPA'YA GÖÇÜ.....	113-117
E-ŞEHİRDE EYTAMHANELERİN AÇILMASI.....	117-122

F-ISLAHAT ÇALIŞMALARI.....	122-129
DEĞERLENDİRME.....	130-131
BİBLOGRAFYA.....	132-136

KISALTMALAR

age= Adı geçen eser

agm= Adı geçen makale

b= bin

BOA= Başbakanlık Osmanlı Arşivleri

c= Cilt

çev= Çeviren

DBB= Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi

DİA= Diyanet İslam Ansiklopedisi

DVS= Diyarbekir Vilayet Salnamesi

haz= Yayına hazırlayan

s= Sayfa

sad: Sadeleştiren

trc= Tercüme eden

YKY= Yapı Kredi Yayınları

Bkz= Bakınız

Vb= Ve benzeri

Vd= Ve diğerleri

ÖNSÖZ

Yüzyılı aşkın bir zamandan beri Türk kamuoyunu, meşgul eden “*Ermeni Meselesi*”, uluslar arası politikaya ve siyasi istismara alet edilen bir mesele haline gelmiştir. Bu mesele yabancı parlamentolar tarafından “*soykırım*” şeklinde tanımlanarak, Türkiye Cumhuriyeti üzerinde baskı uygulanmaktadır. Oysa ‘Ermeni Meselesi’nin ne olup olmadığını ortaya çıkaracak olan parlamentolar değil, bilim adamları ve özellikle de tarihçilerdir.

Bu çalışmada, 1895 senesinde Diyarbakır vilayetinde meydana gelen Ermeni olayları araştırılmaya çalışılmıştır. Amacımız bu kadar politize olmuş bir tarihi olayı tez veya antitez şeklinde ortaya koymak değildir. Bilakis belgeler ışığında “*Ermeni Sorunu*”nu Diyarbakır vilayeti özelinde anlamak ve değerlendirmeye çalışmaktır.

Araştırmamızı yaparken ağırlıklı olarak dönemin resmi kaynakları olan Osmanlı arşiv belgelerinden faydalandık. Arşiv belgeleri içerisinde olaylarla ilgili komisyon raporları ile Sadaret Makamı, Dahiliye ve Hariciye Nazırlıklarının ilgili belgeleri, Ermeni olaylarının anlaşılması ve bir çok iddianın gerçek yüzüyle aydınlatılması açısından önemli kaynaklardır. Dönemin konsolosluk raporları ile Batılı seyyahların, olaylarla ilgili değerlendirmeleri de dikkate değer belgelerdir. Diyarbakır’daki olaylar, Ermeni meselesi ile ilgili araştırmalarda satır aralarında geçmektedir. Olaylara tanık olan veya olayları yaşayan kişilerin beyanlarını ihtiva eden, Ali Emiri Efendi’nin Osmanlı Vilayat-ı Şarkiye adlı eseri ile Mustafa Akif Tütenk’in “Diyarbakır’ın Son 60 Yıllık Vakaları (1892-1952)” adlı makalesi bu anlamda büyük önem taşımaktadır. Yine bu kapsamda, Şevket Beysanoğlu’nun Diyarbakır Tarihi adlı eserinin II. cildi de bu kapsamda faydalandığımız kaynaklardır.

Arşiv Belgeleri Işığında Diyarbakır Vilayetinde 1895 Ermeni Olayları, adlı bu çalışmamız giriş ve üç bölümden meydana gelmektedir. Girişte; Ermenilerin tarih sahnesine çıkışı ve Türk (Osmanlı) egemenliği altındaki varlığı, XIX. yüzyılın son çeyreğinde vilayetin etnik ve demografik durumu ayrıntılı olarak ele alınmış, yine söz konusu dönemde vilayetin idari (mülki) taksimatı anlatılmıştır.

Birinci Bölümde, Ermeni isyanlarına sebep teşkil eden genel nedenler beş ana başlık halinde verilmiştir. Vilayette konsoloslukların kurulması ve zararlı faaliyetleri, XVII. yüzyıl sonrasında vilayette başlayan yoğun ve sinsî misyonerlik faaliyetlerinin yanı sıra XIX. yüzyılın II. yarısında Anadolu’da ve vilayette konuşlanan Amerika misyoner teşkilatı BOARD’ın çalışmaları, misyoner ve azınlık okulları,

Ermeni kilisesi ve din adamlarının zararlı faaliyetleri, Ermeni komitacılarının etkinlikleri, Katolikliği Ermenilere benimsetme çabaları, halkın misyonerlik faaliyetlerine karşı tutumu ile vilayete yakın yerlerde cereyan olayların vilayete etkisi ele alınarak incelenmiştir.

İkinci Bölümde, olaylar öncesi vilayetin durumu ve vilayet ahalisinin Payitahta çektiği telgraf, olayların nasıl başlayıp geliştiği, vilayete mülhak yerlerde çıkan olayların mahiyeti, olaylar sırasında ölen ve yaralanan Müslüman ve Hıristiyanların mahallelere göre dağılımı, olaylardan zarar gören hane sahiplerinin isimleri, olaylarda hasar gören camii ve mescitlerin durumu anlatılmaktadır.

Üçüncü Bölümde, olaylardan sonra vilayette alınan tedbirler, vilayette divan-ı harb-i örfi ilan edilmesi, olaylarda zarar gören İslam ve Hıristiyanlara yardım edilmesi, Ermenilerin Amerika'ya göçü, vilayette eytamhanelerin açılması, vilayette uygulanan ıslahat çalışmaları incelenmiştir.

Bu çalışmada yardımlarını esirgemeyen tez danışmanım Doç. Dr. Abdurrahman ACAR'a ve çalışmaya değerli katkılarda bulunan Doç. Dr. Mehmet AZİMLİ'ye teşekkür ederim.

GİRİŞ

A-OSMANLI YÖNETİMİNDE DİYARBEKİR ERMENİLERİ

1-TANZİMAT'TAN ÖNCE

Ermeni sözcüğüne ilk defa M.Ö 521 tarihinden kalma Bistun yazıtında rastlanmaktadır. Pers Kralı I. Darius, anılan yazıtta, Ergani-Elazığ bölgesinde ayaklanan bir kavime ilişkin olarak 'Armina ve Arminia'dan bahsetmektedir. Daha önce Ermeni adına hiç bir kitap, belge ve anıtta rastlanmadığına göre, bu iki kelimenin, İranlılar tarafından Ermeniler'e verilmiş adlar olduğu anlaşılmaktadır¹. Ermeniler'in kökenleri² ve dilleri hakkında Ermeni tarihçilerde bile fikir birliği oluşmamıştır³. Ermeniler, M.Ö. 521'den M.Ö. 344'e kadar Perslerin, M.Ö. 344'ten M.Ö. 215'e kadar Makedonya İmparatorluğu'nun, M.Ö. 215'ten 190'a kadar Selefkosların idaresinde yaşamışlardır. Ermenistan M.Ö. 190'dan M.S. 220'lere kadar Roma İmparatorluğu⁴ ile Partlar arasında sık sık el değiştirdikten sonra 220'lerden V.yüzyıl başına kadar Sasanilerin⁵, V. yüzyıldan VII. yüzyıla kadar Bizanslıların, VII. yüzyılda itibaren Arapların egemenliğinde kalmıştır. X. yüzyıldan itibaren Selçuklu Türklerinin egemenliği altına girmişlerdir.⁶ Ermenistan denilen ülke, yüzyıllarca çeşitli devletlerin idaresi altında kalmış ve hemen her zaman büyük devletlerin çatışma alanını teşkil etmiştir⁷. Ermenilerin Türk idaresi altındaki yaşantısı Bizans, Rus, İran ve Arap idaresine kıyasla daha rahattır. Bu dönemde geniş bir hürriyet ve hoşgörü içerisinde yaşadıkları görülür⁸.

¹ Halil Metin, *Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları*, Ankara, 2001, s. 11,12

² Ermeniler'in kökeni ile ilgili olarak onların Nuh peygamberin torunu olan Hayk'dan geldikleri, Urartu'ların devamı oldukları, Balkan kökenli olan Trak-Frig soyundan geldikleri, Güney Kafkas menşeli ve Turani oldukları yönünde iddialar vardır. Metin, *age*, s. 12

³ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul, 1987, s. 22; Mim Kemal Öke, *Ermeni Sorunu* (1914-1923), Ankara, 1991, s. 66

⁴ II. Dikran veya Büyük Dikran (M.Ö. 90-96) olarak adlandırılan Ermeni hükümdarı Roma'ya karşı büyük başarılar kazanarak Kapadokya'yı, Küçük Ermenistan'ı ve Diyarbekir çevresini ele geçirmiş, Kapadokya'dan getirttiği 300 bin esir ile Dikranakert'i (Diyarbekir ?) inşa etmiştir, Uras, *age*, s. 46

⁵ Firuz'un oğlu Kubad (488-531), Ermenilerin hristiyanlığı benimsemesini hazmedemeyip, Ermenilerin idaresindeki Erzurum ve Diyarbekir'i yıktı. Vahan idaresinde silaha sarılan Ermeniler Sasani'lerin düşmanı Bizans ile ittifak kurarak Kubad'ı barış anlaşmasına zorlamış, böylece bu bölgelerde ayin serbestliği sağlanmış oldu, Uras, *age*, s. 48

⁶ Öke, *age*, s. 66; Selçukluların bağımsız bir Ermeni devletinin topraklarını işgal veya istila ettiği yolundaki görüşler tarihi dayanaktan yoksundur. Çünkü Sultan Alparslan 1064'te Ani topraklarını ele geçirmesinden on dokuz yıl önce bu prensliğe Bizans tarafından son verilmişti. Öke, *age*, s. 68; Ermeni Müverrih Vardan, Sultan Alparslan'ın Ani şehrini aldığı zaman bir hendek içerisinde bin kişiyi kestiğini bunların kanı ile de yıkandığını belirtir. Müverrih Vardan, *Türk Fütühatı Tarihi (889-1269)*, trc: Hrnt D. Andreasyan, İstanbul, 1937, s. 177

⁷ Uras, *age*, s.71 vd

⁸ Öke, *age*, s.68; 1045 yılında Ani Krallığını ele geçiren Bizans ırk ve mezhep farklılığı sebebiyle Ermenilere her türlü zulmü ve katliamı yapmış, ağır vergiler koymuş, dini kurumlarına ve kiliselerine saldırmış din adamlarını nüfuzlu ailelerini sürgün etmiştir. Bu düşmanlık ve menfi tavırlar, Selçuklu

Ermeniler, M.S.301 tarihinde Kirkor Lusavoriç denilen bir din adamının etkisinde kalarak ve krallarının bu dini kabul etmesi üzerine Hıristiyanlığı benimsediler. Bunun üzerine Ermeni'lerin büyük bir kısmının mensubu olduğu Kirkoriye (Gregorien) mezhebi ve kilisesi oluşturuldu. Bu kilisenin ibadet usulleri ve dini inançları Katolik ve Ortodoks Kiliselerinden önemli ölçüde farklılık göstermektedir⁹. Diyarbakır Ermenilerinin çoğu Gregoryan¹⁰ olmakla birlikte, 17. yüzyıldan sonra Fransisken ve Kapuçin misyonerliği ile Katolik Ermenilerin; Amerika BOARD teşkilatı ile yabancı okulların etkisiyle de Protestanların arttığı görülür.

Anadolu'daki demografik yapıyı XI. yüzyılda başlayan Türk istilaları belirlemiştir. Gerçekleşen fetihler sonucunda, Anadolu'daki Ortodoks Hristiyan nüfusun çoğunun yerini Müslüman Türkler almıştır. Osmanlı egemenliği boyunca İslam'a geçmeler, Anadolu nüfusu içinde Müslümanların çoğunlukta olma durumunu büsbütün berkitti. Buna rağmen, başlıca Hristiyan topluluklardan hiç birinin yok olduğu söylenemez. Anadolu, I. Dünya Savaşı'na kadar, Müslüman ve Müslüman olmayan topluluklarından oluşan bir nüfusa sahip olarak kaldı.

İslam hükümetlerinin geleneksel politikalarını izleyen Osmanlı Devleti, toplumları dine göre belirlenen çizgilerle milletlere bölmüştür. Anadolu'daki Müslüman toplumu başlıca Türk ve Kürtlerden oluşuyordu. Lazlar gibi diğer yerli Müslüman toplulukları siyasal açıdan önemsizdi. Rumlar, Anadolu'nun kuzey ve batı bölgelerinde, deniz kıyısı vilayetlerde; Yahudiler, Batı Anadolu kentlerinde bulunmaktaydılar. Ermeniler ise Doğu Anadolu'daydı ama, iç ve batı Anadolu'ya da dağılmış idiler. Doğu'da daha küçük Hristiyan toplulukları, Süryaniler, Keldaniler, Nesturiler atadan deden beri yaşadıkları vatanlarında kalmışlardı¹¹.

Osmanlı imparatorluğu, diğer imparatorluklar gibi dini ve etnik yönden tam bir homojenlik göstermemektedir. Devletin dayandığı ana unsur Müslümanlar-Türkler olmakla beraber, diğer din ve milletlere mensup kişilerin yaşadıkları da bir gerçektir. Bu durum bütün Osmanlı toprakları için geçerli bir yargı değildir. Anadolu'da bulunan

Türk'lerinin bölgeyi ele geçirmesine kadar sürmüştür. Bizans zulmü altında ezilen Ermeniler ve Süryaniler "Rafizi ve kadınlaşmış" saydıkları Bizansın cezalandırılması için Allah'ın Türk'leri gönderdiğine inanmakta ve bu sebeple Bizans'a karşı Türkler'e yardım etmekteydiler. Keza Ermeni Müellifi Urfalı Mateus, Türklerin, Ermenileri Bizans ve İran'ın fenalıklarına karşı koruduğunu, bu dönemde Ermeni yerleşim merkezlerinin bayındır hale getirildiğini belirtir. Şenol Kantarcı-Kamer Kasım-İbrahim Kaya-Sedat Laçiner, *Ermeni Sorunu El Kitabı*, Ankara, 2002, s. 4,5

⁹ Metin, *age*, s. 20

¹⁰ Nafiz Şahin, *XX. Yüzyılda Diyarbakır İlçeleri Tarihi ve İnanç Coğrafyası* (Basılmamış master tezi), Elazığ, 1997, s. 69

¹¹ Justin Mc Carthy, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, İstanbul, 2000, s.1

şehirlerde değişik millet veya gruplara daha az rastlanırken, bazı şehirlerde bu oranın fazla olduğu ama hiç bir şehirde gayrimüslim nüfusun İslam nüfusuna nispetle çoğunluk oluşturmadığı anlaşılmaktadır.

Osmanlı imparatorluğu etnik bir temel üzerine oturmadığından şehirlerde yaşayan gruplar dini inançlarına göre tasnife tabi tutulmuştur. Bu bakımdan Diyarbakır şehrinde yaşayan nüfusu ancak dini gruplar halinde ele alıp incelemek mümkündür. Müslüman olmayan tebaanın hangi ırklara dayandığını tespit edebiliyoruz¹². Ancak aynı durum Müslüman nüfus için o kadar kolay değildir. İslam'ı benimseyen bütün etnik gruplar ve milletler "*Müslim*" olarak algılandığı ve kaydedildiği için Müslüman unsurun etnik haritasını Osmanlı resmi kaynaklarına göre belirlemek mümkün değildir. Ancak bölgeyi ve şehri değişik dönemlerde dolaşan seyyahların bıraktıkları seyahatnamelere bakarak bunu tespit edebilmekteyiz. Seyyahların verdikleri bilgiler subjektif özellikler taşısa bile yine de gözlenen yerler ve olaylar hakkında ilginç ve önemli bilgiler vermektedir¹³.

Osmanlı yönetimine giren Ermeniler, Osmanlı kültür, yaşam tarzı ve yönetim biçimini benimseyerek kısa zamanda Türklerin güvenine layık olup "*milleti sadıka*" ünvanını hak kazanmıştı. Osmanlı Ermenileri bu sadakatleri dolayısıyla iş hayatında olduğu gibi kamu hizmetlerinde de önemli yerlere gelmişti¹⁴. Dini yaşamlarında tam bir serbestiyet içerisinde olan Ermenilere, Osman Bey döneminde dini örgütlenme izin verilmiş, Batı Anadolu Ermenileri için Kütahya'nın dini merkez olması kabul edilmişti. Kütahya'daki dini merkez sonra Bursa'ya taşınmış; İstanbul'un fethinden sonra Bursa'daki dini lider Hovakin Efendi 1461'de İstanbul'a getirilmiş ve ferman-ı hümayunla Ermeni Patrikhanesi kurulmuştu¹⁵. Süryani, Kıpti ve Habeş kiliseleri Ermeni Patrikhanesine bağlanmıştı¹⁶.

Diyarbakır Ermenilerinin, kesin olarak bilinmemekle birlikte M.Ö. IV. yüzyıl başlarında bu bölgeye batıdan gelip yerleştikleri kabul edilir¹⁷. Osmanlı idaresine girdikten sonra yapılan ilk tahrir (1518) göre şehirde 1093 hane vergi mükellefi gayrimüslimin olduğu görülmektedir¹⁸. Tahrir defterlerinde, şehirde yaşayan

¹² İbrahim Yılmazçelik , *XIX Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, Ankara, 1995, s. 45

¹³ M. Şefik Korkusuz, *Seyahatnamelerde Diyarbakır* , İstanbul, 2003, s. 51-53, 55-65, 67-71, 125-127,161-165, 167-171, 183-189, 213-217

¹⁴ Osmanlı Devleti'nde yüksek görevlerde bulunan Ermeniler için ayrıntılı bilgi bkz. Necdet Sevinç, Arşiv Belgeleriyle Tehcir Ermeni İddiaları ve Gerçekler, Ankara, 2003, s.5/10; Öke, age, s. 68

¹⁵ Öke, age, s. 68; Sevinç, age, s.1

¹⁶ Sevinç, age, s.1

¹⁷ Cezmi Tuncer, *Diyarbakır Kiliseleri*, Ankara , 2002, s.186; Öke, age, s.65

¹⁸ Nejat Göyünç, "*Diyarbakır*" , C. IX, DİA, s. 466, bu oran toplam şehir nüfusunun %45'dir

gayrimüslim unsurların tamamının “Ermeniler”(eramine)¹⁹ adı altında kaydedilmiş olması bunların sayısının tespitini zorlaştırmaktadır. Bu durumda diğer mezhep ve kilise mensuplarının tespit edilmesi ancak mahallelerden²⁰ ve şahıs isimlerinden²¹ hareketle bulunabilmektedir.1630 yılına kadar Ermeni toplumu içinde mezhep farkı yoktu. Bu tarihten sonra Roma’ya bağlı papazların çalışmaları sonucunda Ermeniler arasında Katolik inancı yayılmaya başladı. Ermeniler bu durumdan rahatsızlık duymakla yetinmeyip, bizzat devletin yetkili organlarına başvurarak bunun önlenmesini talep ettiler²². 1641’den sonra Osmanlı topraklarındaki Katolik propagandası eğitim ve sağlık amaçlı yardımlar adı altında varlığını artarak devam ettirmiştir²³. 1691’de 30 bin Ermeni Osmanlı tebaası Roma Kilisesi’nin hakimiyetini tanımıştır. XVIII. yüzyılın ortalarına kadar bütün Ermeniler tek mezhebe bağlı iken,1830 tarihinde II. Mahmut, Fransız elçisinin tavassutu ile Katolik Ermenilerini bir cemaat olarak kabul etti.²⁴ Daha sonra Osmanlı Devleti, özellikle ABD ve Almanya’nın yoğun misyonerlik²⁵ faaliyetleri sonucu Osmanlı topraklarında etkin olmaya başlayan Protestan Ermeni Kilisesini de 1859’da ayrı cemaat olarak kabul etti²⁶. Böylece Osmanlı Devleti, Ermenilere ait üç ayrı kiliseyi kabul etmiş ve ayrı birer cemaat olarak görmüştü²⁷.

Osmanlı dönemi Diyarbakir Ermenileri ve diğer gayrimüslim unsurlar hakkında elimizde derli toplu bir bilgi yoktur. Eldeki mevcut bölük pörçük bilgiler de 17-20 yüzyıl arasında değişik nedenlerle bölgeyi ve şehri ziyaret eden yabancı gezginlerin

¹⁹ M.Mehdi İlhan, *Amid(Diyarbakır)*, Ankara, 2000 , s.95; Bu kelime her zaman sadece Ermenileri ifade etmek için kullanılmamıştır. Çünkü Siird’de ve Hısn- Keyfa’da Yahudiler, Mardin de Süryaniler, Amid sancağında Şemsiler bu grupta gösterilmiştir. Erpolat, “16. Yüzyılda Ergani Sancağındaki Gayrimüslim İskan Yerleri İle Şahıs İsimleri Hakkında Bir Değerlendirme” , AKADER-Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, Sayı: 4, Diyarbakır, 2004, s. 163

²⁰ Kenan Ziya Taş, *Güneydoğu ve Diyarbakır*, Erzincan, 2003, s.156; (Mahalle-i Gebran, Mahalle-i Şemsiyan, Mahalle-i Yahudiyan vb)

²¹ İlhan, *age*, s. 95 ; Bu usul de meselenin çözümünü bazen daha kompleks hale getirmektedir. Mesela; Reşa adı muhtemelen Reşidüddinin mahalli söylenişi olmakla birlikte bunun Ermeniler tarafından Raşav olarak telafuz edildiği görülmektedir. Bu nedenle isimlerin farklı bir isim mi olduğu yoksa mahalli söylenişi mi olduğu tam olarak tespit edilememektedir. Ayrıntılı bilgi bkz. İlhan, *age*, s.96

²² Bu rahatsızlıklar üzerine Osmanlı Devleti İstanbul Galata’da iki Katolik Ermeni Kilisesini kapattırmıştı. Sevinç, *age*, s.12

²³ Sevinç, *age*, s.12 ; Ergünöz Akçora, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyamları (1896-1916)*, İstanbul, 1994, s. 31/35

²⁴ Sevinç, *age*, s. 13

²⁵ Osmanlı topraklarındaki misyonerlik faaliyetleri için yeterli bilgiye ulaşmak mümkündür. Sevinç, *age*, s. 12/18; Akçora, *age*, s. 31/35; Öke, *age*, s. 45; Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Ankara, 1991, s. 27/29; Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara, 1983, s. 40-44

²⁶ Sevinç, *age*, s. 13

²⁷ Metin, *age*, s. 82-83; Sevinç, *age*, s. 13

kişisel eğilim ve önyargılarla dolu olan ve sadece sayılar ve mesleklerden ibaret olan bilgilerdir²⁸.

17.Yüzyılda Diyarbakır'ı ziyaret eden Tavernier, şehirde yirmi bin Hristiyanın bulunduğu, bunların üçte ikisinin Ermeni ve geri kalanın da Nasturi, Yakubi ve Fransesko (Fransiskan) tarikatından pederler olduğunu belirtir.

Polonyalı Simeon (1608-1619), şehri ziyaret ettiği zaman, şehirde piskoposluk dairesi ve mektep binalarıyla birlikte Surp Kiragos ve Surp Sargis adlarını taşıyan iki büyük kargir Ermeni kilisesi vardı. Simeon, şehirde bin hanelik bir Ermeni nüfusu bulunduğunu darphane , gümrük, hanlar gibi mühim işlerin yanında aşçılar, kebabçılar, fırıncılar, bakkalcılar ve kasapların Ermeni olduğu pazar ve yortu günlerinde Ermeniler dükkanlarını açmadıkları için şehrin ıssız ve ölü bir hal aldığını ifade ederken, Ermenilerin, kiliseye gitmek, yortulara devam etmek, dini kaideleri yerine getirmek, din adamlarına hürmet göstermek ve misafirperverlik hususunda yüksek meziyetlere sahip olduğunu belirtir²⁹. Amid (Diyarbakır) ve Amid insanlarından övgüyle bahseden Simeon buranın, Ermeniler'in Atina'sı olduğunu, Meryem Ana adlı büyük kiliseleri, Süryani Patrikliği ve Ermeni murahhaslığının bulunduğunu belirtir³⁰.

Diyarbakır'de sosyal, iktisadi ve siyasi hayatta önemli bir yer işgal eden Ermeniler, günlük hayatın esasını teşkil edecek kadar etkili görevler üstlenmişlerdir³¹. 1691 tarihli Diyarbakır Cizye Defteri'ne kayıtlı olan 2850 cizyegüzarın tamamına yakınının imalat ve ticaret işlerinde çalışmaları hem gayr-i müslimlerin gündelik şehir hayatındaki ağırlığını hem de Amid şehrinin önemli bir sanayi ve ticaret merkezi olduğunu belirtmesi açısından önemlidir³². Ermenilerin şehir hayatındaki etkinliğini meskun oldukları köylerde de görmek mümkündür. Diyarbakır'a bağlı ve idari bakımdan köy olan Ali Pınar Köyü tam bir sanayi merkezi görünümündedir. 1691'de 290 cizyegüzarın bulunduğu bu köyde 113 çulcu, 11 kasari, 6 bakkal, 6 boyacı, 9 katırcı, 11 çerçi, 7 keşiş, 4 sellah, 2 taşçı, 3 ırgat, 3 haddad, 5 nalbend, 2 neccar, 2 nuhhas, 2 esbabi, 7 habbaz, ayrıca birer tane olmak üzere babuci, bağcı, berber, bardakçı, cenan, çizmeci, debbağ, hallac, hamal, hayyat, harbende, semerci, mihçı, mumcu, kasap, kalcı ile 19 hizmetkar 60 rençber ve mesleği belirtilmemiş 2 nefer vergi mükellefinin

²⁸ Polonyalı Simeon, şehirde bin hanelik bir Ermeni nüfusunun olduğunu ileri sürerken; İnciciyan 50.000 kişilik nüfusun yarısını Hristiyan olarak belirtir.

²⁹ Korkusuz, *age*, s. 15

³⁰ Korkusuz, *age*, s. 16

³¹ Süslü, *age*, s. 13

³² Erpolat, "Cizye Defterlerinin Sosyal ve İktisadi Tarih Araştırmaları Açısından Önemi: Diyarbakır Örneği" AKADER-Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, Sayı: 4, Diyarbakır 2004, s. 193

bulunduğu görülmektedir. Bu haliyle iktisadi bakımdan köy ahalisinin tarım toplumundan çok sanayi toplumu hayatı yaşadığı söylenebilir³³. 1540'ta yıllık geliri 270.000 akçeye ulaşan, şarap üretilen meyhane gayrimüslimler tarafından işletilmektedir³⁴.

Diyarbakır, Osmanlı idaresine girdikten hemen sonra yapılan tahrir göre; 1518'de şehir dört kapı ve bunlara göre adlandırılmış dört mahalleye sahipti.(Bab-ı Mardin, Bab-ı Cebel, Bab-ı Rum, Babul Ma) Bu mahallelerde 1220 Müslüman, 1093 gayr-i müslim aile (hane) ile, 237 vergi mükellefi mücerret (bekar) oturmaktaydı. Aralarında 28 hane, 3 mücerret nüfusa sahip küçük bir Yahudi grubu da yer almaktaydı. Şehrin nüfusunun %54'ünü Müslümanlar teşkil etmekteydi³⁵. 1540 tarihli tahrir defterine göre ise, Amid'in nüfusunda büyük bir artış olmuş³⁶, Müslüman nüfusun %13 artmasına karşılık gayrimüslim nüfustaki artış nispeti %95'tir³⁷. Bunun nedenin Hazro, Sason, Atak, Genç, Muş, Egil, Hısn-ı Keyfa gibi yerlerden şehre göçler ve yerleşmeler olmasıdır³⁸. Tahrir kayıtlarında geçen Cemaat-ı Egilli, Cemaat-ı Hısn-ı Keyf, Cemaat-ı Muşlu, Cemaat-ı Genclü, Cemaat-ı Sasoni, Cemaat-ı Berdinclü gibi kayıtlar bunu desteklemektedir³⁹. Buralardan gelen gayrimüslimler, cemaatler halinde birer kiliseye bağlı olarak kaydedilmiştir. Bunlar 26 cemaat teşkil etmişlerdir.Yahudiler, Nasturi kilisesine mensup olarak gösterilmiştir. 15 Eylül1548'de Kara Amid'e gelen Fransız seyyahı Chesneau'nun şehrin nüfusunun ekseriyetini Ermeni ve Yakubi olarak ifade etmesi, Hıristiyan nüfusun çevreden vuku bulan göçlerle şehir merkezinde yoğunlaştığını göstermektedir⁴⁰. Evliya Çelebi, 1655-1656'da Amid'in kırk yedisi Müslüman yedisi Ermeni elli dört mahallesi olduğunu belirtir. 1766'da Amid'i ziyaret

³³ Erpolat, “*Cizye Defterlerinin Sosyal ve İktisadi Tarih Araştırmaları Açısından Önemi: Diyarbakır Örneği*”, s. 196

³⁴ Göyünç, *agm*, s. 467

³⁵ Göyünç, *agm*, s. 466

³⁶ 16.Yüzyılda Diyarbakır şehir merkezindeki bu gayrimüslim nüfus artışını Ergani sancağı ve Çüngüş nahiyesinde de görmek mümkündür. 1518'de Ergani şehir merkezinde 127 hane ve 19 mücerred Müslüman, 111 hane ve 21 mücerred gayrimüslimin ; 1566'da ise 137 hane ve 57 mücerred Müslüman, 316 hane ve 60 mücerred gayrimüslim reaya mevcuttu. Çüngüş nahiyesi şehir merkezinde, 1518'de 27 hane ve 2 mücerred Müslüman, 116 hane ve 13 mücerred gayrimüslim; 1566'da ise 129 hane ve 31 mücerred Müslüman, 406 hane ve 126 mücerred gayrimüslim vergi mükellefi yaşamakta idi. Erpolat, “*16. Yüzyılda Ergani sancağındaki Gayrimüslim İskan Yerleri İle Şahıs İsimleri Hakkında Bir Değerlendirme*”, s. 164, 165

³⁷ İlhan, *age*, s. 91, 92

³⁸ M. İlhan , Kara Kilise, Keşiş Hisar, Deyr-i Beşir ve Cricoros gibi Hıristiyan adları taşıyan bazı köylerde sadece Müslümanların yaşıyor olmasından hareketle Hıristiyanların şehre Müslümanların ise köylere göç etmiş olabileceğine bağlamaktır. İlhan, *age*, s. 95

³⁹ Taş, *age*, s. 168

⁴⁰ Göyünç, *agm*, s. 467

eden Niebuhr, şehirde Ermeniler, Yakubiler, Yahudiler olmakla beraber, bunlar nüfusun ancak dörtte birini teşkil ettiğini belirtir⁴¹.

XVI. ve XVII. yüzyıldan itibaren dini grupların oturdukları mahallelerin⁴² giderek “*Müslim-Zimmi*” şeklinde bir ayırımı tabi tutulduğu görülmektedir⁴³. 1785-1850 yılları arasında Diyarbakir şehrinde 65 Müslüman, 13 gayrimüslim ve 42 karışık olmak üzere 120 mahalle vardır. Müslümanların 65'i müstakil olmak üzere 42 karışık mahallelerde yaşıyorlar ve nüfusun büyük bir bölümünü bunlar oluşturuyordu⁴⁴. Söz konusu 13 zimmi ve 42 karışık mahallede oturanların Hıristiyan (Ortodoks, Katolik, Protestan, Süryani, Nasturi ve Keldani) ve Musevi oldukları aynı zamanda bunların Ermeni, Rum ve Yahudi millet veya cemaatlerine mensup olduklarını tespit etmemiz mümkün olmaktadır. Mayıs 1847 tarihli bir vergi tevzii defterinden anlaşıldığı kadarı ile Diyarbakir şehrinde yaşayan Müslüman olmayan unsurlar, Millet-i Süryani, Millet-i Keldani, Millet-i Ermeni, Millet-i Ermeni Katoliği, Millet-i İsvi, Millet-i Rum, Millet-i Rum Katoliği, Millet-i Yahudiyen şeklinde isimlendirilmişlerdir⁴⁵. Sayıları az olmakla birlikte Yezidi, Kıpti⁴⁶ ve Şemsi⁴⁷ gruplara da rastlanmaktadır⁴⁸.

Şehirde yaşayan gayrimüslim nüfusun, Müslüman halk ile genelde iyi münasebetleri olduğu, herhangi bir haksız uygulamada gayrimüslimlerin dava hakkına sahip oldukları, dini bir müsamahanın olduğu, dini ibadetlerini tam bir serbestiyet içerisinde yerine getirdikleri, hatta gayrimüslimlerin bazen Müslümanlarla ortaklık yaptıkları görülmektedir. Bunun sonucu olarak şehirde yaşayan unsurların önemli bir kısmı büyük ölçüde kaynaşmıştır. Bu durum bazı kişilerin kendi istekleri ile İslam'ı kabulüne ortam hazırlamıştır. Bu kaynaşma isim ve lakaplara da yansımış, gayrimüslimler İslami isimler kullanmaya başlamışlardır⁴⁹.

2-TANZİMAT'TAN SONRA

Yüzyıllarca bir arada yaşayan, her türlü vatandaşlık hakkını geniş manada kullanan Ermenilerin tahriklere kapılmasının sebeplerinden en önemlisi Taşnakyan ve

⁴¹ Göyünç, *agm*, s. 468; Korkusuz, *age*, s. 51.

⁴² Gayrimüslim mahalleler için bkz. Yılmazçelik, *age*, s. 46, 47, 48

⁴³ Yılmazçelik, *age*, s. 31, 263, 48

⁴⁴ Yılmazçelik, *age*, s. 49, 263

⁴⁵ Yılmazçelik, *age*, s. 47, 48, 115

⁴⁶ Çingene demektir. 1540 tahririne göre; Cema'at-ı Karaçıyan olarak kaydedilen çingeneler 148 hane ve 12 mücerredden (bekar) ibarettir. Bu oran şehir nüfusunun %1'ine tekabül etmektedir. Bunlardan 54 hane ve 4 mücerred Amid'de, geri kalanlar ise Amid havalisinde bulunmaktadır. İlhan, *age*, s. 97

⁴⁷ Yılmazçelik, *age*, s. 49

⁴⁸ Yılmazçelik, *age*, s. 115

⁴⁹ Yılmazçelik, *age*, s. 263-265

Hınçakyan komitacılarının Ermenileri tahrik etmesi, tahrike alet olmak istemeyenlerin kendi ırkdaşları tarafından baskı altına alınması ve öldürülmeleridir⁵⁰.

Tanzimat-ı Hayriye'nin ilanından H.1300 (M.1882) senesine kadar Müslümanlarla Hıristiyanlar karışık , birbirleri ile kaynaşmış bir şekilde refah içerisinde yaşamış olmalarına rağmen, bu tarihten sonra meydana gelen bazı üzücü olaylar, Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında var olan gerçek “*vatan kardeşliği*”ne zarar vermiştir⁵¹.

Tanzimat-ı Hayriye'nin ilanından sonra şehirdeki aşiret eşkıyaları uzaklaştırılarak vilayet ve şehir merkezinde asayiş ve huzur ortamı tesis edilmişti. Ancak 1878 Osmanlı- Rus savaşı ile tesis edilen huzur ortamı, Diyarbekir şehir merkezi ve vilayet genelinde, yeniden bozulmuş, birtakım eşkıya ve nüfuzlu kişilerin şehir üzerindeki baskısı yeniden baş göstermişti⁵².

Osmanlı Devleti gerek eşkıyaların baskısına son vermek ve gerekse Vilayet-ı Sitte'de yeni düzenlemeler yapmak amacıyla ıslahat çalışmaları yaparak durumu düzeltmeye ve barışı yeniden tesis etmeye çalışmışsa da pek başarılı olamamıştır.⁵³

Ali Emiri, “*Diyarbakir’de Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında asla bir karışıklık, düşmanlık görülmemiştir. Protestanlar, Ermeniler ve Katolikler birbirleri ile tartışmaları olduğu halde, Müslümanlar adaletli davranışlarıyla onlar arasında hakemlik eder ve komşularını barıştırdılar. Müslümanlar Hıristiyanlara kardaş ve Hıristiyanlar da Müslümanlara sırdaş gözüyle bakarlardı. Bunlar birbirlerinin haklarına asla tecavüz etmezlerdi*”⁵⁴.

Bazı Batılı seyyahlar, “*Diyarbakir ve civar vilayetlerde barışın hiç tesis edilemediğini, bunun da gerekçesinin ayrı dinlere mensup olan insanların mutaassıp olmalarından kaynaklandığı ifade edilirken, Diyarbakir’de farklı dine mensup*

⁵⁰ Ali Emiri Efendi, *Osmanlı Şark Vilayetleri*, sad: Abdülkadir Yuvalı-Ahmet Halaçoğlu, Kayseri, 1992, s. 28

⁵¹ Ali Emiri, *age*, s. 19

⁵² Ali Emiri, *age*, s. 22

⁵³ Ali Emiri, *age*, s. 23

⁵⁴ Ali Emiri, *age*, s. 35; Ali Emiri Efendi, Diyarbakir’de Müslümanlar ile Hıristiyanların ne denli halisane dost olduklarını , Müslüman ve Hıristiyan yönetici ve din adamlarının bir arada olduğu, 1885 tarihinde çekilen bir fotoğrafı eserinde takdim ederek ortaya koymaktadır. Fotoğrafın çekilişinden kısa bir zaman geçmesine rağmen uyumlu birlikteliğin inkitaya uğradığı görülmektedir. Müslimler ile gayrimüslimler arasındaki bu yakın dostluğa şimdi ne oldu? Hiç şüphesiz ki, bu duruma bazı fesatçıların çevirdikleri oyun ve entrikalar, ikiyüzlülükler sebep oldu. Ali Emiri, *age*, s. 69

insanların birbirleri ile mücadelesi rakip imparatorlukların şiddetli mücadelesine benzetilir”⁵⁵.

Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında yaşanan bazı lokal ve istisnai olaylar komitacılar tarafından Avrupa basınında, genellikle Avrupa’nın desteğini ve sempatisini kazanmak için, sansasyonel boyutta abartılmıştır. Nitekim bu durum, 1879’da Rasan’ın Layard’a gönderdiği raporda şöyle ifade edilmektedir: “*Diyarbakir’de Hıristiyanların çektiği sıkıntılar ile ilgili haberlerin abartıldığı, Kürt aşiret saldırılarının yönetimin zayıf oluşundan kaynaklandığı, aynı saldırılara Müslümanların da maruz kaldığı ; ancak Diyarbakir valisinin ve yetkililerin barışın temin edilmesi için ciddi bir çaba sarf ettikleri görülmektedir*”⁵⁶.

Ermeni fitnesinin uyanmasında Rusya’nın Ermenileri himaye ve tahrik etmesi, Hınçakyan ve Taşnakyan komiteleri ile diğer Ermeni eşkıyasının tahrik ve teşvikleri sonucu gönderilen fedailerin tahrikleri ile kendini bilmeyen bazı cahil Müslümanların gereksiz kaygıları vatan kardeşliği ve kader birliği yaşayan kadim halkları karşı karşıya getirmiştir. Yaşanan bütün olay ve olumsuzluklara rağmen bir çok Müslüman ve hıristiyanın iyi niyetlerini muhafaza ettiği görülmektedir.

Ermeniler, Meşrutiyetin getirdiği hürriyet, adalet, ve eşitlik haklarından yararlanırlar ve siyasi haklarına tamamen sahip olurlar⁵⁷. II.Meşrutiyetin ilan edilmesi ile Türklerle Ermeniler arasında eskiden beri var olan yakınlık yeniden tesis edilmeye çalışılmış ise de, komiteler bu yakınlığı sabote etmiştir⁵⁸.

Gertrude Lowthian Bell adlı İngiliz casusu, 1910 yılında Diyarbakir’i ziyaret ettiğinde, Diyarbakir halkının çok tedirgin olduğunu, 1895 katliamının yarattığı etki ve korkunun halen devam ettiğini belirterek şunları söyler: “*Diyarbakir’de iken Kilikya’dan (Adana) gelen haberler kin ve korkuyu yeniden alevlendirmişti. Müslüman ve Hıristiyanlar diğer tarafın kendilerini boğazlamak için fırsat kolladığına eşit derecede inanyorlardı. İmparatorluğun değişik yerlerinde çıkan yeni olaylar hakkındaki söylentiler sürekli olarak pazarlarda duyulmakta ve bunu duyanlar evlerine gidip silahlarına sarılmaktaydılar. Eğer İstanbul’da daha ileri derecede bir karışıklık*

⁵⁵ Korkusuz, *age*, s. 219

⁵⁶ Bilal Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1889)*, Ankara, 1986, s. 111, 112

⁵⁷ *Ermeni Komitelerinin İhtilal Hareketleri ve Besledikleri Emeller*, Haz. İsmet Parmaksızoğlu, Ankara, 1981, s. 34,35

⁵⁸ Ali Emiri, *age*, s. 69

belirtisi olsaydı Diyarbekir kana bulanırdı. Bu durumdaki insanları gözönünde tutarak, yapısal, anayasal devlet umut etmek abes kaçardı”⁵⁹.

Ali Emiri, Diyarbekir halkının I. Dünya Savaşı’nda maruz kaldığı durumu görünce şöyle haykırır: “*Ey Hınçakyan, ey Taşnakyan, ey bunlara arka çıkararak, temiz memleketimize fedailer göndererek asayişi bozan kimseler. Yaptığınız işleri, bu temiz insanların başına getirdiğiniz belaları görmüyor musunuz?*”⁶⁰

B-DİYARBEKİR VİLAYETİ

1-ETNİK VE DEMOGRAFİK YAPISI

Toplum ve devlet hayatında en önemli öğelerden birisi nüfustur. Nüfus, bir ülkenin gücünü ve zenginliğini geçmişte olduğu gibi günümüzde de belirleyen en önemli faktörlerden birisi olarak görülmektedir. Nüfus hareketlerinden doğan bir takım sonuçlar iktisadi ve sosyal yapıyı etkiler. Dolayısıyla şehir tarihi çalışmalarında şehir nüfusunun tespiti, şehrin sosyal ve iktisadi tarihinin ilmi bakımdan anlaşılmasını ve olaylar üzerindeki tesirlerini ortaya koyması bakımından büyük önem taşır⁶¹.

XIX. yüzyılda Diyarbekir şehir merkezi başta olmak üzere, vilayetin genel nüfusu; savaşlar, iç çatışmalar, göçler⁶², salgın hastalıklar⁶³ ve ayaklanmalardan⁶⁴

⁵⁹ Korkusuz, *age*, s. 219

⁶⁰ Ali Emiri, *age*, s. 35

⁶¹ İlhan Palalı, *XIX Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır (Vilayet Salnameleri ve Mahalli Kaynaklara Göre)*, Basılmamış Doktora Tezi, Malatya, 1999, s. 80

⁶² Osmanlı topraklarında yaşayan Ermeniler XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Amerika’ya göç etmeye başlamışlardır. Yaklaşık olarak 50 yıl boyunca Osmanlı Ermenileri Amerika’yı bir “kurtuluş yeri” olarak görmüş 10.000 dolayında Ermeni Amerika’ya gitmiştir. Hikmet Özdemir, Kemal Çiçek, Ömer Turan, Ramazan Çalık, Yusuf Halaçoğlu, *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, Ankara, 2004, s. 162 vd ; Mustafa Akif Tütenk’in belirttiğine göre; Yunan Muharabesi’nden (1897) sonra Amerika’ya göç etme meselesi Ermenilerce çok arzu edilmiştir. Hükümet ise bu görüşe karşıydı. Kaçak olarak gitmek Ermeniler için bir moda haline geldi. Bu işi yapan da Misbanyan adlı zengin bir Ermeninin kayıbiraderi olan Boğos’tu. Cesur bir Ermeni olan Bogos, sırf Ermeni hayalatına hizmet etmek amacıyla katırcılığı meslek edinmişti. Bir taraftan Ermenileri kaçırıp Halep veya Beyrut’a götürür, dönüşünde de her çeşit silahı katırlarına yükleyerek Diyarbekir’a dönerdi. Gelirken hemen şehre girmez, önce ya Koca Oseb’in Mardin Kapısı dışındaki değirmenine ya da Çırağban pirinç dingine uğrar silahları burada saklar sonra şehre gelirdi. Misbağyan ticaretten çok askeri ihaleleri alan, hükümet nezdinde hatırı sayılan zengin bir Ermeni idi. Bunun David adlı büyük oğlu da silah kaçakçılığı yapardı. Hükümet bu kaçakçılıkları önlemek için sıkı önlemler alma gereğini duymuş, Halep’ten gelen ticari eşyanın bile denkleri aranmadan şehre sokulmaz olmuştu. Mustafa Akif Tütenk, “*Diyarbakır’ın Son 60 Yıllık (1892-1952) Vakaları*”, Kara-Amid Dergisi, II-III.Yıl, 2-4 Sayı, 1956-1957, s.311-312; Fransa’daki Osmanlı Büyükelçiliği’nin Hariciye Nezareti’ne gönderdiği 11 Eylül 1896 tarihli yazıda Marsilya’ya (Fransa) önemli oranda Ermeni mültecinin geldiği belirtilmiştir. Bu yazıda Kirkor Samelian, Kiorg oğlu Stephan, Serkos oğlu Hagıb, Agop Garmichian adlı kişilerin Diyarbekirli olduğu ve genelde Protestan olan bu kişilerin İskenderun’dan Kıbrıs’a oradan da Marsilya’ya geldikleri anlatılmaktadır. *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918)*, C.I, Ankara, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 58, s. 102,103

⁶³ 1827, 1848, 1864 yıllarında veba salgınları ve 1865 ve 1893 tarihinde ise veba ve kolera hastalıkları vuku bulmuştur Fahrettin Kırzioğlu, “*Millü Deli Behram Paşa’ya Karşı Ayaklanma ve Sonucu*”, Kara-Amid Dergisi, II-III.Yıl, 2-4 Sayı, 1956-1957, s.351; Ali Emiri, 1895 şiddetli kolera salgınında şehir

olumsuz etkilemiş, bunun sonucu olarak da özellikle Müslüman nüfus üçte bir oranında azalmış, gayrimüslim nüfus ise varlığını önemli ölçüde korumuştur⁶⁵. Ermenilerin çıkarmış oldukları iki önemli ayaklanma sonucunda tehcirle vilayet nüfusunun gayrimüslimler özellikle de Ermeniler aleyhine değiştiği görülür. Anadolu ve Vilayeti Şarkiye genelinde başlayan Ermeni başkaldırılarına paralel ve eşzamanlı olarak 1 Kasım 1895 (20 Teşrinievvel 1311) I. Ermeni karışıklığında (iğtişaş)⁶⁶ Vilayet genelinde Müslümanlardan 523 şehit ve 254 yaralı; Hıristiyanlardan ise 1971 ölü ve 426 yaralı düştüğü görülür⁶⁷.

Diyarbakır vilayetinde yaşayan Müslümanlar kendi içerisinde Türk, Arap, Kürt, Zaza, Kızılbaş, Çerkez gibi değişik etnik ve dini gruplardan oluştuğunu belirtmekle birlikte, bunların kesin oranlarını söylemek ve tespit etmek mümkün değildir. Bunun nedenine gelince İslami temellere ve dini referanslı millet sistemine göre yönetilen Osmanlı Devleti'nde Müslüman olan bütün unsurlar nüfus ve etnik durumlarına bakılmaksızın "Müslüman" olarak değerlendirilirdi.

Gayrimüslimler içerisinde nüfusu en fazla olanlar başta Ermeniler ve Süryaniler⁶⁸ olmak üzere Katolikler, Protestanlar, Yahudiler, Ortodokslar, Keldaniler, Yezidiler, Kıptiler (Çingene)⁶⁹, Rumlar, Yunanlılar idi. Bunlara XVII. Yüzyıldan sonra bölgede faaliyet gösteren İtalyan Kapuçinler ile Fransız Fransiskanları de ilave etmek gerekir. Bunların yanında Kürtzade, İbrahimi⁷⁰, Kızılbaş, Çarıklı⁷¹, Alevi, Şemsi gibi sayıları az olan mezhep ve inanışlara mensup topluluklar da görülmektedir. Bu kadar farklı etnik, dini ve mezhebi grupların bulunduğu yerde tabii ki her zaman huzurun ve kaynaşmanın olduğunu söylemek zordur. Bununla birlikte genel manada Diyarbakır vilayetinde yaşayan Ermeniler başta olmak üzere bütün gayrimüslim unsurların ekonomik hayatta baskın ve belirleyici bir konuma sahip olduklarını Osmanlı Şeriyeye

ahalsin önemli bir kısmının öldüğünü, ahalinin büyük bir kısmının da dağlara çekildiğini, çok sevdiği akraba ve alimlerin de bu illetten kurtulamadığını üzülenek belirtir. Ali Emiri, *age*, s. 27

⁶⁴ 1819 Milli Deli Behram Paşa'ya karşı başlatılan ayaklanma., Kırzioğlu, *agm*, s. 351

⁶⁵ Kırzioğlu, *agm*, s. 351; Gayrimüslimlerin bu salgınlarda daha az kayba uğradıkları görülür. Bunun sebebine gelince tıp ve hekimlik alanında gayrimüslimlerin önde olması, bölgede faaliyet gösteren misyonerlerin genellikle doktor olması ve bundan da en çok gayrimüslimlerin faydalanmasının yanında, Hıristiyanların, Müslümanlara göre kazanç ve yaşam standartlarının yüksek olması, salgınlar döneminde gayrimüslimlerin, Ali Pınar Köyü, Kırürbül ve mesire yerlerini tercih etmesi sayılabilir. Hamidiye aşiret alaylarından Milli İbrahim Paşa'nın vilayetteki Müslümanlara yaptığı zulümler ve karışıklıklar nüfusu olumsuz etkileyen diğer olaylardır. Tütenk, *agm*, s. 318-320

⁶⁶ Şevket Beysanoğlu, *Anutları ve Kitabeleri İle Diyarbakır Tarihi*, C. II, Ankara, 1998, s. 729

⁶⁷ BOA, Y.PRK.ASK, 109/69

⁶⁸ *Diyarbakır Salnameleri*, Haz. Ahmet Zeki İzgören, C.V, İstanbul, 1999, s.186

⁶⁹ H. 1323, *DVS* (Diyarbakır Vilayet Salnamesi), C.V, s. 160

⁷⁰ Musa Çadırıcı, "Genel Çizgileriyle 19.Yüzyılda Diyarbakır (Bazı Gözlemler)", Bütün Yönleriyle Diyarbakır Sempozyumu, C.I, 27-28 Ekim 2000, Ankara, 2001, s.147

⁷¹ Özdemir vd, *age*, s.25

Sicilleri ve Avrupalı seyyahların anıları teyit etmektedir. Diyarbakir şehrinde yaşayan gayrimüslimler bazı mahallelerde ayrı, bazı mahalleler de ise Müslümanlar ile birlikte yaşıyorlardı. Mali, hukuki ve dini hayatta tam bir serbestliğe sahip olan Gayrimüslimlerin Müslümanlarla münasebetlerinin iyi olduğu, herhangi bir haksızlığa uğradıklarında dava hakkına sahip oldukları, hukuk alanında tam bir eşitlik ve adaletin hakim olduğu görülmektedir⁷².

Diyarbakir'in etnik ve demografik yapısının belirlenmesi için, eldeki veri ve iddiaları üç grupta ele aldık. Bunlar Osmanlı kaynakları, Ermeni kaynakları ve diğer kaynaklardır.

a-Osmanlı Nüfus İstatistikleri Ve Arşiv Belgelerine Göre

Ermeni meselesinin ortaya çıkışını izleyen dönemde Osmanlı Devleti genelinde ilki 1881/82-93 ve ikincisi 1910/11 olmak üzere iki nüfus sayımı yapılmıştır⁷³.

1893 nüfus sayımında Osmanlı topraklarında yaşayan Ermeni nüfusu, 1.001.465 iken 1910/11 nüfus sayımında bu rakam 1.270.768'e ve 1914 sayımında ise 1.294.831'e ulaşmıştır. 1893 ile 1914 Osmanlı nüfus istatistikleri incelendiğinde, Ermeni nüfusunun yüksek oranda arttığı dikkati çekmektedir. Başka bir ifadeyle Ermenilerin nüfusu 21 yıllık süre içinde % 30 (293.366 kişi) artmıştır. Bu artış, 1878'den itibaren Ermenilerin devletine ve yüzlerce yıldır birlikte yaşadıkları topluluklara karşı giriştikleri irili-ufaklı çatışma ve ayaklanmalarda, Ermenilerin katledildikleri şeklindeki iddiaları tartışmalı hale getirmektedir⁷⁴.

Osmanlı nüfus araştırmaları için önemli bir kaynak olan 1893, 1910/11, 1914 nüfus istatistiklerine⁷⁵ göre Diyarbakir vilayetindeki Ermeni nüfusu şöyledir:

1893	1910/11	1914
46.823	43.610	55.890

Yukarıdaki rakamlar dikkate alındığında 1893 yılı ile 1910/1911 yılları arasında vilayette yaşayan Ermeni nüfusunun 3.213 kişi azaldığı görülürken, bu tarihten sonra tabii nüfus artışının devam ettiği görülür. 1878'den itibaren Ermeni örgütlerin devlete ve yüzlerce yıldır birlikte yaşadıkları Müslüman topluluklara karşı giriştikleri irili-ufaklı

⁷² Yılmazçelik , *age*, s. 118

⁷³ Özdemir vd, *age*, s. 7/8

⁷⁴ Özdemir vd, *age*, s. 11

⁷⁵ Özdemir vd, *age*, s. 16,

çatışma ve ayaklanmaların, dünya kamuoyuna, Ermenilerin katledildikleri şeklinde sunulması, bu olayın ardındaki sistemli propagandayı gözler önüne sermektedir⁷⁶.

Bu dönemde hazırlanan bir rapora göre şehir merkezinde on bin altı yüz elli kadar nüfus barınmakta olup, bunun beş bin on kadarı Müslüman, kalanı Keldani, Süryani, Yahudi, Ermeni, Rum, Protestan ve Ermeni Katoligi'dir. Bu vilayette bunların dışında Yakubi, İbrahimi(?), Arap, Kürtzade ve Kızılbaş cinsleri dahi olup çeşitli mezheplerden olduklarından aralarında daima çekişme ve husumet bulunmaktadır⁷⁷.

1317 (1901) tarihini taşıyan, Diyarbekir vilayetinin merkez kazasında bulunan nüfus-ı muharirenin miktarı mübeyyin cedveli şöyledir⁷⁸:

Esami-i Cemaat	İnas	Zükur	Ecmal (Toplam)
İslam	6.279	6.480	12.759
Ermeni	3.538	4.497	8.035
Ermeni Katolik	415	484	899
Rum	97	119	216
Rum Katolik	28	39	67
Süryani	609	688	1.297
Süryani Katolik	132	151	283
Protestan	363	392	755
Yahudi	142	175	317
Keldani	357	425	782
Yekun	11.960	13.450	25.410

Yine 1317 (1901) tarihli arşiv belgesinde, Diyarbekir kasabasında bulunan nüfus-ı muharirenin miktarını mübeyyin cedveldeki rakamlar ise şöyledir⁷⁹:

⁷⁶ Özdemir vd, *age*, s. 17

⁷⁷ Çadıcı, *agm*, s. 149

⁷⁸ BOA,YTM. MHM,748/5

⁷⁹ BOA,YTM. MHM.748/5

Esami-i Cemaat	İnas	Zükur	Ecmal (Toplam)
İslam	18.897	16.884	35.781
Rum	100	142	242
Ermeni	4.876	5.290	10.166
Katolik	1.228	1.248	2.576
Yahudi	132	143	275
Protestan	593	625	1.218
Süryani	1.156	1.545	2.701
Yekun	26982	25987	52.969

b-Diyarbakir Vilayet Salnamelerine Göre

Diyarbakir vilayeti nüfusunun tespitinde başvurulacak önemli bir kaynak grubu da vilayet salnameleridir.1869-1905 yılları arasında toplam 20 adet salname yayınlanmıştır. Salnameler vilayetin idari taksimatı, memurları, tarih ve coğrafyası, eski eserleri, ticari, ekonomik faaliyetleri, nüfusu, eğitim kurumları gibi pek çok alanda bilgiler içermektedir. Salnamelerdeki nüfus bilgileri büyük ölçüde vergi kayıtlarına ve idarecilerin ellerindeki sayım sonuçlarına dayanmaktadır. Nitekim 1905 tarihli Diyarbakir Salnamesinde⁸⁰ 48.225 Ermeni nüfusu kaydedilmiştir. 1910/1911 yılı Nüfus sayımında ise 43.610 Ermeni vardır⁸¹.

H.1287 (M.1870-1871) tarihli Diyarbakir Salnamesindeki nüfus kaydına göre ‘Nefs-i Diyarbakir’de (merkez kaza) bulunan müslim, gayrimüslim cümle ahalinin nüfusu 21.372 olup, nüfusun kavim, din ve mezhep yönünden dağılımı şöyledir⁸².

⁸⁰ Zaman içerisinde vilayet sınırlarının değişmesi, salnamelerdeki verilerden genel bir nüfus tablosu çıkarılmasını güçleştirmektedir.

⁸¹ Özdemir vd, *age*, s. 13

⁸² H.1287, *DVS*, C.I, s.135

Esami-i Cemaat	İslam	Ermeni	Ermeni Katolik	Süryani	Süryani Katolik	Keldani	Rum	Rum Katoligi	Protestan	Yahudi
Erkek	4781	3577	428	747	94	508	179		318	143
Kadın	5033	3276	403	687	80	468	126	30	332	137
Yekun H	9814	6853	831	1434	174	976	305	55	650	280

H.1288 (1872) Diyarbekir Vilayet Salnamesine göre Nefs-i Diyarbekir⁸³ ve merkeze bağlı nahiyelerin toplam erkek nüfusu 29.383 olarak gösterilmektedir⁸⁴. Burada kadın nüfusu erkek nüfusa eşit sayıp iki ile çarparsak Diyarbekir merkez kazasının nüfusu merkeze bağlı nahiyelerle beraber yaklaşık 58.766 çıkar. H.1288'de (1872) vilayet salnamesinde Diyarbekir vilayetinin toplam nüfusu 393.155 olarak verilmiştir⁸⁵.

H.1290(1874), H.1291(1874-1875), H.1292(1875), 1293(1876) Diyarbekir Vilayeti Salnameleri kayıtlarına göre ; Diyarbekir kasabası(Nefs-i Diyarbekir) nüfusu müslim zükur (erkek) 5.258, gayrimüslim zükur 6.793 toplam zükur 12.051'dir⁸⁶. H.1308(1890-1891) vilayet salnamesine göre şehir merkezinde 11.124 erkek nüfus varken, Sancak genelinde 69.368 erkek nüfusun olduğu görülür.Bu nüfusun 52.316'sı müslim,17.052'si gayrimüslimdir⁸⁷.

H.1295 (1878) tarihli Devlet salnamesinde vilayet genelinin nüfusu 173.513 kişi olarak kaydedilmektedir⁸⁸. H.1312 (1894-1895) senesi Diyarbekir sancağının umumi nüfusu şöyledir: Nahiyeleri ile birlikte Diyarbekir kazasında 66.117 kişi yaşarken, sancak genelinde 161.237, vilayet genelinde ise 398.785 kişinin yaşadığı görülmektedir.Vilayetin toplam nüfusunun din ve mezheplere göre dağılımı şöyledir⁸⁹:

⁸³ Nefs-i Diyarbekir 6.019 gayrimüslim, 4.781 müslim toplam 10.800 olarak verilmiştir.Vilayet geneli toplam nüfus ise 393.155 iken bunun 305.967'si müslim, 76.098'i gayrimüslimdir. H. 1288, *DVS*, C.I, s. 218-223

⁸⁴ H.1288, *DVS*, C.I, s. 218

⁸⁵ H.1288, *DVS*, C.I, s. 223

⁸⁶ H.1290, *DVS*, C. I, s. 369; H. 1291, *DVS*, C.II, s. 82; H.1292, C. II, s. 196; H.1393, *DVS*, C. II, s. 335

⁸⁷ H. 1301, *DVS*, C. III, s. 222

⁸⁸ İlhan Gedik, *Vilayat-ı Sitte'de Demografik Durum (1875-1914)*, (Basılmamış Master Tezi), Ankara, 1985, s. 62

⁸⁹ H. 1312, *DVS*, C. IV, s. 166

Esami-i Cemaat	Zükur (Erkek)	İnas (Kadın)	Vilayet Toplamı
İslam	172.855	141.865	314.720
Ermeni	24.636	21.601	46.237
Ermeni Katoliği	3.333	3.104	6.437
Rum	654	549	1.203
Rum Katoliği	39	28	67
Süryani Kadim	9.255	8.588	17.843
Süryani Katoliği	792	769	1.561
Protestan	2.337	2.185	4.522
Yahudi	626	608	1.234
Keldani	742	619	1.361
Yezidi	2.669	852	3.521
Kıpti	38	41	79

H. 1309(1891) sayımını esas alan H.1312 Diyarbekir vilayet salnamesi verileriyle 1890 tarihli Cuinet'in verileri büyük ölçüde birbirleriyle örtüşmektedir. Cuinet'e göre Diyarbekir Sancağı nüfusu 143.923 iken adı geçen salnamedeki Diyarbekir Sancağı nüfusu 151.237'dir. Bu bağlamda rakamlar birbirini tutmakta olup 6.314 olan bu fark normal karşılanmalıdır.

1891'den sonraki nüfus kayıtlarına H 1317 (1899) Diyarbekir vilayet salnamesinde rastlıyoruz.Buna göre "1314 sene-i maliyesinde (1898-1899) Vilayet Sicil Nüfus Nezareti dairesince malum ve mükayyed olan nüfus hayme-i nişin aşair-i Ekrad ve müstearibenin gayrısı bulunan mikdar-ı nüfus 413.525 neferden 330.000 neferi Müslim ve 44.000 neferi Ermeni ve 39.525 neferi de milel-i saire ile Yahudi ve Kıpti ve Yezidi 'den ibarettir."⁹⁰

H. 1317 (M.1899) tarihli Diyarbekir Vilayeti Salnamesindeki rakamlar sadece vilayetin toplam Müslüman ve Hıristiyan nüfusu olup Diyarbekir, Maden, Mardin sancaklarından meydana gelen Diyarbekir vilayetinin nüfusu 413.525 rakamına ulaşmıştır⁹¹. Daha önceki nüfusla karşılaştırılınca 23.740 kişilik bir nüfus artışı olduğu

⁹⁰H. 1317, *DVS*, C.IV, s. 363

⁹¹ Aynı nüfus verileri H.1318 (1900-1901) salnamesinde de verilmektedir. H. 1318, *DVS*, C. V, s. 85; Diyarbekir ili yıllık % 4.9 'luk doğumla nüfus artış oranına ve yıllık % 3.5'lik bir ölüm oranına sahiptir; doğan bebeğin yaşama süresi 27.5 yıl idi. Mc Carty, *age*, s. 39

görülmektedir⁹². Diyarbekir vilayeti nüfusu ile ilgili en son nüfus kayıtlarına H. 1323 (1905) tarihli Diyarbekir vilayeti salnamesinde rastlamaktayız.

H.1319 (1901) tarihli vilayet salnamesinde, Diyarbekir vilayetinin adedi-sekenesi 470.760 nüfustan ibarettir ki bunun 255.993 neferi zükür ve 214.767 neferi inas'dır. Vilayetin nüfus-ı umumisi mezhep, ırk ve din⁹³ itibariyle şöyle tefrik olunmaktadır⁹⁴:

Müslim 375.528; Ermeni 47.225; Süryani 22.748; Katolik 11.165; Protestan 5.554; Yahudi 2796; Yezidi ve Kıpti 782; Ortodoks 1.500; Keldani 1.439; Teba-i ecnebiye 19

1905 yılında Diyarbekir vilayeti nüfusunun, 470.760 'a çıktığı görülmektedir ki bu da önemli bir nüfus artışına (57.235) işaret etmektedir

Baştan itibaren verdiğimiz Osmanlı nüfus kayıtlarını tahlil ettiğimiz zaman XIX. yüzyılın ikinci yarısında Diyarbekir kazasında, sancağında ve vilayetinde başta İslamiyet olmak üzere Hıristiyanlık ve Yahudilik dinlerine mensup insanlar yaşıyordu. Aktardığımız nüfus kayıtlarına göre Diyarbekir şehri merkezinde yaşayan gayrimüslim nüfusun zaman zaman Müslümanlardan fazla olduğunu görmekteyiz. Bunun bir kısım sebeplerine yukarıda da değinmiştik. Başka bazı sebepler ise Hıristiyan unsurların askerlik yapmamaları, şehrin salgın hastalıklara uğradığı dönemde kendilerini bilinçli bir şekilde korumasını bilmeleri ve şehir dışında gayrimüslim köylerine göç etmeleri de bu nüfus artışında etkili olmuştur.

Diyarbekir vilayeti ve sancağı bazında salnamelerde kaydedilen Müslüman ve gayrimüslim nüfus oranları incelendiği zaman gayrimüslim nüfusun hiçbir zaman çoğunluk oluşturmadığı % 20 ve daha aşağı oranlarda kaldığı görülmektedir. Cuiet'in verdiği % 30 oranının ise abartılı olduğu kanaatindeyiz. Çünkü salnamelerde gayrimüslimlerin çoğunlukta olduğu yerler kaydedilmekten çekinilmemiştir. Dolayısı ile salnamelerin yabancı kaynaklara göre daha tarafsız olduğu söylenebilir.

Salname kayıtlarında dikkatimizi çeken bir başka husus da Müslüman erkek nüfusun kadın nüfustan daha fazla olmasıdır. Bu durum tahmin edileceği gibi eskiden

⁹² Diyarbekir Vilayeti kaynaklarda verilen yıllık artış oranlarının gerçeği yansıtmaması açıkça olanaksızdır. Örneğin, 1317 ve 1321 salnamelerinde verilen , kayda geçmiş nüfus sayıları arasındaki yıllık artış oranı % 3.23 tür ki bu, beklenebilecek oranın neredeyse üç katıdır. Yıllık %3.20 dolaylarında nüfus artış oranları , bugün bile dünyada hemen hemen hiçbir ülkenin gerçekleştiremeyeceği kadar yüksektir; kaldı ki Doğu Anadolu yöresi 1878'den 1914'e uzanan sürede hiç kuşkusuz, hiçbir yönden, bugünün yüksek nüfus artışı gösteren yörelerdeki koşullara benzer koşullardan yaralanmıyordu. Bu dönemde Diyarbekir'e yoğun göçün yaşandığına dair bir belirti de yoktur. Mc Carty, *age*,37-38

⁹³ Bunun yanında 19 nüfus teba-i ecnebiyeden ibaret olduğu görülür. H.1323. *DVS*, C.V, s. 186

⁹⁴ H.1323, *DVS*, C.V, s. 186

gelen bir alışkanlıkla kadınların gerçek sayısının yazılmamasından kaynaklanmış olmalıdır⁹⁵. Halbuki sade erkek nüfusun verildiği kayıtlarda “ *Hesaptan hariç olan nüfus-u inas ise zükurdan daha ziyadedir*”⁹⁶ denmektedir. Bundan da kayıtlarda Müslüman nüfus aleyhine bir vaziyet ortaya çıkmıştır.

c-Ermeni Kaynaklarına (İddialarına) Göre

Osmanlı İmparatorluğundaki Ermeni nüfusu, yukarıdaki iddialar nedeniyle bir çok yerli ve yabancı araştırmacının çalışmasına konu olmuştur. XIX. yüzyılın sonlarına doğru, Avrupalı araştırmacılar, Osmanlı İmparatorluğundaki Ermeni nüfusuna ilişkin olarak çeşitli rakamlar ortaya koydular. Sonra Ermeniler de, kendi nüfusuna ilişkin iddialarını öne sürdüler. Türk yazarları da aynı iddialarla eserler ortaya koyup kendi tezlerini savundular⁹⁷. Ahlaki, siyasi ve mesleki gerekçelerle her iki tarafta kendi iddialarını savunmuşlardır.

Bu arada Ermeni Patrikhanesinin, Osmanlı resmi istatistiklerini kabul etmeyerek, her fırsatta kendi nüfus verilerini açıklama yolunu seçmesi tabii karşılanmalıdır. Zira Patrikhane, nüfus olarak Doğu Anadolu’da çoğunluk olduklarını kanıtlamak suretiyle Batılı güçleri bağımsız bir Ermenistan kurulması konusunda ikna etmek amacını gütmüştü.

Ermeni Patrikhanesi 1912 yılında Diyarbekir vilayetinin nüfusu ile ilgili olarak Paris Barış Konferansı’na şu bilgileri sunmuştur⁹⁸:

Etnik/Dini Unsurlar	Nüfus
Türkler	45.000
Yerleşik Kürtler	30.000
Göçebe Kürtler	15.000
Kızılbaşlar	27.000
Yezidiler	4.000
Ermeniler	105.000
Nasturi-Yakubi-Keldani	60.000
TOPLAM	286.000

⁹⁵ Palalı, *age*, s. 89

⁹⁶ H.1323, *DVS*, C.V, s. 186

⁹⁷ Mc Carty, *age*, s. 45

⁹⁸ Mc Carty, *age*, s. 47

Ermeni Patrikhanesi'nin bu rakamları, birçok tarihçi ve araştırmacı tarafından ihtiyatla karşılanan, kilise görevlilerinin tuttuğu iddia edilen vaftiz ve ölüm kayıtlarına dayanmaktadır. Bu kayıtların gerçekten de yapılmış ve doğru olduğunun delilleri olarak da, Ermenilerin kendi dinsel inançları gereğince doğumlarından sonra vaftiz etmeye getirilmelerinin gerektiği, kilisede evlendikleri (belediyede veya başka bir yerde değil) ve ölen Ermenilerin de, papazın katıldığı bir cenaze töreni ile gömüldükleri gösterilmektedir. Bunlardan başka, Patriklerin Osmanlı Devleti'ne cizye, sonra bedeli askeriye, vermekle yükümlü olanları belirlemek için, keza Ermenilerin siyasal ve dinsel kurullarına her bir bölgeden girecek üyelerin sayısını saptamak amacıyla kayıtlar⁹⁹ tuttukları ifade edilmektedir¹⁰⁰.

1912'de Diyarbakır vilayetindeki Müslüman nüfus,

Ermeni Patrikhanesi İstatistiklerine Göre	100.000 ¹⁰¹
Osmanlı İstatistiklerine Göre	492.000 ¹⁰²

Hiç şüphesiz Patrikhanenin özellikle Vilayat-ı Sitte'deki Ermenilerin sayısını Müslimlerden fazla göstermesinin amacı bölgede bir Ermeni devletinin kurulması için yasal bir dayanak hazırlamaktır. Ancak Patrikhanenin iddia ettiği bu astronomik rakamlar ve demografik istatistikler batılı dostları tarafından bile istihza ile karşılanmıştır¹⁰³. Dolayısıyla abartılı rakamların bağımsız Ermenistan'ın amaçlanmasındaki siyasal gayeden öte bir anlam taşımadığı görülür.

Ermeni Patrikhanesine göre 1882' de Diyarbakır vilayet Ermeni Nüfusu 150.000 iken; 1912 yıllarında 105.000¹⁰⁴ olmuştur. Patrikhanenin 1882'deki Ermeni nüfusuna ilişkin tahminleri doğruluktan çok uzak görülmektedir. 1882 yılına ait sayılar yoruma pek az gereksinme gösteriyor. Çünkü Ermeni nüfusu pek aşıkâr biçimde abartılmıştır. Ermeni patrikhanesince verilen 1882 ve 1912 yıllarına ait nüfus verilerine göre

⁹⁹ Ermeni Patrikhanesinin istatistiklerini değerlendirirken şu noktaları göz önünde bulundurmak gerekir: 1. Ermenilerin köy papazı yetki bölgesi kapsamında tutulmuş herhangi bir ayrıntılı "yerel kilise kayıt defteri"nin tek bir örneği dahi ortaya çıkmış değildir. Osmanlı azınlık nüfuslarındaki insanlar hakkında tek tek bilgi veren, görülmüş ve sözü edilmiş tek kayıt kaynağı, Osmanlı arşivleridir. 2. Ermeni patrikhanesinin hiçbir üst düzey görevlisi yayınlanan istatistiklerin nasıl derlendiği, nasıl biriktirildiği konusunda hiçbir zaman hiçbir açıklama metni yazmamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mc Carty, *age*, s. 56-59

¹⁰⁰ Mc Carty, *age*, s. 48,49

¹⁰¹ Mc Carty, *age*, s. 51

¹⁰² Mc Carty, *age*, s. 51

¹⁰³ Mc Carty, *age*, s. 49

¹⁰⁴ Mc Carty, *age*, s. 55

Diyarbakir'deki Ermeni nüfusu % 30 oranında azalma göstermiştir. 1895-1896'daki karışıklıklarda gerçekten de Ermenilerden ölenler-öldürülenler oldu. Ancak ölüm vakaları hakkında var olan en abartmalı anlatımlarda bile bunu görebilmek mümkün değildir.

Patrikhanenin, 1882'deki Ermeni nüfusuna ilişkin tahminleri 1912 yılına ilişkin tahminlerine kıyasla, doğruluktan çok daha fazla uzaktır¹⁰⁵. Osmanlı Devleti, gerek olağan nüfus kaydını tutmak, gerekse de askerlikten bağışık tutulma vergisinin kimlerden alınacağını gösteren vergi yükümlülükleri listesini düzenlemek amacıyla, kendi Ermeni nüfusuna ilişkin istatistikler tutmuştu. Bu istatistikler, olağan yöntemlerle, nüfus sayımı yayınlarında ve salnamelerde, yayınlanmakta idi. Bunun yanı sıra, Osmanlı'da saraya bağlı daireler ve hükümetin bakanlıkları Ermeni meselesinin önemi dolayısıyla, Ermenilerin nüfusuna ilişkin bilgiler alıyorlardı. 1878 sonrası dönemde Ermeni ulusçuluğu Osmanlılar için hem dışta hem de içte bir siyasal tehdit oluşturmaya başladı. İmparatorluk içinde Ermenilerin durumunu belirlemek üzere nüfusa ilişkin bilgiler edinilmesi bir temel gereklilik olduğundan istihbarat sisteminin etkinliğiyle Ermenilere ilişkin çağdaş nüfus hesaplamaları düzenlendi. Osmanlıların Hıristiyan azınlıklara ilişkin olarak yayınlanmış nüfus açıklamaları gerek Avrupalılarca gerek Ermenilerce şiddetle eleştirilmiştir. I. Dünya Savaşının sonunda, bağımsız bir Ermenistan oluşturulmasından yana olanların kanısı şu idi: “*Şimdiye dek Türklerin hükümetince bilimsel nitelikte hiçbir sayım yapılmamış ve Türklerce, güvenilir hiçbir istatistik ya da ona benzer şey düzenlenmemiştir. Türk hükümeti öteden beri, Ermenileri Ermenistan'da çok küçük bir azınlık diye göstermek kastını özellikle güderek, istatistiklerde düzenbazlıklar yapmıştır*”¹⁰⁶.

Ermeni tarihçilerin iddialarının aksine, Mc Carty'nin¹⁰⁷ de belirttiği üzere; nüfusu az gösterilenler Ermeniler değil aksine Müslümanlardır. Çünkü salnamelerde açıkça görüldüğü üzere zaman zaman Müslüman kadınlarıyla çocuklarının yazılmadığı vakidir. Bu durum Müslüman nüfusun eksik gösterilmesine sebep olmaktadır. Kaldı ki Osmanlıların Ermenileri az göstermesi kendi aleyhine olduğundan böyle bir şey mümkün gözükmemektedir. Osmanlıların azınlıklara ilişkin nüfus istatistiklerini değerlendirmekte en önemli gösterge şudur ki, bu istatistikler süre giden bir devlet istihbaratı çalışmasının parçası olarak hazırlanıyordu. Yoksa polemiklerde öne sürülmek

¹⁰⁵ Mc Carty, *age*, s. 54-55

¹⁰⁶ Mc Carty, *age*, s. 59,60

¹⁰⁷ Mc Carty, *age*, s. 62

için değil. Osmanlı Hükümetinin, dünyayı aldatmak için Ermeni nüfusu hakkında kasten düzmece istatistikler yayınladığı, onların sayısını kasten az gösterdiği iddia edilebilir. Ama Osmanlıların kendi kendilerini kasten aptal yerine koymuş olabilecekleri hiç de beklenecek şey değildir¹⁰⁸.

Osmanlı Nüfusu ile ilgili Ermeni Patrikhanesi'nin ortaya attığı rakamlar hemen hemen bütün zamanlarda kuşkuyla karşılanmıştır. Çünkü Patrikhanenin nüfus verileri siyasi amaçlarla ve uluslararası antlaşmalarda Ermeni tezlerini desteklemek amacıyla hazırlanmıştır. Patrikhanenin ilkinin Berlin Konferansı, diğerini de Paris Konferansı esnasında açıkladığı veriler, gerçekten “abartılmış” durumdadır. Patrikhanenin Ermeni nüfusu ile ilgili tabloları Vilayet-i Sitte¹⁰⁹ diye adlandırılan altı vilayeti kapsamaktadır. Diğer bölgelerde yaşayan Ermeniler hakkında hiçbir zaman detaylı nüfus verileri yayınlanmamıştır¹¹⁰.

Ermeni Patrikhanesi'nin Berlin Konferansına sunduğu abartılmış istatistikleri İngiltere tarafından bile kuşkuyla karşılanmış, güvenilir bulunmamıştır. Patrikhanenin Vilayet-i Site hakkında 1912 tarihli nüfus oranları da bir hayli ilginçtir. Patrikhane, Vilayet-i Sitte'de toplam Hıristiyan nüfusu 1.813.000 veya toplam nüfusun % 45.2'si olarak gösterirken, Ermeni nüfusunu 1.018.000 olarak vermiştir. Aynı tablolarda Patrikhane tarafından Müslüman nüfus 1.178.000, yani % 45.1 olarak verilmek suretiyle, Hıristiyan çoğunluğa ulaşmak amaçlanmıştır. Nüfusun % 9.7'si ise “diğer dini gruplar” olarak adlandırılmış ve bunlar da Kızılbaş, Zaza, Çarıklı, Alevi şeklinde sınıflandırılarak, bu grupların Müslüman olduğu gizlenmeye çalışılmıştır¹¹¹.

d-Diğer Kaynaklara Göre

Osmanlı'da Ermeni nüfusu ile ilgili olarak Osmanlı şehirlerinde görevli yabancı diplomat, gezgin ve tüccarların hazırladığı raporlarda veya anılarında Ermeni nüfusu ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. Bu gruba giren kişilerin eser veya raporlarında yer alan nüfus bilgileri, genel olarak resmi sayım sonuçlarına, Ermeni cemaati ileri gelenlerinin beyanlarına veya az bir ihtimalle ilgili kişilerin şahsi gözlemlerine dayanmaktadır.

¹⁰⁸ Mc Carty, *age*, s . 64,65

¹⁰⁹ Vilayet-i Sitte (Altı Vilayet); Van, Bitlis, Diyarbekir, Mamuratul-Aziz, Sivas, Erzurum vilayetleridir.

¹¹⁰ Özdemir vd, *age*, s. 22

¹¹¹ Özdemir vd, *age*, s. 24/25

Vital Cuinet¹¹², Diyarbekir kaza, sancak ve vilayetinde yaşayan toplam nüfusu ve bunların etnik, dini ve mezhep olarak dağılımını şöyle vermektedir¹¹³:

IRK /MEZHEP	SANCAKLAR			TOPLAM	
	D.Bakır	Ergani ¹¹⁴	Mardin	Irklar	Mezhep
MÜSLÜMANLAR					
1-Sünni Müslümanlar	36.481	35.381	38.781	110.644	328.644
2-Türkler ve Türkmen	57.207	66.666	76.127	200.000	
3-Çerkezler ¹¹⁵	3.334	3.354	3.312	10.000	
4-Suriyeli Araplar	2.668	2.030	3.302	8.000	
HİRİSTİYANLAR					
1-Ermeni Gregoryan	28.984	17.300	11.666	57.890	132.549
2-Ermeni Katolik	1.845	325	8.000	10.170	
3-Ermeni Protestan	1.544	525	9.000	11.069	
4-Ortodoks Yunanlı	900	1.750	6.600	9.250	
5-Katolik Yunanlı	60	-	130	190	
6-Keldani Katolik	1.600	-	14.820	16.420	
7-Süryani Katolik	810	180	4.000	4.990	
8-Süryani Yakubiler	5.200	3.6000	13.754	22.554	
BELİRSİZ DİNLER					
1-Yezidiler-Kızılbaşlar	2.000	2.500	1.500	6.000	9.000
2-Çingeneler ¹¹⁶	1.000	500	1.500	3.000	
İSRAİLLİLER	284	405	580	1.260	1.260
LATİN HİRİSTİYANLAR					
1-İtalyan Ermişler	2	-	4	6	
2-Françesko Tarikatı Üyeleri	4	-	6	10	
SANCAK HALKININ TOP.	143.923	134.517	193.022		
VİLAYETİN GENEL TOP.					471.462

¹¹² Vital Cuinet'in La Turquie d'Asie kitabını Osmanlı nüfusu ile ilgili Avrupa kökenli en iyi bilgi kaynağı yapan, onun Osmanlı istatistiklerini kullanmış olmasıdır. Cuinet, Osmanlıların nüfusa ilişkin verilerini kullandı, bunu yaparken bazen o verileri hükümet görevlilerinden aldığı belirtmiş aynı zamanda Osmanlı verilerinin bazı kusurlarının da olduğunu fark ederek ortaya koymuştur. Osmanlı istatistiklerinin kusurlarını gidermeye çalışan Cuinet'in istatistikleri Osmanlı İstatistiklerinden mahiyet itibarıyla farklılık gösterir. Onun nüfusla ilgili yayınladığı sayılar Osmanlı belgeleriyle büyük ölçüde benzerlik gösterse de tıpatıp aynı değildir. Mc Carty, *age*, s. 191

¹¹³ Şahin, *age*, s. 58,59

Bu grafikte 79.129 kişinin Ermeni olduğu görülmektedir. Bu rakam genel nüfusa oranla % 16'ya , Müslümanların oranı ise % 69'a tekabül etmektedir.

Bir Alman tıp doktoru olan Lamec Saad'ın verdiği rakamlara göre 1890 yılında Diyarbekir şehrinin dinî gurupları şöyledir¹¹⁷:

Etnik/Dini Unsurlar	Nüfus
Müslümanlar	10.000
Gregoryan Ermeni	8.700
Süryani Yakubi	2.000
Keldani	1.600
Katolik Ermeni	1.200
Protestan	1.000
Süryani Katolik	500
Ortodoks Rum	300
Katolik Rum	1.500
TOPLAM	26.800

1891 yılında bir Alman jeoloji mühendisi ve seyyahı olan Edmund Naumann Vilayetin geneline ait nüfusun zümrelerini gösteren rakamları verirken iki ayrı kaynak kullanmıştır. Biri Konsolos Thomas Boyacıyan'ın¹¹⁸ verdiği rakamlar, diğeri ise Vital Cuinet'in¹¹⁹ verdiği rakamlardır. Naumann'ın Thomas Boyacıyan'a istinaden verdiği rakamlar şöyledir:

¹¹⁴ Ergani Sancağı'nın toplam nüfusu 134.517 olup, bunun 107.432'si Müslüman, 18.150'si Ermeni, 1.750'si Yunanlı Ortodoks, 180'i Suriyeli Katolik, 3.600'ü Süryani Yakubi, 405'i Yahudi, 2.500'ü Yezidi, 500'ü Çingene olarak verilmektedir. Şahin, *age*, s. 63

¹¹⁵ Çerkezlerden 1.000'i merkeze bağlı köylerde, 1.014'ü Lice kazasında yaşamaktadır. Şahin, *age*, s. 60,62

¹¹⁶ Bohemiyenler olarak gösterilmiştir. Şahin, *age*, s. 59

¹¹⁷ Pınar, *agm*, s. 154.

¹¹⁸ Pınar, *agm*, s. 163

¹¹⁹ Cuinet'in Diyarbekir Vilayeti ile ilgili çizelgesini verdiğimizden dolayı tekrar buraya almaya gerek görmedik.

Dini ve Etnik Unsurlar	Boyaciyan
Müslümanlar	304.548
Gregoryan Ermeniler	54.512
Katolik Ermeniler	5.169
Protestan Ermeniler	4.760
Ortodoks Rum	1.724
Katolik Rum	58
Katolik Keldani	1.926
Suriyeli Katolik	445
Suriyeli Yakubi	16.379
Yahudi	1.404
Yezidi	976
Çingene	190
Yabancı	41
YEKUN	392.132

Boyaciyan'ın verilerini Cuiet'in verileriyle karşılaştırdığımızda 79.366 gibi büyük bir veri uyumsuzluğunun olduğu görülür. Boyaciyan'ın verilerinin Cuiet'in verilerine denk olabilmesi için % 25 oranında bir nüfus artının olması gerekmektedir. Ancak Boyaciyan'ın verileri dönemin diğer kaynaklarıyla daha uyumlu gözükmektedir.

Bir Alman Gazetesi ise 1890'larda vilayetin nüfusunu şöyle belirtmektedir¹²⁰:

Müslüman	Ermeni	Genel Nüfus
240.574	45.291	312.444

Bu gazetenin verilerine göre, Ermenilerin dışında vilayet genelinde 26.579 gayrimüslimin yaşadığı görülmektedir. Ermeni nüfusun toplam nüfusa oranı % 14'tür.

Şemseddin Sami'ye göre: "1890 tarihinde Diyarbekir merkez nüfusu 35.000 dolaylarında olup, 20.000'den fazlası Müslüman, 8.500 kadarı Ermeni, 300 kadarı Yahudi, geriye kalanı da Süryani, Keldani, Yakubi'dir. Müslüman nüfusun büyük bir

¹²⁰ Gedik, *age*, s. 84

bölümünü Türk olup, 5.000 kadarı da Kürt ve Araptır¹²¹. Yaygın dil Türkçe olup, Kürtçe ve Arapça da konuşulur. 1891 de vilayetin 471.000 olan toplam nüfusunun dörtte üçünden fazlası Müslüman'dır. 132.549'u Hıristiyan, 1.269'u İsraili ile birkaç bini Yezidi ve Çingene'dir. Müslüman halkın büyük bölümü Türk, geriye kalanı da Kürt ve Arap olup, 10.000 kadar da Çerkez bulunur¹²². Müslümanların hepsi Sünni olup, yalnız 1.000-2.000'i Kızılbaş'tır. Hıristiyanların yarısı Ermeni, diğer yarısı Katolik, Protestan, Süryani, Keldani vs. ibarettir¹²³. Aynı tarihte Diyarbekir Sancağı'nın nüfusu 142.932 kişiden ibaret olup, bu miktarın 99.690'ı Türk, Kürt, Arap ve Çerkez'den oluşan Müslüman; 40.942'si de Ermeni, Keldani ve Süryani etnik kökenlerine ve Ortodoks, Katolik ve Protestan mezheplerine mensup Hıristiyan, 2.000 'i Yezidi ve Çingene, 284'ü de İsrailidir¹²⁴.

1905 senesinde Diyarbekir vilayetinin (Diyarbekir, Maden, Mardin Sancakları) nüfusu yaklaşık olarak yarım milyonu bulmakta idi. Bu nüfusun ancak 95 bin kadarını gayrimüslimler teşkil ediyordu. Stanford Shaw'un belirttiğine göre 1885-1914 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğunda Müslüman nüfus % 20'lik bir artış gösterirken aynı tarihlerde Diyarbekir'deki nüfus artış oranı bu ortalamanın üzerine çıkarak 289.591'den 493.101'e yükselmiştir.Yine 1885-1914 döneminde İstanbul, Ankara, Eskişehir, Kütahya, Trabzon ve Halep'te Ermeni nüfusu belirgin bir azalma gösterirken aynı dönemde Diyarbekir'de 46.823'ten 55.890'a yükselmiştir. Diyarbekir'deki bu artışın nedeni Doğu Anadolu'da kurulmak istenen Ermeni devleti için diğer Anadolu şehirlerinden Ermenilerin buraya göçleri ile açıklanabilir¹²⁵.

XIX. yüzyılın son çeyreğine kadar Diyarbekir'i oluşturan değişik etnik ve dini unsurlar iç içe ve huzur içerisinde yaşarken, değişen dünya dengeleri, Fransız İhtilali, sanayi inkılabı, kapitalizmin sömürgeciliği tetiklemesi, büyük devletlerin çıkara dayalı bloklaşma içerisine girmesi ve amaca varmak için çeşitli etnik unsurları tahrik ve finanse etmeleri sonucu Osmanlı genelinde ortaya çıkan isyan ve huzursuzluklarla eş zamanlı olarak Diyarbekir'de da iyi ve dostane ilişkilerin yerini çatışma ve kargaşanın

¹²¹ Bu verilere itiraz eden M. Emin Bozarlan şu iddialarda bulunmaktadır; "Diyarbekir'de Türklerle Arapların bulunduğu, ya bilgi eksikliğinden yada yanlış bilgi sonucunda yazılmıştır. Çünkü orada sadece Kürtler yaşıyor; yerleşik olarak başka bir halk yoktur. Oradaki Türkler memur, subay ve asker olarak bulunuyorlar. Arap nüfusu ise hiç yoktur". M.Emin Bozarlan, *Tarihteki İlk Türkçe Ansiklopedide Kürdistan ve Kürtler*, İstanbul, 2001, s. 271; Bu iddiayı öne süren yazar bölgede kurulan Türk devlet ve beyliklerini unutmış gözükmektedir.

¹²² Diyarbekir'de 10.000 Çerkez'in yaşadığı belirtilse de, bu rakamın mübalağalı olduğu kanaatindeyiz.

¹²³ Şemsettin Sami, *Kamusu'l-Alam*, C. III, İstanbul, (1889-1898), s. 2202-2203

¹²⁴ Şemsettin Sami, *age*, C.III, s. 2207

¹²⁵ Palalı, *age*, s. 90-91

aldığı görülür. Bu sebeple yaşanan olumsuz gelişmeler vilayet genelindeki demografik ve etnik yapının gayrimüslimler aleyhine değişmesine sebep olur.

Osmanlı tahrir, nüfus istatistikleri¹²⁶, vilayet salnameleri, arşiv belgeleri¹²⁷ ve bu dönemde neşredilen eserlere göre Diyarbekir vilayetindeki Ermeni nüfusu % 14-16 oranındadır. Batılı seyyah ve araştırmacıların eserlerine göre ise bu oranın % 14-20 arasında olduğu¹²⁸ görülürken, Patrikhanenin ortaya attığı istatistiklere göre Diyarbekir vilayeti genelinde Ermeni nüfusu oranı % 40'ın üzerinde ve Müslümanlardan fazla gösterilmiştir.

Sonuç olarak, Batılı bilim adamlarının rapor ve gözlemlerinin genelde, Osmanlı arşiv, nüfus istatistikleri ve salnamelerinin verdiği bilgileri teyit ettiği görülmektedir. Daha da önemlisi Patrikhanenin verdiği rakamları güvenilir bulmayan yabancı araştırmacı, gezgin ve diplomatlar Osmanlı verilerini gerçeğe daha yakın bulmuş ve bu verileri esas almıştır¹²⁹.

2-MÜLKİ (İDARİ) TAKSİMATI

Osmanlı İmparatorluğu özellikle XIX. asrın son çeyreğinde vilayet sistemlerinde sık sık değişiklik ve düzenlemeler yapmıştır. Bu değişiklikler hiç şüphesiz bu dönemde sürekli harpler ve toprak kayıplarının yanı sıra, dışarıdan gelen göçler sebebiyle yapılmaktaydı. Bu bağlamda Diyarbekir vilayeti de sık sık idari değişikliğe ve bu nedenle gittikçe daralmaya maruz kalmıştır.

1869-1873 yılları arasında Diyarbekir vilayetinin idari taksimatı şu şekilde idi¹³⁰:

- 1) Diyarbekir Merkez Livası (6 kaza)
- 2) Mamuret'ül Aziz Livası (6 kaza)
- 3) Malatya Livası (5 kaza)
- 4) Siird Livası (5 kaza)
- 5) Mardin Livası (5 kaza)

Beş liva (sancak) ve 27 kazadan meydana gelen Diyarbekir vilayeti idari taksimatı 1877 yılına kadar devam etmiştir¹³¹. 1877 yılında Mamuret'ül Aziz Sancağı'nın ayrı bir vilayete dönüştürülerek vilayetten ayrıldığı görülmektedir¹³².

¹²⁶ Gedik, *age*, s. 90

¹²⁷ BOA, YTM. MHM, 748/5

¹²⁸ Gedik, *age*, s. 91

¹²⁹ Özdemir vd, *age*, s. 21

¹³⁰ H.1287, DVS, C.I, s. 136-141

¹³¹ H.1294, DVS, C.III, s. 103-106

¹³² H.1294, DVS, C.III, s. 103-110

1878 (H.1295) yılında Diyarbekir vilayeti idari taksimatında bir değişiklik daha olmuş, Siirt Sancağı Bitlis vilayetine bağlanmıştır. H.1295-1300 (1878-1883) yılları arasında salnameler yayınlanmadığı için Diyarbekir'in bu dönemde idari taksimatını bilemiyoruz.

1883 (H.1300) yılında Diyarbekir vilayetinin idari taksimatı¹³³;

- 1) Diyarbekir Merkez Sancağı
- 2) Mardin Sancağı
- 3) Malatya Sancağı

H.1301 kayıtlarında Malatya sancağı yoktur. Ancak onun yerine bu tarihte, daha önce Mamuret'ül Aziz vilayetinin teşkiliyle oraya bağlanan Maden Kazasının Diyarbekir vilayetine bağlı bir sancak olduğu görülmektedir¹³⁴.

H. 1319 (1901-1902) yılında Diyarbekir vilayetinin idari taksimatı şöyledir¹³⁵:

- 1)Diyarbekir Sancağı
 - a-Merkez Kaza
 - b-Siverek Kazası
 - c-Silvan Kazası
 - d-Lice Kazası
 - e-Beşiri Kazası
 - f-Derik Kazası

Yukarıdaki kayıtlardan anlaşılacağı üzere merkez vilayete tabi altı kaza vardır.

Bu altı kazaya on sekiz nahiyenin ve 1426 köyün bağlı olduğu görülür.

- 2) Mardin Sancağı
 - a-Merkez Kaza
 - b-Nusaybin Kazası
 - c-Midyat Kazası
 - d-Avine Kazası
 - e-Cizre Kazası

Mardin Sancağı'na 5 kasaba, 13 nahiye ve 1149 köy bağlıdır¹³⁶.

- 3) Ergani Madeni Sancağı
 - a-Maden Kazası
 - b- Palu Kazası

¹³³ H.1300, DVS, C.III, s. 170-171

¹³⁴ H.1301, DVS, C.III, s. 239-244

¹³⁵ H.1319, DVS, C.IV, s. 149-180

¹³⁶ H.1319, DVS, C.IV, s. 159-168

c- Çermik Kazası

Vilayetin kuzeybatısında bulunan Ergani Madeni sancağına tabi 3 kasaba, 3 nahiye ve 857 köy mevcuttur¹³⁷.

¹³⁷ H.1319, *DVS*, C.IV, s. 169-175

BİRİNCİ BÖLÜM

OLAYLARIN ÇIKMASINDA ROL OYNAYAN FAKTÖRLER

A-KONSOLOSLUKLARIN KURULMASI VE FAALİYETLERİ

İngiltere, 1878 Ayestefanos Antlaşması'ndan sonra özellikle Vilayet-i Sitte'de olmak üzere konsolosluklar ihdas ederek ve onları geniş yetkilerle donatmak suretiyle “*Ermeni Meselesi*”nin çıkmasına müdahil olmuştur. Bu amaçla Bnb. Trotter, Diyarbekir’e Kürdistan (Diyarbakir ve havalisi) konsolos vekili olarak atanmıştır. Kurulan bu konsolosluklarda daha çok ABD misyonerleri görevlendirilmiştir. Görevlendirilen konsolos görevlileri, bölgede ve vilayette geziler yaparak Hıristiyan unsurların maruz kaldığı olumsuzlukları, devletin ve Kürt aşiretlerinin Hıristiyanlara karşı tutumunu, bölgelerin sahip olduğu kaynakları ayrıntılı bir şekilde rapor etmişlerdir¹³⁸. Konsolosluklar etkinliğini artırmak amacıyla misyoner faaliyetlerini yürütmek, kendi mezheplerini yaymak ve bağlılarını artırmak amacıyla okullar ve manastırlar açmışlardır. Özellikle Amerikan konsolosluklarının, Amerika’ya göç etmek isteyen Ermenilere yardımcı olduğu, onlara teknik ve maddi yardımlarda bulunduğu görülmektedir. Osmanlı ülkesine giriş-çıkış yapan Ermeni komitacılarının da konsoloslukların yardımlarından aynı şekilde faydalandığı anlaşılmaktadır¹³⁹.

Kont Cholet, “*1892’de Diyarbakir’de konsolosun yönetimi ve güvencesi altında Fransa’nın resmi olarak desteklediği iki Latin Katolik manastır bulunduğunu, birinin Fransesko tarikatından diğeri de Marsilya Rahibeleri tarafından yönetildiğini ifade eder*”¹⁴⁰.

Diyarbakir vilayetinde bulunan konsolosluklar asılsız haberler, abartılmış rakamlar, hayali senaryolar tertip ederek, gerek vilayette, gerekse de bölgede olayların büyümesine ve yayılmasına sebebiyet vermiştir¹⁴¹. Bu bağlamda Fransa Büyükelçiliğinden Hariciye Nezaretine çekilen 1896 tarihli bir telgrafta;

¹³⁸ Bilal Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1889)*, s. 212

¹³⁹ Erdal Açıkse, *Amerikalıların Harput’taki Misyonerlik Faaliyetleri*, Ankara, 2003, s. 196

¹⁴⁰ Korkusuz, *age*, s. 169,170

¹⁴¹ Mesela Diyarbakir’deki Fransa konsolosu ilk Sason olayının haberini aldıkları zaman ölü sayısını 7500 olarak göstermiştir. Güya 30 köy yakılmış, 400 kadın dağa kaldırılmış ve kadınların 200’ü intihar etmiştir. Halbuki bu olay ile ilgili İngiliz, Fransız ve Rus görevlilerinin de içinde bulunduğu müşterek raporda

“Diyarbakir’de karışıklığın olduğu, Müslüman halk arasında gayrimüslim ahali aleyhine çatışma hazırlığı yapıldığı ve Hıristiyanların korku içerisinde bulunduğu ve bu nedenle Vali Enis Paşa’nın azıl edilmesi gerektiği”¹⁴² bildirilmektedir.

23 ve 25 Haziran 1896 tarihli Hariciye Nezareti’nin Sadarete gönderdiği iki adet yazı Sadaret tarafından incelenmiş ve şu cevap verilmiştir; “Yabancı elçiler tarafından daha önce yapılan uyarı ve ihtarlar üzerine istenilen bilgiye cevap olarak, Diyarbakir’de uygunsuz olaylar olduğuna dair verilen bilginin kaynağının, Ermeni fesatçılardan Fransa Konsolosluğu tercümanlığında görevli Kasabyan’ın kışkırtması eseri olarak, Fransa ve İngiltere konsolos vekilleri olduğunu ve hiç bir uygunsuzluk olmaması için etkili tedbirler alındığını¹⁴³ ve diğer ifadeleri içeren Diyarbakir vilayetinden alınan 23 Haziran 1896 tarihli telgrafların bilgi olmak üzere ek olarak tarafınıza gönderilmiş olduğu”¹⁴⁴ bildirilerek yazı yazılmıştır.

21 Haziran 1896 tarihli Sadarettten Diyarbakir vilayetine gönderilen şifreli telgrafta; muhtemel ve her tarafta önleyici tedbirler alınması gerekli ise de yapılan uyarılar ve özellikle Diyarbakir hakkında olanlar dikkat çekmektedir. Seraskerlik tarafından Dördüncü Ordu Kumandanlığı’na lazım gelen tavsiyeler yapıldığından adı geçen kumandanlık ile haberleşilerek böyle bir fesat ve karışıklığın çıkmasını önlemeye yönelik ciddi tedbirlerin alınıp asayiş bozacak en küçük bir hadisenin bile çıkmasına mahal ve ihtimal verilmemesi kesinlikle istenmektedir¹⁴⁵.

Aynı telgrafta, Diyarbakir’de uygunsuzluk olduğuna dair haberlerin kaynağının Ermeni fesatçılarından olan Fransa konsolosluğu tercümanlığında görevli Kasabyan’ın yanlış bilgilendirmesinin etkisiyle Fransa ve İngiltere konsolos vekillerinin yanıltıldığı ifade edilmektedir. Yanlış ve sansasyonel bilgilerle konsoloslukları kendi emelleri doğrultusunda yönlendiren kişinin, Ermeni fesatçılarından Kasabyan’ın, değiştirilmesi Fransa Büyükelçiliği’nden talep edilmesine rağmen, Kasabyan’ın değişmediği görülmektedir. Durumun ciddiyeti karşısında geri adım atması ve tercümanı cezalandırması beklenen konsolosluk, vilayete ilgili verilen bilgilerin şikayet tarzında olmadığı, elçi ifadesinin bir şikayet tarzında olmadığını ancak iyi niyetli bir uyarı kabilinden olduğunu, genel asayişin korunması amacına yönelik olduğunu ve daha önce

öldürülen toplam insan sayısının 7500 değil, 277 olduğu görülmektedir. Mayevsriy V.T, *Kürt-Ermeni İlişkileri (19. Yüzyılda Kürdistan’ın Sosyo-Kültürel Yapısı)*, Yay. Haz: Abdullah Varlı, İstanbul, 1997, s. 209

¹⁴² *Osmanlı Belgelerinde*, C. I, s. 61,62

¹⁴³ *Osmanlı Belgelerinde*, C. I, s. 61,62

¹⁴⁴ *Osmanlı Belgelerinde.....*, C. I, s. 62

¹⁴⁵ *Osmanlı Belgelerinde....*, C. I, s. 61,62

kendisine yapılan tebligat üzerine konsolos vekiline yaptığı uyarılara aldığı cevapta bu bilgilerin bir kısmının oradaki İngiliz Konsolosundan, İngiliz Konsolosu'nun da sözde vilayet valisinden aldığını bildirdiğini ve ne olursa olsun bu bilginin kaynağı hakkında yapılmakta olan araştırma sonucunda müsebbiplerin şiddetli surette cezalandırılacağı ifade edilmesine rağmen görevi değiştirilmeyen Kasabyan'ın aynı alışkanlığını 1902 yılında da tekrarladığı, yanlış bilgilerle fesat çıkarmaya yeltendiği görülmektedir¹⁴⁶.

Yine aynı telgrafta, Diyarbekir'deki Fransa Konsolosu olan M.Bernad'ın gerek halk, gerekse otoritelerin üzerinde büyük bir nüfuzunun olduğu, haksızlığa uğrayan Ermenilerle devlet yetkilileri arasında sözü dinlenen bir aracı konumunda bulunduğu, aynı zamanda vali ile uyum içerisinde çalıştığı belirtilir. Bu dönemde Diyarbekir valisinin, Ermenilere karşı haksızlık yapan veya hırsızlık yapan kürt beylerine karşı adaleti tesis etmeye çalıştığı, ancak bunda tam manasıyla başarılı olduğu söylenemez¹⁴⁷.

1895 Kasımında Diyarbekir'de başlayan ve 3 gün süren olaylarda özellikle olay çıkaran Ermenilerin Fransız Konsolosluğu ve Kapuçin Manastırı'nda toplandıkları ve her türlü ihtiyaçlarının konsolosluk tarafından karşılandığı ve Ermenilerin konsolosluk görevlileri tarafından korunduğu ifade edilir¹⁴⁸.

Fransa konsolosu olan M. Meyrier, “*Fransız konsolosluğuna sığınan ve sayıları beş bini bulan sığınmacıları on bir gün boyunca yedirip içirmek, yaralılara bakım yapmak ve bu çaresiz insanların tüm ihtiyaçlarını karşılamak, aynı zamanda bunların haklarını savunmak suretiyle konsolos görevlilerinin vermiş olduğu örnek davranışlarından dolayı Paris'ten bir teşekkür mektubu ve bir madalya ile ödüllendirildikleri*”¹⁴⁹ ifade edilmektedir.

1895 olayını takip eden günlerde Amerika, İngiltere ve Fransa'dan Ermenilere pek çok yardım malzemesi gönderilmeye başlandı. Malzemeler İngiliz ve Fransız konsoloshaneleri vasıtasıyla gelir, bu iş için oluşturulan komisyona verilir. Komisyon başkanı İngiltere Konsolosu tercümanı Prut Tomas idi. Üyeleri Direkçi Bedros, Kazasyan, Minasyan ve Tırpancıyan isimli kimselerdi¹⁵⁰.

Uzun yıllar Diyarbekir vilayeti İdare Meclisi üyeliğini yürüterek vilayetteki Çerkez göçmenleri ve isyancı aşiretleri iskan ettirme¹⁵¹ görevini yapan Ahmet Cemil Paşa, Siirt Mutasarrıflığı'nı yürütürken Ermenilerin şikayeti üzerine Diyarbekir'de

¹⁴⁶ *Osmanlı Belgelerinde.....*, C. I, s. 144,145

¹⁴⁷ Korkusuz, *age*, s. 192

¹⁴⁸ Korkusuz, *age*, s. 192-193

¹⁴⁹ Korkusuz, *age*, s. 213-217

¹⁵⁰ Beysanoğlu, *age*, s. 733

¹⁵¹ Malmisanij, *Diyarbakirli Cemilpaşazadeler ve Kürt Milliyetçiliği*, İstanbul, 2004, s.18

bulunan Fransız, İngiliz ve Alman Konsolosları'nın baskısıyla görevden alınmıştır¹⁵². Bu da bu dönemde vilayetteki konsoloslukların yaptırım gücünü göstermesi bakımından önemlidir¹⁵³.

Dahiliye Nezareti'nden Sadaret Makamına yazılan 25 Mart 1318 (7 Nisan 1902) tarihli yazıda; *“Diyarbakir’de beynel İslam ahaliyi gayrimüslimler aleyhine kıtal hazırlanmakta olduğu¹⁵⁴ ve bu tasavvurun hissinden dolayı İslamlarla muhteliten (karışık) sakin Hıristiyanların mezhepdaşlarının buldukları muhallata iltica ettikleri ve böyle bir kıtal zuhura gelür ise devletler nezdinde pek çok su-i tesir hasıl edeceği Fransa sefiri tarafından şifahen ifade edilen vakanın vilayet ile yapılan tahkikat neticesinde külliye bi-asl olduğu ifade edilmesine rağmen ihtiyaten de olsa icab eden tedbirin alınması vilayete bildirilmiştir”*¹⁵⁵.

Dahiliye Nezareti'nin vilayete gönderdiği 8 Kanun-ı Sani 1317 (21 Ocak 1902) tarihli tezkirede; *“Diyarbakir cihetlerine bir çok Ermenin muhaceret ettikleri, bu vesileyle Memalik-i Şahane dahilinde nüfus-ı saireye nisbetle gayet kalil olduğu (az) halde Ermenilerin muhaceret suretiyle teksirine (çoğalma) ve bu vecihle bunların kemiyet nüfusunda bir ekseriyet teşkiline çalışılması ne gibi mekasıd-ı muzırraya hadim olacağı dikkate alınarak Ermenilerin gerek bir vilayetten diğerine, gerek haricden Memalik-i Şahaneye azimet (gitme) ve hicret etmelerine müsaade olunmaması aksi halde atiyen devletce badi-i müşkülata (müşkülata sebep olma) olacağı bedidar(açık) bulunduğundan bu hususda devletçe bir tedbir-i salim ittihazi ehem ve elzem olduğu ifade edilmektedir”*¹⁵⁶.

Diyarbakir’e hangi mahallerden ne kadar Ermeni hicret ettiğinin ivedi olarak bildirilmesi amacıyla Diyarbakir vilayetine yazılan 8 Kanun-ı Sani 1317 (21 Ocak 1902) tarihli tezkireye alınan cevabda çevreden Diyarbakir vilayetine hicret eylemiş Ermeni olmadığı belirtilmekle beraber, takdim edilen Diyarbakir şehrinin nüfusu muhareresi miktarını mübeyyin (bildiren) cetvelde dahi vilayet nüfusu zükur miktarınca tefavüt (uygunsuzluk) görülmemiş olduğu ifade edilmektedir¹⁵⁷.

Erzincan’daki Dördüncü Ordu-yı Hümayun Müşiriyeti’nden Dahiliye Nezaretine varid olan 20 Mart 1319 (2 Nisan 1903) tarihli telgrafta vilayette bulunan

¹⁵² Malmisanij, *age*, s. 22

¹⁵³ Malmisanij, *age*, s. 25

¹⁵⁴ Bu sırada merkez vilayette müstahdem jandarma sayısı müslim ve gayrimüslim yüz elli kişiden ibarettir. BOA, YTM. MHM, 748/9

¹⁵⁵ BOA, YTM. MHM, 748/9

¹⁵⁶ BOA, YTM. MHM, 748/9

¹⁵⁷ BOA, YTM. MHM, 748/9

konsoloslukların ermeni taşkınlıklarına ne denli sebebiyet verdiği şöyle ifade edilmektedir:

“Diyarbakir’de redif fırkası kumandanlığından bugün alınan telgrafda üç gün evvel İngiltere konsolosu’na iki nefer ecnebi misafir geldiği ve güya bunlar Bağdat hattı kebirinin güzergahını keşfe memur oldukları ve Diyarbakir’de Ermeni murahassasıyla Silvan kazasına tabi Hazro keşişi ve Diyarbakir tüccarından Dikranyan Haçatur iki gün evvel ale’s sabah konsoloshaneyeye giderek iki saat kadar ictima’ ve mülakat etdikden sonra gitdikleri ve vakt-i zuhurda mezkur misafirlerin birisi nehren ve diğeri konsolos ve tercümanıya beraber Mardin ve Midyat tarikiyle Musul’a gitdikleri bunların şehirden ayrılmalarının hemen ardından Hazro Zemistiyan köyleri ahalisi ümerayı mahalliyeden Seyfüddin Paşa’nın tadiyahatından konsolosa şikayetde buldukları istihbar kılındığı ve merkumanın fesadeden olmak münasebetiyle bu sırada vaki olan şu ictima’ları ziyadece şüpheli görüldüğü iş’ar olunuyor. Bu misüllü ahvalin nazar-ı dikkat ve teftişe tutulması”¹⁵⁸.

Dördüncü Ordu Müşirliğinden Dahiliye Nezaretine varid olan 26 Mart 1319 (8 Nisan 1903) tarihli telgrafında;

“Geçen iğtişaştan sonra hareket-ı fesadiyesinden dolayı Bitlis’den mahfuzen Diyarbakir’e gönderilen ve arz-ı hal Bitlisli olup Amerika’da terbiye görmüş olan Sterna ol vakit mahfuzen Harput ve oradan da Dersaadete gönderilmiş iken, her nasılsa tekrar Amerika’ya gidüb bir hayli vakitten berü avdetle Harput’da bulunmakta olduğu halde üç gün evvel tekrar Diyarbakir’e geldiği ve evvelki gün Protestan Kilisesinde va’z icra ettikten sonra gençleri başına toplayarak bir umumi va’z-ı müfsidatkaride bulunub takviye-i efkar- fesadiye için (karınca ne kadar küçük ise de bir büyük dağın altından giderek bir hayli teklefat verdikten sonra mutlaka dağın öbür tarafından çıkar cümlesini) misal tarzında söylediği ve bugün vereceği muhakkak olan va’zda dahi daha ziyade ilkaat-ı muzırrada bulunacağı para atmağıyla bir Ermeni tarafından mevsuken haber verildiği.... ve bu aralık İngiliz seyyahlarla tekasür ettiği gibi ... öteden berü İngilizlerin vesair bedhahanın teşvikat ve tahrikatı Ermenilerin menviyat(niyet) ve tasmimat-ı fesadiyelerini (kararlar) nazarı takib ve tecessüsde ve anlaşılın ahvale göre tedabir-i mania ve teyakkuzkari icra kılınmakta olup bu kere de mezkur kumandanlığa vesaya (tavsiyeler) ve tebligat ifa kılındığı”¹⁵⁹ anlatılmaktadır.

¹⁵⁸ BOA,Y.PRK. ASK, 193/31

¹⁵⁹ BOA,Y.PRK. ASK,193/79

Hariciye Nezareti'nden Sadarete ve Adliye Nezareti'ne gönderilen 14 Nisan 1315 (26 Nisan 1899) tarihli telgrafta;

“Diyarbakir’de Hıristiyanların bila sebep her gün haneleri taharri ve kendileri tevkif edilmekte olduğu ve elde edüliip derununda Fransa ve İngiltere Konsoloshaneleri tercümanlarının isimleri mezkur olduğu mervi bulunan mektupların kasden fena tercüme edilmiş olduğu, zikr olunan taharriyat ve tevkifatdan dolayı Hıristiyan ahalinin fekaledede düçar-ı havf, hiras(korku) içerisinde bulunduğu¹⁶⁰ belirtilmektedir.

Sadaret Makamından Hariciye Nezaretine varid olan 27 Nisan 1315 (9 Mayıs 1899) tarihli telgrafta¹⁶¹; *“Diyarbakir’de bila sebep hanesi taharri ile tevkif edilmiş Hıristiyan bulunmadığı, ele geçirilen evrak-ı muzırrada isimleri geçen şahısların haneleri taharri ve kendileri tevkif edilen kişilerin müfsid faaliyetlerde bulunduğu, aynı şekilde elde edilen evrak-ı muzırralarda isimleri geçen konsolos görevlileri ile ilgili mektupların Heyet-i İthamiye tarafından tetkik amacıyla İstinaf Müdde-i Umumiliğine gönderildiği¹⁶² ifade edilmektedir.*

Ermeni olayları nedeniyle 1907 yılında özellikle Vilayet-i Sitte’de bulunan Ermeni piskoposları Patrikhane ile gizlice haberleşmek için bölgelerindeki Rus, İngiliz ve Fransız konsoloslarına başvurumaktadırlar. Konsoloslar da piskoposların mektuplarını kendi resmi zarflarının içine koyup İstanbul’da oturan elçilere gönderdiklerinden bunlar da zarfları açtıklarında içerinden çıkan patrikhaneye hitaben yazılmış bu mektupları Patrikhaneye göndermektedirler. Patrikhanenin bu tarz haberleşmesi Osmanlı Devletinin gerek emniyeti ve gerekse dışişleri açısından son derece dikkate değer bulunduğundan bahsi geçen vilayetlerin valilerine ve polis müdürlerine Ermeni piskoposların bölgede ki konsoloslarla olan ilişkilerini sıkı bir şekilde gözetlemeleri ve bu şekilde haberleşmelere kesinlikle fırsat tanımamaları için etkili emirler verilmelidir¹⁶³.

B-MİSYONERLİK FAALİYETLERİ

Misyoner faaliyetleri, doğrudan olmasa bile dolaylı olarak Ermeni meselesinin ve Ermeni isyanlarının ortaya çıkmasında rol oynamıştır. Osmanlı İmparatorluğu’nun

¹⁶⁰ BOA,MKT. MHM, 637/42

¹⁶¹ Diyarbakir Vilayeti’nden alınan 25 Nisan 1315 (7 Mayıs 1899) tarihli telgrafta istinaden

¹⁶² BOA, MKT.MHM. 637/42

¹⁶³ *Osmanlı Arşivlerinde....*, s. 181

sadık tebeası olan Ermeniler bu faaliyetler sonucu şurlanarak ayrılıkçı fikirlerle dolmuşlardır¹⁶⁴.

Misyonerlerin teşkilatlandıkları ve faaliyet gösterdikleri yerler, daha ziyade Ermenilerin meskûn olduğu bölgelerdir¹⁶⁵. Önce Katolikler, sonra İngilizler, İstanbul, İzmir, Ankara, Kayseri, Antakya, Antep, Arapkir, Harput ve Erzurum Ermeni kiliselerini ihya edip, okullar açma faaliyetlerini yürütürken, Amerikalılar da Kayseri, Antep, Diyarbakir, Bursa, Maraş, Sivas, Tokat, Trabzon, Erzurum ve Harput Ermeni kiliselerinin ıslahına çalışmaktadır¹⁶⁶.

Misyonerler, gayr-ı müslim azınlıkları mazlum göstermek için uydurma hikayelerle Batı kamuoyunun merhamet hislerine hitap ederek, Batı'dan önce maddi yardım, daha sonra ise diplomatik destek elde ettiler. Batı kamuoyu, misyonerlerin ifadelerini tereddütsüz kabul ettiği için kiliselerin himayesi altında Türk düşmanlığı doğdu. Osmanlı Devleti, Ermeniler arasında zararlı propagandalar yapan misyonerleri Türkiye'den ihraç etmeye kalkışınca büyük devletlerin protestosu ile karşılaştı ve sonuçta bu faaliyetlere engel olamadı¹⁶⁷.

1-KAPUÇINLER VE FRANSİSKENLER

Haçlı Seferleri'nde Hıristiyanlığın askeri başarısızlığı, onları propaganda yoluyla mücadeleye daha fazla ağırlık vermeye sevk etmiştir. Özellikle bu andan itibaren Katoliklerin tarikatı olan Fransisken ve Dominikler'in yetiştirdiği misyonerler Müslüman ülkelerinde çalışmaya başlamıştır. Bunun da sistemli bir biçimde yürütülebilmesi için projeler yapılmıştır. Bu projeler ağırlıklı olarak kilisenin, misyonerliği daha sistemli ve güçlü bir hale getirilmesi ile ilgiliydi. Bu projeler daha sonra Papalık tarafından da maddi ve manevi yönden desteklenmiştir¹⁶⁸. Diyarbakir bölgesindeki ilk misyonerlik faaliyetlerini başlatarak, misyonerliğin çekirdeğini oluşturan hareketler Fransisken ve Kapuçinler'dir .

Mezopotamya'da Fransisken (Françesko) Tarikatı XVII. yüzyıldan itibaren mevcuttur. 1628 yılında Bağdat şehrinde Peder Juste de Beauvais tarafından kurulan bu tarikatın bir şubesi, 1636 yılında Musul'da Ninova yakınlarında peder Michel Anged Orange tarafından, 1667 yılında peder Jean Baptiste de St. Aignan tarafından

¹⁶⁴ Recep Karacakaya, *Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi (1908-1923)*, İstanbul, 2005, s. 27

¹⁶⁵ Abdurrahman Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Ankara, 1997, s. 29.

¹⁶⁶ Küçük, *age*, s. 96.

¹⁶⁷ Karacakaya, *age*, s. 27

¹⁶⁸ Açıkses, *age*, s. 11

Diyarbakir’de bir başka şubesi kurulmuştur. 1670 yılında Fransisken tarikatına verilen tüm Doğu Misyonların Başrahipliği makamına atanan Jean Baptiste, Diyarbakir Misyonunu yönetmesi için P. Joseph de Reuilly’i seçti. P. Jean Baptiste, Diyarbakir’den ayrılmadan önce 1671 yılında Nasturi Piskoposu Joseph ile birlikte ona inananların kendi mezhebine girmelerini sağlamıştır. Bu olaya Nasturi din adamların son derece kızdığı ve mezhep değiştiren bu kişilerin eski mezheplerine dönmesi için büyük çaba harcadığı, ancak muvaffak olamadıkları görülmektedir. H. Peterman, 1865 yılında Diyarbakir’de 2 tane de Kapuçin rahibin ve bunlara ait bir kilisenin varlığından bahseder¹⁶⁹.

1890 yıllarında vilayetteki Kapuçin misyonerinin gittikçe güçlendikleri, kız ve erkekler için okullar açarak misyonerlik faaliyetlerini artırdıkları ve bunun sonucunda da başta Amerika olmak üzere Avrupa’dan da çok yoğun bir şekilde ve sistematik olarak misyonerler geldiği¹⁷⁰ dönemin seyyahları tarafından ifade edilmektedir.

Haçlı seferlerinden sonra İslam memleketlerine yönelik başlayan yoğun misyonerlik faaliyetleri kapsamında, Doğu Hıristiyanları olarak adlandırılan toplulukların Katolikleştirilmesi için Fransa’nın dışında büyük çaba harcayanlardan biri de Vatikan yani Papalık idi. Vatikan’ın bu faaliyetleri çoğu zaman Fransa hükümetiyle beraber olduğu gibi zaman zaman da ayrı faaliyetlerde bulunmaktaydı. Tarihi bulgulardan anlaşıldığına göre; Osmanlı topraklarında Katolik misyonerlerin yönlendirilmesi ve desteklenmesinde diğer Katolik devletlere nazaran Fransa ve Vatikan başı çekmekteydi¹⁷¹.

Papa XXII. Jean zamanında Dominiken misyonerlerin Gregoryen Ermenileri Katolikliğe kazandırma yolundaki gayretleri, bir kısım Ermenilerin Katolikliği kabul etmesiyle sonuçlandı. Bunun neticesinde Kilikya’ya tabi Ermeni Baronluğunda yaşayan Ermeniler arasında 1328’de Katolikliği kabul eden Ermenilerden meydana gelen “*Birleşmiş Kardeşler*” (Freres Unisuniates) adlı bir tarikat kuruldu. İşte bu Ermeniler Türk toprakları üzerinde, Ermeni Katolik toplumunun çekirdeğini oluşturdu. Kilikya tabi Ermeni Baronluğu’nun haçlı politikası nedeniyle bazı Ermeniler Katolikliği kabul etti. Vatikan’da etkin olan “*Collegio Armeno*” Ermeni üst düzey rahipler ile “*Mekhitarist*” rahipler Ermenilerin ruhban kuruluşları olup papalığa bağlı idi. Ermeni toplumu içerisinde Katolik Ermeniler azınlıkta olmakla beraber, Ermeni dilinin ve

¹⁶⁹ Bkz. Korkusuz, *age*, s. 126-127

¹⁷⁰ Bkz. Korkusuz, *age*, s. 156-157

¹⁷¹ Davut Kılıç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler*, Ankara, 2000, s. 72

kültürünün dünyaya yayılmasında Ermeni Katolik Mekhitarist rahipler son derece etkili oldular. Papalığın Osmanlı topraklarında misyoner faaliyetleri, XVI.yüzyıldan itibaren XIV. Lui zamanında doğudaki Hristiyanlar üzerinde etkisini göstermeye başladı. Papa III. Jül döneminde (1550-1555) Diyarbekir ve Siirt'te bulunan Asuriler ve Keldanilerin bir kısmı Katolikliği kabul ettiler¹⁷².

2-AMERİKA MİSYONERLİĞİ

XIX. Yüzyıl başlarında sanayi devriminin yaşandığı süreçte İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'nde ülke dışında faaliyette bulunmak üzere çok sayıda misyoner örgütü kuruldu. Bu dönemde Müslümanlar, Doğu Hıristiyanları ve Yahudilerden oluşan Osmanlı nüfus haritası sürekli zayıflayan ve giderek Avrupa'nın müdahalesine açık hale gelen bir ülke durumundaydı.

1815-1825 tarihleri arasında bir dizi İngiliz ve Amerikan örgütü öncü misyonerlerini Osmanlı topraklarına yolladı. Müslümanların arasında çalışmanın imkansızlığı¹⁷³, Yahudiler arasında çalışmanın görece başarısız olması üzerine, sonraki yıllarda bölgenin yerli Hıristiyanları Osmanlı genelinde misyonerlerin gelişip serpilebileceği yegane zemin olarak belirlendi¹⁷⁴. Böylece misyonerler bölge içerisinde başta Ermeniler olmak üzere, Keldaniler, Nasturiler ve Süryanileri kendi nüfuz ve çıkarları için kullanmaya başladılar.

Osmanlı topraklarında özellikle Ermeniler arasındaki faaliyetlerinde Protestan misyoner örgütleri arasında Amerikan Board örgütü, hem katılım hem de yaygınlık açısından en kayda değer faaliyetleri gerçekleştirdi. 1831 yılında İstanbul merkezli Türkiye Misyonu'nu kuran Amerikan Board, yüzyıl içerisinde eğitim kurumları, kiliseleri ve hastaneleriyle Anadolu'nun batı topraklarından doğuya doğru dalgalar halinde genişledi. Öyle ki XX. yüzyılın başlarında anaokullarından yüksekokullara kadar uzanan bir yelpazeye yayılmış eğitim kurumları 444'e, bu okullarda eğitim alan öğrenciler 24.000', Protestanlığı benimsemiş Ermenilerin sayısı ise 50.000'e ulaşmıştı. Bu genişlemenin halkalarından biri de Diyarbekir olacaktı¹⁷⁵.

Amerikalı misyonerler, dikkate değer bir zekaya ve iyi bir eğitime sahip olan Ermeni Mr. Boyacıyan'ı Protestan topluluğa rahip olarak görevlendirmiştir. Gittikçe

¹⁷² Kılıç, *age*, s. 74

¹⁷³ Çünkü mevcut dini yasalara göre İslam'dan dönmek (mürted olma) cezası ölümdü.

¹⁷⁴ Esra Danacıoğlu, "*Diyarbakır'da Amerikan Misyoner Faaliyetleri*", Diyarbakır: Müze Şehir, (Haz: Şevket Beysanoğlu, M.Sabri Koz, Emin Nedret İşli), İstanbul, 1999, s. 165

¹⁷⁵ Danacıoğlu, *agm*, s. 166

örgütlenen Protestan cemaati, İngiliz ve Amerikalı Hıristiyanların para bağışları ve yeni kilise inşaları ile daha da etkin olmuştur¹⁷⁶. Amerika misyonerleri, diğer devlet misyonerleri ile kıyas götürmeyecek kadar başarılı olmuştur. Bunun nedenine gelince, faaliyetlerinin sadece dini propagandadan ibaret olmaması, yoksullara yardım etmek, dispanserler ve meslek okulları açmak hususunda cins ve mezhep farkı gözetmemeleridir. Amerikan misyoner okullarında bir çok sanayi kolları vardır ki buradan sanatkar, marangoz, kunduracı, dokumacı, fırıncı ve başka meslek erbabı yetiştirirlerdi¹⁷⁷.

ABD misyonerleri, özellikle Doğu Anadolu'da yoğunlaşmış ve Ermenilerden oluşan ve uç istasyonlarından istasyona gelen haberleri sefaret kanalıyla ABD hariciyesine, kendi kuruluşlarına ve direk olarak basına da intikal ettirmişlerdir. Tabiatıyla bu haberler tarafsız değildir¹⁷⁸.

Amerikan Misyonerliğinin Türkiye Misyonundaki önemli bir yeri olan Harput Fırat Koleji'ne Diyarbakir, Bitlis, Eğin, Arabgir, Malatya ve Tunceli gibi önemli istasyonlardan öğrenciler yüksek tahsil yapmak gayesiyle getirilirdi¹⁷⁹. İlkokuldan yüksek kısma kadar bütün öğrenim kademelerini içerisine alan Fırat Koleji, gerek misyonerlik ve gerekse eğitim- öğretim faaliyetleri bakımından önemli bir misyon merkezidir¹⁸⁰. Bölgedeki bir çok vilayette olduğu gibi Diyarbakir Vilayeti'nde de 1890'dan itibaren bazı Ermenilerin bir hareketlenme ve tertip içerisinde oldukları Osmanlı yetkililerince gözlenmeye başlanmıştır. Özellikle bazı Ermenilerin çevre illerle de irtibat kurarak bir hazırlık içerisine girdiği Sadrazam Kamil Paşa Mabeyin Başkıtabeti'ne yazdığı 10 Ağustos 1890 tarihli bir arızasında; "*Harput Ermenilerinden birinin Diyarbakir'de bir Ermeni'ye yazdığı mektupta, şu aralık pek dağınık bulunmayıp oldukça toplu bulunmaları ihtar olunarak, müteyakkız bulunulduğunu Diyarbakir valisinin kendisine bildirdiğini*"¹⁸¹ rapor etmiştir.

Amerikan Board'ın Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya yönelik ilgisi Elia Smith ve Henry O. Dwight'ın adlı iki misyonerin 1830 yılında İstanbul'dan başlayıp, Ankara, Erzurum, Kars ve Tiflis'e uzanan, oradan da Erivan, Tebriz ve Urmiye'ye kadar olan araştırma gezisinin sonucu olarak doğdu. Bu gezi ile söz konusu geniş coğrafyadaki

¹⁷⁶ Korkusuz, *age*, s. 240, 241

¹⁷⁷ Mayevsriy , *age*, s. 96

¹⁷⁸ Karacakaya, *age*, s. 27

¹⁷⁹ 1914 yılında, Fırat Koleji'nden mezun olarak diploma alan öğrenciler arasında Diyarbakir doğumlu olanlar da vardır. Açıkses, *age*, s. 139

¹⁸⁰ Açıkses, *age*, s. 98, 99

¹⁸¹ Açıkses, *age*, s. 112

insan topluluklarının yaşam koşulları ve inanç sistemlerinin incelenmesi amaçlanmıştı. Her iki misyoner de hem Nasturiler (Doğu Süryanileri) hem de Ermenilere yönelik çalışacak merkezler açılmasını örgüte hararetle önerdiler. Bu keşif gezilerinden sonra Diyarbekir eyaleti içerisinde Amerikan misyonerleri görünmeye başladı¹⁸².

Bölgede ve Diyarbekir’de misyon merkezi tarafından görevlendirilen Dr. Ashael Grand 1839 yazında Misyoner Homes ile birlikte uzun süre Diyarbekir’de kalır. Nizip bozgunu sonrasında kentteki atmosferi Dr. Grand şöyle aktarmaktadır: “*Türk ordusunun yenilgisiyle birlikte kentte anarşi ve şiddet egemen oldu. Hırsızlık ve adam öldürme kentin günlük işleri arasına girdi. Şehir duvarlarından dışarıya ancak büyük gruplarla birlikte çıkmak mümkün oluyordu. Herkes karşılaştığını soyuyordu ve güçlüünün silahu yegane kanundu. Halk Osmanlı ordusunun yenilgisini Avrupa üniforması ve savaş tarzına bağladığından şehirdeki Avrupalılara karşı büyük bir reaksiyon başladı. Sadece sokaklarda arkamızda gavur köpekler diye küfredilmekle de kalmadı. Bizi öldürme kararı aldıklarını duyduk*”¹⁸³. Bu gezi saptayabildiğimiz kadarıyla bölgeye bir Amerikalının ilk girişi idi.

Bölgedeki misyon faaliyetleri için önemli bir ikmal üssü olan Diyarbekir’de hem Asurilere hem de Ermenilere yönelik olarak çalışılacağı düşünülüyordu. Ancak Anadolu genelinde olduğu gibi Diyarbekir’de de misyon, tutunabileceği verimli toprağı Ermeniler arasında buldu¹⁸⁴. Diyarbekir hem önemli bir Ermeni nüfusunu ve hem de Süryani/Asuri topluluklarını barındırmaktaydı.

Anadolu’da 1895 yılında çıkan Ermeni olaylarında, Amerikan Board’ın bölgedeki bütün Amerikan Okulları adeta bu olayların içinde yer almıştır. Bu olaylarda Diyarbekir, Harput ve diğer bölgelerde bazı Amerikalı misyonerlerin hayatını kaybettiği görülmektedir. Bu durum, misyonerlerin olaylara karıştığı konusunda önemli bir delil olarak kabul edilebilir¹⁸⁵.

3- HALKIN MİSYONERLİK FAALİYETLERİNE KARŞI TUTUMU

Diyarbekir’de, Mardin’de, Siirt’te ve Cezire’de Katoliği oturtan misyonerler, yardımları sayesinde elde edebildikleri valilerin desteğiyle zaman zaman rahat çalışma fırsatı yakalamışlarsa da, halkın misyonerlere karşı olan tutumu nedeniyle zorluklar yaşamışlardır. Buna rağmen her fırsatta büyük bir cesaret göstererek dinlerini

¹⁸² Danacıoğlu, *agm*, s. 166

¹⁸³ Danacıoğlu, *agm*, s. 167

¹⁸⁴ Danacıoğlu, *agm*, s. 168

¹⁸⁵ Açıkses, *age*, s. 117

sağlamlaştırmaya ve mezheplerine hizmet etmeye çalışmışlardır. Nitekim bu zorluklara maruz kalan kişilerden Françesko pederlerinden olan ve Diyarbekir misyonunu yöneten P. Joseph de Reuilly'dir¹⁸⁶.

Diyarbekir'de 1720 yıllarına doğru Katolikliğin yayılması üzerine çileden çıkan Ermeniler, Kapuçin ve Fransisken tarikatlarından bahisle valiye çıkararak; *“Bu şehirde, Ermeniler adları Kapuçin olan birkaç Fransız din adamı bulunmaktadır. Dini ayinlerini bahane ederek kilisede toplanıyorlar, Sultanın kullarını, yani Hristiyanları, Fransız yani Katolik yapmaya çalışıyorlar. Bu şekilde çok para topluyorlar. Hristiyanlar da valinin ve paşaların belirledikleri vergileri devlete veremez duruma düşüyorlar”*¹⁸⁷.

Katolik tarikatlarının sahip oldukları kilise ve manastırlar Ermeni isyanları boyunca, Katolik Ermenilere sığınak yeri olmuştur. Kargaşa döneminde, bu misyonerler Katolik Ermenilerine yardımcı olmakla yetinmemiş, onları devlete karşı tahrik ederek ve destekleyerek olayların daha da genişlemesine sebebiyet vermiştir. Olaylara karışan Ermenilerin genellikle misyoner okulları ve konsolosluklar ile bağlantısının olması sürpriz değildir.

Françesko tarikatına mensup rahibeler, küçük kızların eğitimi için 1882 yılında Diyarbekir'de bir ev kurmuşlardı. 1886 yılında Mezopotamya delegasyonunun isteği üzerine Fransız Hükümeti, Diyarbekir'e Katolik dinine hizmet için bir konsolosluk evi kurmuş, buraya başkan olarak da Doğu dillerini ve İslam alemini çok iyi bilen M. Felix Bertrand adlı bir kişi görevlendirilmişti¹⁸⁸.

Diyarbekir'de misyonerlik çalışmaları ve misyonerlerin tutunması kolay olmamıştır. Bunlardan ilki misyonerlerin bizzat fiziki varlıklarının ilk elden yarattığı yabancılık duygusudur. Halkın Frenk giysilerine aşına olduğu imparatorluğun batı topraklarından doğuya doğru gidilince, misyonerlerin dış görünüşleri giderek daha çok alışılmadık, farklı, yabancı olmanın ilk göze çarpan göstergesi idi. Bu durum başta Müslümanlar olmak üzere bütün Osmanlı tebaasının tepkisini çekti. Misyoner Dwight ve Smith, bu yabancılığı nispeten ortadan kaldırmak için İstanbul'da kıyafetlerini değiştirmişler ve başlarına sarık sarıp, sakal bırakmışlardı. Diyarbekir'de böyle bir taktik değişiklik uygulamayan misyonerlerin giysileri başlı başına bir problem kaynağı olmaktaydı. Mesela Ulu Camii'yi dolaşmak isteyen misyonerlerin şapkaları, ki Frenk

¹⁸⁶ Paşanın (Vali) emri üzerine bu kişiye 500 değnek sopa atıldığı, başında ve bedeninin çeşitli yerlerinde kangiar (hançer) izleri olduğu, özgürlüğüne tekrar kavuşmak için valiye 600 kuruş ödediği ve Diyarbekir'den ayrılp Halep'e gittikten sonra Halep'de 1723 yılında Fransız kralı tarafından Misyonların Başrahibi ünvanı ile telif edildiği belirtilir. Korkusuz, *age*, s. 214

¹⁸⁷ Korkusuz, *age*, s. 215

¹⁸⁸ Korkusuz, *age*, s. 216

tarzı Hıristiyanlığın belli başlı göstergesiydi, ani bir saldırının nedeni olabiliyordu. Musul merkezinde görevli Dr Lobdell, 21 Mayıs 1852 tarihinde yazdığı mektubunda; “Bir süre için bulunduğu Diyarbekir’de misyoner Dunmore’un sokakta taşlanmadan ve arakasından “proto (Protestan)” haykırışlarını duymadan sokaklarda yürüyebildiği bir günün dahi vaki olmadığını, birlikte evlerinin damında eksersiz yapmak için yürümeye kalktıklarında dahi çevre binaların damlarından taşlar atıldığını anlatmaktadır”¹⁸⁹.

Osmanlı yöneticileri Hıristiyan mezhepleri arasında bir ayırım ve ayrıcalık oluşturmayı müdahale alanı dışında görmüştür. Nitekim imparatorluk genelinde, gerek misyonerlerin çeviri- yayın çalışmaları, eğitim faaliyetleri ve gerekse dini çalışmaları ancak Doğu Kiliseleri’nin şikayetleri üzerine yasaklanma ve soruşturma konusu olmuştur. Mezhep değiştirme Hıristiyanları ilgilendiren bir konudur ama “ *Frenk giysileri giymek*” doğrudan doğruya devleti ilgilendiren bir durum olabilir. Örneğin Diyarbekir’deki misyon merkezinde çalışan bir Ermeni olan Baron Stephan “*Protestan olduğu*” için değil fakat, “ *Frenk giysileri giydiği için*” tartaklanır ve hapiste bir gece geçirir.

Kent merkezinden kırsal alanlara doğru çıkıldığında tepki daha derinleşiyor ve dini muhafazakarlık Kürt iktidar sahiplerinin yerel iktidarlarını koruma kaygısının harmanlandığı bir biçime bürünüyor. Royal Geographical Society’nin ünlü Fırat-Kürdistan Keşif Gezisi’ne katılan William Ainsworth, anılarında bölgedeki bir Kürt beyinin şunları söylediğini aktarır:

“*Burada ne yapıyorsunuz? Frenklerin bu memlekete girmeye haklarının olmadığını bilmiyor musunuz?... Kim olduğunuzu biliyorum. Siz, bu memleketi almaya gelecek olan güçlerin öncü kuvvetlerisiniz*”¹⁹⁰.

Doğrusu, uzak ve bilinmedik ülkelerden gelen Frenklerin (misyonerlerin) bölge insanın algı dünyasında yarattığı şaşkınlıktan ve bu Frenklere Müslümanların duyduğu tepkiden ziyade, Amerikan misyonerlerinin faaliyetlerini asıl etkileyen tutum Ermeni Kilisesi’nin gösterdiği reaksiyon olacaktır. Nitekim misyonerler de Osmanlı yöneticilerinin kendilerine korunma sağlanmasını talep ederken, Diyarbekir sokaklarında gördükleri tepkilerin gerisinde asıl olarak kentteki Gregoryan Ermenilerin etki ve yönlendirmesinin bulunduğu söz edilir. Misyonerlik faaliyetlerine bu denli sert tepki gösteren Ermenilerin sayısının zamanla azaldığı, mezhep değiştiren dindaşlarının ve komitacıların baskısıyla tamamen pasifize edildiği görülmektedir.

¹⁸⁹ Danacıoğlu, *agm*, s. 168

¹⁹⁰ Danacıoğlu, *agm*, s. 168-169

Ermeniler ve Ermeni Gregoryan Patrikhanesi de misyonerlik faaliyetlerine karşı çıkmakla kalmamış, Amerikan Board'ın İstanbul'daki faaliyetlerini 1839-1846 yılları arasında bir dizi karar ve yasaklama ile önlemeye çalışmış, başarısız olunca da misyonerlerle ilişkili ve bu “yeni mezhebe” eğilimli Ermenileri hem kiliseden ve hem de bağlı oldukları loncalardan atarak toplumun dışına itmişti. İstanbul'daki faaliyetleri aforoz ve cezalandırma yolu ile engelleme çabası, Diyarbakir'deki misyon merkezi çalışmaya başladığında da küçük ölçekli olarak tekrarlandı. Misyonerlerin düzenlediği Pazar ayinlerine ve Pazar Okullarına giden erişkinler ve misyonerlerin sunduğu eğitim etkinliklerine çocuklarını yollayan ebeveynler, Ermeni Kilisesi'nin tepkisi ile karşılaştı. Kilise, kendisine bütünüyle yabancı, dayandığı ilkeler itibariyle kendisini var eden tüm ilke ve gelenekleri yok sayan bu “yeni mezhep” ve taraftarlarını mümkün olduğunca kendi dışına atarak varlığını korumaya çalıştı. Şubat 1852'de Diyarbakir Gregoryan Patriği misyonerlerle ilişki kuranları aforoz etti¹⁹¹.

Amerikan Board, 1860 yılı raporunun Diyarbakir'deki faaliyetlere ilişkin kısmı; “*Bütün Türkiye’de misyonerlik çalışmalarının Diyarbakir’deki kadar başarılı olduğu yalnızca iki yada üç yer vardır*”, ifadesiyle başlıyordu. 1859 yılı bitiminde kentin merkezindeki kilise üyelerinin sayısı 61’e ulaşmıştı. Cemaate katılımın artışı sonucu misyoner evleri yetersiz hale geldiğinden, birçok ev satın alınarak misyon eğitim alanı haline getirilmiştir¹⁹².

4-MİSYONER OKULLARI.

İngiliz, Fransız ve Amerikalı misyonerler ilk önce Türkleri Hristiyan yapma gayretine kapıldılar. Kısa bir süre sonra bunun imkânsızlığını anlayınca Rum ve Ermenileri Proteston yapmaya çalıştılar. Misyonerlerin bu çalışmaları Rum ve Ermenileri Protestan yapamamış ise de onları Türk ve İslâm düşmanı yapma işine büyük ölçüde yaramıştır. Amerikan misyonerlerinin ilk başarısı İstanbul'da Robert Koleji'nin açılmasıdır. Bunu Merzifon, Talaş (Kayseri) Tarsus ve Bitlis Kolejlerinin açılması izledi. Buralarda okuyup mezun olan Ermeni gençlerini azgın Türk düşmanı komiteci ve çeteci olarak görüyoruz. Ermenilere silah yapmasını öğretenler bu misyoner okullarının öğretmenleridir. Bu hususta devlet şurasından emekli Muhammed EI-Mansur Efendi padişaha takdim ettiği layihada: “*Ermenilerin bu gibi tasavvur ve teşebbüslerde bulunmasına bizzat Devleti Aliye sebep oldu: Zira Rum fenerinin başlangıcında Rumlara kilise*

¹⁹¹ Danacıoğlu, *agm*, s. 170

¹⁹² Danacıoğlu, *agm*, s. 170

yapmaya izin verilmeyip, istedikleri kadar mektep ve gemi yapmaya izin verilmesi Rumların başkaldırmalarına sebep olduğu gibi yüz bu kadar sene evvel Osmanlı ülkesine gelen Frenk papazlarının istedikleri yerlerde birer mektep açıp Ermenilerin evlatlarını talim ve terbiye eylemlerine izin verilmesi dahi şimdiki halde Ermenilerin baş kaldırıp Devleti Aliye aleyhine bulunmalarına sebep oldu”¹⁹³ diyor.

Amerika Birleşik Devletleri ve batılı devletlerin Osmanlı ülkesinde açmış oldukları okullar gayri Müslimler için kurulmuş olan misyoner mektepleridir. Bu okullar din ve kültür gayesi görüntüsü altında gayrimüslim unsurların milliyet duygularını tahrik ile, isyan çıkartmalarına Osmanlı topraklarında ve bölgede kargaşalık oluşturup bundan siyasi ve ekonomik çıkarlar elde etmeyi hedefler. Hal böyle iken Ali Emiri gibi önemli bir devlet adamı ve Osmanlı aydını, bu okullaşmanın gayesini fark edememiş aksine Amerika Birleşik Devletleri'nin açmış olduğu okulları halkımıza eğitim-öğretim, sanat, sanayi, ticaret ve ziraat alanlarında öncülük eden birer ilim merkezleri olarak görmüştür¹⁹⁴.

Amerika misyonerlerinin Doğu Anadolu grubunun merkezi Harput'tur. Malatya, Bitlis, Van, Erzurum, Diyarbakir ve Mardin bunların çalışma sahalarıdır. Nasturileri de bu misyoner grubu irşad etmektedir¹⁹⁵. 1857'lerde sadece Malatya, Arapkir, Eğin ve Diyarbakir yöresinde Amerikan müesseseleri 26 Protestan kilisesi, 32 hizmet merkezi, 58 tali merkez, 9 yüksek okul ve 71 genel okuldur ibarettir. Buralarda 4 bin devamlı öğrenci yanında, birçok yetişkin de İncil'e dayalı sürekli bir eğitime tabi tutulmaktadır. Bu sayı 1895'lerde her dereceden okullar için 435 ve bu okullardaki öğrenci sayısı itibariyle de 19.795'e ulaşmıştır¹⁹⁶.

Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde faaliyet gösteren misyoner kuruluşlarının kesin bir sayısını vermenin mümkün olamayacağını, Sultan II. Abdülhamit döneminin Maarif Nazırı Ahmet Zühtü Paşa, Padişah'a sunulmak üzere hazırladığı raporunda ifade etmektedir. Bununla birlikte Zühtü Paşa, Protestan Amerikan okullarının sayısını tahminen 413 olarak gösterir. Bu sıralarda 4547 tane de azınlık okulu vardır. Bunların 4049'u ruhsatsız, geriye kalan 498' i ise ruhsata tabidir¹⁹⁷.

¹⁹³ Mehmet Hocaoğlu, *Arşiv Vesikalarıyla Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, İstanbul, 1976, s. 122

¹⁹⁴ Ali Emiri, *age*, s. 11; Aynı şekilde Ali Emiri, Amerika, İngiltere, İtalya ve Fransa'nın amaçlarının Osmanlı topraklarında barışı temin etmek, bütün milletlerin kardeşçe yaşamasını sağlamak olarak belirtir. Ali Emiri, *age*, s. 11-12. Oysa gerçekler ve daha sonraki dönemlerde yaşanacak olan trajediler bunun hiçte öyle olmadığını göstermektedir.

¹⁹⁵ Necmettin Tozlu, *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*, Van, 1990, s. 37

¹⁹⁶ Tozlu, *age*, s. 76,77

¹⁹⁷ Tozlu, *age*, s. 76

Bu dönemde Ermeni mekteplerinde okutulan coğrafya ve tarih kitapları yalnız milli fikirleri değil, aynı zamanda isyan ve ihtilali telkin için tedris olunuyordu¹⁹⁸. En küçük tarih kitaplarında bile Ermeni tarihine ait eski prens ve kralların uydurma resimleri ve ihtilalcilerin fotoğrafları yer almaktaydı. Magraked, Oşagan, Ermenistan Coğrafyası ve Porak isimindeki kitaplar bu kabildendi.Coğrafya haritalarında ise Van, Erzurum ve Diyarbakir vs şehirler yerine Vaspuragan, Garin, Dikranagerd gibi isimler coğrafya kitaplarında tafsilatıyla anlatılıyordu¹⁹⁹Mekteplerde Ermenistan levhaları en muhterem mevki’i işgal edereken, murahassahanelerde Osmanlı tuğrası kaldırılarak yerine Ermenistan haritası, martin ve mavzer asılmaya başlanmıştı²⁰⁰.

Misyoner ve kilise okulları din adamlarını sürekli desteklemiş ve onları ön plana çakarmıştır. Özellikle misyonerlik faaliyetleri etkisinde kalan Hıristiyan din adamlarının etkisiyledir ki, zaman geçtikçe dini taassup yerini milli duygulara bırakmıştır. Ermeni komitecileri de papazların önemli bir kısmını kendi halkaları içerisine almayı başararak komitacılık faaliyetlerinin dini mekanlarda, din adamları vasıtasıyla ve daha etkili olarak işlenmesini sağlamışlardır. Batlı diplomatlar kendi çıkarlarına göre bu soy kavgasından pek acımasızca yararlanmaya kalkışmıştır. Ermenilerin milli duygularına bakarak hiç sıkılmadan Türkiye’de bir Ermeni meselesi ortaya çıkartmışlardır. Halbuki bunların hepsi, Türkiye’nin göz kamaştırın mirasından hisse almak amacına yöneliktir. Hıristiyanları himaye etmek, insanlığı ve yasaları savunmak. Bunların hepsi utanmamak için bir maskedir. Yoksa Ermenilerin gerçekten zora düşmeleri Avrupa’nın umurunda değildir²⁰¹.

Dönemin Diyarbakir valisi Sırrı Paşa 1311 (1893) tarihli Mektubat adlı eserinde Amerika, İngiliz ve Fransız misyonerlerin (mekatib-i ecnebinin) Diyarbakir ve çevresinde ruhsatsız okul açma ve eğitim adı altında Osmanlı tebaasını isyan ve kargaşaya nasıl sürüklediğini, kendi ikametgahlarında bile misyoner mektepleri açtıklarını, özellikle Amerikan misyonerlerin yoğun ve etkili olduğunu ifade etmektedir²⁰².

5 Şubat 1316 (18 Şubat 1901) tarihli Adliye Nezareti’nden Sadaret Makamına gönderilen bir telgrafta; “*Diyarbakir’in de içinde bulunduğu Vilayet-i Sitte’de yoğun bir*

¹⁹⁸ 1315 Tarihinde Diyarbakir Vilayeti’ne mülhak olan Çüngüş’te bulunan Ermeni okullarında “ırkaran” adında Ermeni ahaliyi, Müslümanlara ve devlete karşı isyana teşvik edecek denli ağır milliyetçi ve öfkeli vurgularla yazılan bir risalenin bastırıldığı ve okutulduğu görülmektedir. İrkaran adlı bu kitapta Ermenistan, Ermeni tarihi, Ermeni mücadelesi, Ermeni edebiyatı, musikisi, değerleri ve insanı doyumsuz bir övgü ile anlatılırken; tabii oldukları Türk idaresi zemm edilmiştir. Y.PRK.UM, 47/139

¹⁹⁹ *Ermeni Komiteleri*.... s. 67

²⁰⁰ *Ermeni Komitelerinin*s. 73

²⁰¹ *Ermeni Komiteleri*....s. 63

²⁰² Mehmet Şimşek, *Amid’den Diyarbakir’e Eğitim Tarihi*, İstanbul, 2006, s. 88/89

şekilde Amerikan, İngiliz ve Fransız misyonerlerince Katolik ve Protestanlık propagandası yapıldığı, Ermeniler'e Katolik ve Protestanlığı benimsetmek için maddi yardımda (i'ane) bulunulduğu"²⁰³ kaygıyla ifade edilmektedir.

C-ERMENİ KİLİSESİNİN ZARARLI FAALİYETLERİ

Başta Ermeni tarihçileri olmak üzere bir çok Batılı yazarın da belirttiği gibi Ermeni Patrikhane ve Kiliseleri, Ermenilerin her devirde bir cemaat olarak yaşamalarını sağlayan, onların dinî olduğu kadar dünyevî hayatlarını da düzenleyen, onları birleştirip, bir çok tehlikeden koruyan, bazen de siyasî, idari kışkırtmaları ve silahlandırmalarıyla onları tehlikenin kucağına atan müesseseler olmuştur²⁰⁴.

1879'da Diyarbekir vilayetinde teftiş ve tahkik komisyonlarında görevlendirilen görevlilerden birisinin padişaha sunduğu layihada (rapor) Diyarbekir Ermeni kilisesinin ve din adamlarının durumu şöyle ifade edilmektedir; "*Ermeni Kilisesinin despotu olan Filipos, aynı zamanda Rusya'daki üç kilisenin de despotudur. Görünüşte dini lider olduğu halde gerçekte fesadın kaynağı olup, ömrünün her bir dakikasını devletin aleyhine sarf etmektedir. Diyarbekir'e gelen valileri izac ve ahaliyi ifsad ederek türlü türlü fenalıkların çıkmasına yol açmış, kendi kavmini bile fesada verip her bir ferdini diğerine düşman etmiştir. Bütün Diyarbekir Hıristiyanları arasına ayrımcılık düşmüş, iki gruba bölünmüşlerdir. Aşağı sınıf ahaliden olanlar Filipos'un yandaşı, üst düzeydekiler ise ona karşıdırlar. Ermeni Patrikhanesi bunların arasındaki bölünmeyi önlemek için Urfa Marahassası Horin Efendiyi Diyarbekir'e göndermiş ise de başarı elde edememiştir*"²⁰⁵.

Diyarbekir vilayetinden Sadaret Makamına gönderilen 29 Eylül 1311 (11 Ekim 1895) tarihli şifreli telgrafta;

"*Diyarbekir Ermeni murahassa vekili Hezakil Efendi'nin Lice ve Silvan kazalarında bulunan Ermeni kurasına azimetle hareket-i na marziyede bulunduğu mahalli hükümetlerin iş'ararı üzerine arz olunmuşdu. Mümaileyhanın Diyarbekir'e memuriyeti altı aya tecavüz etmemiş olduğu halde gerek bizzat ve gerek eşhas-ı malume-i maruza vasıtasıyla vaki olan ifsadat ve tesvilat (kötü bir şeyi güzel göstererek aldatma) Diyarbekir Ermenilerinin şimdiye kadar izhar etmedikleri tehayyulat-ı müfsidkeraneyi bi- perva göstermek derecesine varmış ve geçen haftaki kilise ictima'ı dahi bu*

²⁰³ BOA, HR, 128/7

²⁰⁴ Süslü, *age*, s. 34

²⁰⁵ Çadırcı, *agm*, s. 149-150

ifsadattan neş'et etmiştir. Saye-i Hazret-i Padişahı' da asayiş-i umumi her türlü ifsadata tab' vurmak mukavemet olabilirse de muazama-i diniye ile mefasid-i mezmumeyi yekdiğerine halit ve münderic etdikden sonra ca be ca bir süre-i sebkiğzane(?) ilga eylemekte ve milel-i saire rüesayı ruhaniyesindeki mekasıdı muzırasına teşrike çalışmakda olduğuna yine bazı Ermeniler tarafından suret-i hafiyede vuku'bulan ihbarat vesair meşhudat ile müsbet olan böyle bir maksadın burada devam-ı ikameti siyaseten mahzurdan salim görülmediğinden vekil mümaileyhanın sürat-ı mümkünine ile tebdil olunması”²⁰⁶ durumun vehameti nedeniyle önemle istenmektedir.

Erzincan'da bulunan 4. Ordu-yu Hümayun Müşiri Zeki Paşa 26 Eylül 1311 (8 Ekim 1895) tarihinde, olaylardan yirmi beş gün önce, Makam-ı Seraskerliğe gönderilen şifreli telgrafta Diyarbekir vilayetide Ermenilerin karışıklık ve isyan hazırlığında olduğunu şöyle ifade etmektedir:

“Diyarbekir Ermeni Keldani-i Kadim Ermenilerinin²⁰⁷ kilise ve dükkanlarını kapayarak²⁰⁸, kiliselerinde gece gündüz ictima' ve müşavere icra olunduğu müteakib eyyam-ı mahsusada bile kiliseleri küşad ve icra-i ayin itmeleri üzerine esbab-ı mucbesi suali için gönderilen memura Enis Paşa'nın (Diyarbekir valisi) uhdesinde tevcih buyrulan vilayet valiliğinden dolayı atabe-i ulyaya arz-ı teşekkürü havi yazılan mazbatayı ahval-i milliyeden haberdar olmayan ve rey'-i istihsal etmeyen babaların dahi mazbatayı mahalliyeleri sebebiyet verdiği, ifade-i müteakiben dükkanları da bi'l külliye kapayarak külliye ve alenen bir fikri şekavetin icrası için tahassüd etmiş olduklarından fesadın tevsi'ine meydan kalmamak idame ve iade-i asayiş için derun-ı şehirde icab eden noktalara sevk olunacak jandarmaya kuvvet'üz zahr olunmak üzere icab eden mahalli meclisi idare kararı ve vilayetin iş'arı üzerine dört yüz nefer asker-i şahane tevfiik ile derdest-i sevk oldukları netice-i halin bildirileceği Diyarbekir Kumandanlığından iş'ar oluyor ve mezkur dört yüz neferin de derun-ı kasabada suret-i istihdam keyfiyeti istizan olunur”²⁰⁹. Aynı gün Diyarbekir Vilayetinden 4. Ordu-yu Hümayun Müşiri Zeki Paşa'ya gönderilen şifreli telgrafta; “Diyarbekir Ermenilerinin ahval-i fesadiyelerine karşı derun-ı şehirde lazım gelen noktalara jandarma sevk

²⁰⁶ BOA, MKT.MHM, 636/2

²⁰⁷ Mezopotamya'nın en eski halklarından olan Keldanileri, Asurlular içinde sayan tarihçiler olduğu gibi, Urartu medeniyeti içinde gösterenler de mevcuttur. Keldaniler, Kaldeli anlamına gelmektedir. Bu topluluk, Doğu Hıristiyanlığı içerisinde kendilerini ifade etmektedirler. <http://www.karacaahmet.net>. Ancak belgede belirtildiği gibi Keldanilerin, Ermeni olarak ifade edilmesi söz konusu olamaz. Burada “Keldani Kadim Ermenileri” ifadesinin kullanılması, ya bilgi eksikliğinden, ya da Keldanilerin Ermeniler ile birlikte hareket etmesinden, onları desteklemesinden, dini mekanlarını onlara açmasından kaynaklanmaktadır.

²⁰⁸ BOA, MKT.MHM, 636/1

²⁰⁹ BOA, MKT.MHM, 636/1

*olunduğu, sevk olunan asakir-i şahaneye karşı Ermeni erbab-ı müfsidatı tarafından istimal-i silaha cür'et olunursa mukabele-i bi'l- misl icrası vilayetce taht-ı karara alındığı bildirilmektedir*²¹⁰.

Seraskerlik Makamından vilayete gönderilen şifreli telgrafta; “*İstitle-i (duyum) ulya vakaya dair her tarafca ve bahusus Ermeni bulunan mevakice ğayetle teyakkuzane davranılarak hareket-ı müfside zuhuruna meydan bırakılmayarak, şayed Ermenilerden isyan fikriyle hükümete ve zabıtaya karşı müsellehen bir hareket vuku’unda ittihaz ve tayin olunan muamelenin uygulanması, jandarma ve polisin derun-ı kasabada geşt ü güzar itdirilmesi, şayed Ermenilerden isyan fikriyle hükümete ve zabıtaya karşı müsellehen bir hareket vuku’unda polis ve jandarma ile ve bunun adem-i kifayeti halinde asker-i nizamiyenin muavenetiyle men’ine çalışılması, şayed Ermeniler adem-i itaat ve kuvvet-i münasibata ve askeriyye teşhir-i silaha cesaret idecek olurlar ise kanun dairesinde bi’l-mukabele men ve red edilerek ele geçirilenlerin taraf-ı adliyye teslim edilmesi*”²¹¹ istenmektedir. Ermenilerin kilise ve dükkanlarını kapatmak, sürekli toplantı ve ayin düzenlemek suretiyle İslam-Hristiyan ilişkilerini sabote etmeye çalıştığı görülmektedir. Olaylar öncesi dini ve milli telkinler için kiliselerin seçilmesi hiç şüphesiz din adamlarının ve dini duyguların halk üzerindeki etkisini kullanmak içindir.

Yine Diyarbekir vilayetinden Dahiliye Nezareti’ne yazılan 27 Teşrin-i Evvel 1315 (8 Kasım 1899) tarihli şifreli telgrafta da Ermeni Murahassa Vekili İzakil Efendi’nin müfsit faaliyetleri şöyle ifade edilmektedir:

“*Diyarbekir Ermeni Murahassa Vekili İzakil Efendi’nin hareket-ı müfsidatkeranesinden dolayı maznun ve mevkuf olan kırk sekiz Ermeniye habishane müdürünün malumatı olmaksızın hafiyen seksen beş mecdiye irsal ve tevzi’ edüb bundan haber alındığı ve tahkikata başlanıldığı sırada yine merkumundan az olanlara tevzi’ edilmek üzere hapishane müdürüne de on yedi mecdiye göndermiş ise de red edilmiş ve ertesi gün kendisi gelerek Ermeni fukara-yı mahsusasına verilmek için Patrikhaneden gönderilen yirmi lirayı hesap ettirdiği, elli bir Ermeni mevkufiyetine tevzi’ için yüz iki adet mecdiye tahvil ile ibtida gönderdiği seksen beş ededini verdirmiş ise de sonra gönderdiği on yedi adedini de müdür-i müma ileyha tarafından red edildiğini söylemiş olmasına ve hapsedilecek eşhasın bi’t-teharri üzerinde bulunacak nü kudun hapishane memuriyeti canibinden ahz ve hıfzı talimat iktizasından iken, vekil*

²¹⁰ BOA, MKT.MHM, 636/1

²¹¹ BOA, MKT.MHM, 636/1

müma ileyhanın vilayete ve hatta hapishane müdürüne malumat vermeksizin suret-i hafiyede ol mikdar mecdiyeyi hapishaneye idhal ve tevzi' etmesi ve hapishanede ceraim-i saire ile maznun ve cidden fakir olarak on altı Ermeni var iken bunlara bir para vermeyüb de içlerinde zenginleri de bulunan müfsidat-ı maznun ve mevkuflarına tevzi' eylemiş olması su-i maksadı itham eylemesine mebni takibat-ı kanuniyenin icrası zımnında tahkikat-ı evveliyeye varakanın müdde-i umumiliğe tevdi ile ekmal-i tahkikatı tesrih edildiği bera-yı malumat maruzdur”²¹².

Görüldüğü gibi Ermeni din adamlarının, din yolunda çalışmaları zayıf iken, milli duyguların geliştirilmesi hususunda pek çok hizmetleri olmaktadır. Yüzlerce yıl bu gibi düşünceler, esrarla dolu manastırların sesiz duvarları arasında filizlenip büyümüştür²¹³.

D-ERMENİ KOMİTELERİ (HINÇAK VE TAŞNAKSUTYUN)

Yüzlerce yıldan beri bir arada yaşayan, her türlü vatandaşlık hakkını geniş manada kullanan Ermenilerin tahriklere kapılmasının sebeplerinden en önemlisi Taşnakyan ve Hınçakyan komitacılarının Diyarbakir’de başlattıkları Osmanlı aleyhtarı propagandalar ve faaliyetlerdir²¹⁴. Bunlar Ermenileri tahrik etmişler, yıkıcı ve ayrılıkçı faaliyetlere yöneltmişlerdir²¹⁵. Komitacıların tahrikine alet olmak istemeyenler politize olmuş soydaşları tarafından baskı altına alınmış ve öldürülmüşlerdir²¹⁶.

Rusya başta olmak üzere Avrupa ve Amerika’nın Ermenileri himaye ve tahrik etmesi ile Hınçakyan ve Taşnakyan komitacılarının tahrik ve teşvikleri sonucu “*vatan kardeşliği*” ve “*kader birliği*” içerisinde olan kadim halklar boğaz boğaza

²¹² BOA, Y.PRK.UM, 48/77

²¹³ *Ermeni Komiteleri...*, s. 62-63

²¹⁴ Hınçak; Çan sesi, çingirak anlamlarını ifade eder. Hınçak komitesi, Kafkasyalı Ermenilerden Avedis Nazarbeg ile sonradan kendisiyle evlendiği Maro adındaki kadın ve arkadaşları olan Kafkasyalı Ermeni öğrenciler tarafından 1887’de İsviçre’de Karl Marx’ın prensipleri esas tutulmak suretiyle kurulmuştur. Bu teşekkülün başında ve üyeleri arasında bir çok Rusyalı Ermeniler bulunuyordu. İlk sıralarda faaliyet alanı olarak Türkiye Ermenistanı’nın doğu bölgesi seçilmişti. Komite merkezi, sonradan, Londra’ya aktarılmış ve Nazarbeg ile eşi ve çalışma arkadaşları bu adı uzun zaman, özellikle Türkiye Ermenileri hesabına kullanmışlardır. Hınçak Komitesinin asıl takip ettiği gaye, Türkiye Ermenistanı’nı kurtarmak; burayı, Rus ve İran Ermenistanı’ı ile birleştirerek bu üç Ermenistan’dan hür, bağımsız bir Ermenistan yaratmaktır. Hınçak’ın siyasi programı, Sosyalist-Marksist ve merkezîyetçiydi. Uras, age, s. 431; Taşnaksutyun; Ermeni İhtilal Komiteleri Birliği veya Federasyon karşılığı olarak kullanılan bu komite ilk zamanlarda yayın organı olan Turuşak (Bayrak) gazetesini dolayısıyla Turuşak Komitesi adıyla tanınmıştı. Nitekim Diyarbakir olayları nedeniyle arşiv belgelerinde Turuşak ifadesinin kullanıldığı görülmektedir. 1890 yılında Kafkasya’da kurulan komitenin kurucuları Rusya Ermenileridir. Ancak asıl ilgi alan hiç şüphesiz Türkiye Ermenileridir. Komitenin gayesi, isyanlar vasıtasıyla Türkiye Ermenistanı için siyasi ve iktisadi hürriyet elde etmek. Komitenin ilk faaliyetleri, Türkiye’ye çeteler sokmak, Türk Ermenistanını silahlandırmak, köylülere silah kullanmasını öğretmek, çeteler kurmak, Kürtleri de yanlarına alarak genel isyanlar çıkartmaktır. Komitenin parolası, Ermeni Tarihçi M. Varantyan’ın belirttiği gibi; “Türk’ü, Kürd’ü, gericileri, Ermeni hafiyelerini ve hainleri öldür” idi. Uras, age, s. 442-443, bkz, age, 442-458

²¹⁵ *Ermeni Komiteleri...*, s. 44

²¹⁶ Ali Emiri, age, s. 28

getirilmiştir²¹⁷. Komitacılar, en ufak köylere kadar örgütlenmeyi yaymada ve üyelerini silahlandırmada son gayretleriyle çalışırken, bu silahları kullanmak, saldırı ve savunma bilgilerini edinmek üzere de kitap ve broşürler hazırlatıp, dağıtmada geri kalmıyorlardı²¹⁸. Bölgedeki komiteler İkinci Meşrutiyetten sonra örgütlenmelerini bir kat daha geliştirerek köylere kadar nüfuz edip şubeler kurdular²¹⁹.

1890'da Kafkasya'da kurulan ve ilk zamanlarda Turuşak(Taşnak) adıyla bilinen bu komite²²⁰ Türkiye Ermenilerine bağımsızlık yolunu açmak için, Türkiye'ye çeteler sokmak Ermenilere silah kullanılmasını ve bomba yapımını öğretmek, isyan ve kargaşalık çıkarmak hatta yer yer kendi ırkdaşlarını kendi saflarına çekemediği için öldürmek gibi faaliyetlerde bulunmuştur. Komitenin emir şu idi: “ *Türkü, Kürdü ve hainleri her türlü şartlar altında vur*”²²¹.

Paris Sefaretinden Hariciye Nezaretine gönderilen 23 Teşrin-i Evvel 1900 tarihli telgrafta;

*“Amerikadan gelmiş olan Karabet namında bir şahıs Paris Şahbenderliğine müracaatla Amerika'dan Havur'a(?) kadar seyahat etmiş olduğu ve isimleri bilmediği dört Ermeni hakkında ale'l zikr ifaadatda bulunmuştur. Şöyle ki marr'uz zikr Ermeniler ika-ı iğtişaş maksadına binaen Turuşak komitesi tarafından Samsun tarikiyle Diyarbekir'e i'zam edildiklerini ve mezkur komite hesabına humbara imalini öğrenmiş olan Hasungel Fininoğlu Bedros isminde diğer biri dahi iki haftadan beri Diyarbekir'de bulunuyormuş. Ve mezkur komitenin Ebuşe, Ohannes ve Serkiz ve Yalu Endanınoğlu ve Kazğancı Mazbut namlarında şehir-i mezkurda muhbirleri var imiş. Karabet'i eyyüce istifade ettim. Merkum şu beyanatı bize keza teyid ile beraber rüfekat-ı seyahati olan marr'uz zikr dört Ermeninin isimlerini bilmediğini ve fakat bunların yedinde Buston Şehbendarı tarafından i'ta olunmuş pasaportlar bulunduğunu ilave etmiştir”*²²².

Turuşak komitacılarının Diyarbekir'e ulaşıp ulaşmadıkları hususunda vilayetin dikkati çekilmiştir. Diyarbekir vilayetinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgrafta;

*“Amerika'dan Turuşak Komitesi tarafından ika-ı iğtişaş için Sason tarikiyle”*²²³
Diyarbekir'e gönderdikleri ihbar olunan dört Ermenin vürudiyetine dair henüz bir

²¹⁷ Ali Emiri, *age*, s. 69

²¹⁸ *Ermeni Komiteleri...*, s. 44

²¹⁹ *Ermeni Komiteleri...*, s. 84

²²⁰ Uras, *age*, s. 442

²²¹ Uras, *age*, s. 443; Özdemir vd, *age*, s. 20

²²² BOA, Y.PRK.HR, 29/29

²²³ Konu ile ilgili arşiv belgelerinin bazılarında “Samsun tariki” kullanılırken, bazı belgelerde “Sason tariki” ifadesi kullanılmıştır.

malumat olunmayub fakat mezkur komite hesabına humbara imalatı öğrenmiş olduğu ihbar mezkur cümlesinden evvela Hasungel Fininoğlu Bedros'u Hasankeyflioğlu Çakmakçı Bedros'u ittiği tahkik ve tetkik vaka'dan anlaşılaraq da merkumun dükkân ile hanesi taharri etdirilmekte dükkânında sana'ata mahsus edavatından başka bir şey bulunmamış ise de hanesinde Ermenice dört yüz yetmiş küt'a matbu gazete ve yetmiş altı küt'a evrak olarak ve on beş cild kitab ve yüz kırk dokuz küt'a fotoğraf zuhur edübde bir çuval derununa va'z ile ale'l usul (yol yordam gereğince) tahassun ve kendisi tevkifhaneye edilmiş olduğu gibi, mezkur komiteye muhbirlik etdikleri haber verilenlerden Ohannes Serkizyan ile Kesidoğlu Kazağancı Kazbuluk haneleri taharri etdirilerek Ohannes Serkizyan'ın hanesinde Ermenice elli beş parça evrak ve dokuz kitap ve Kazbulak hanesinde Amerika'nın Yuzerek(?) şehrinde bulunan üç nefer oğlundan mevrud iki mektup zarfı ile oğullarının şehr-i mezkurda sekiz yüz yetmiş sekiz nolu sokakta sakin olduklarını mübeyyin bir mektup zarfı bulunmuş olduğu, o varak ve kitap mezburesinin tercümesiyle merkumanın istintaklarından ve diğerleri haklarındaki taharriyat ve tahkikattan vasıl olacak netice de arz-ı müsara'at (sür'at) olacağı ma'ruzdur"²²⁴. Dahiliye Nezareti'nden Diyarbekir vilayetine gönderilen telgrafta; "Diyarbekir vilayetince tedabir-i lazıme-i takidkarinin ittihazıyla humbaracı Ermeninin derhal tevkif ve muhakemeye tevdi' edilmesi ve ika-i iğtişaş ve fesad için gönderilmiş diğerlerinin de derdest edilerek teşebbüsat-ı müfsidkeranede bulunmalarına meydan verilmemesi"²²⁵ istenmektedir. Görüldüğü gibi toplum yavaş yavaş çatışma ve kargaşaya sürüklenmektedir.

1895 yılında Ermenilerin büyük kesimi bu komitacıları milletin kurtarıcıları diye alkışlarken, bir kısmı da vebadan kaçır gibi onlardan kaçmaktaydı diyen Mayewsky, Ermeni köylülerinin devamlı Kürt saldırıları karşısında ymış gibi sanılmamasını çünkü gerçek durum böyle olmuş olsaydı şimdiye kadar bu çevrede hiçbir Ermeni köyünün kalmaması gerektiğini ifade eder. Ermeni köyleri Kürt köylerinden her zaman için daha zengin ve daha varlıklıdır. 1895 ve 1896 yıllarına gelindiğinde, Ermeni komitacıları Kürt ve Ermeniler arasına öyle bir soğukluk soktular ki, artık hiçbir ıslahatın bu çevrede tutunması ve durumu düzeltmesi mümkün gözükmemekteydi. Nitekim de öyle oldu. Bağımsız bir Ermenistan kurma hayaline kapılan bazı Ermeniler ve komitacılar, yurdun muhtelif yörelerinde ayaklanma ve kargaşa çıkararak Türk ve Kürtlerden oluşan Müslüman

²²⁴ BOA, Y.PRK.HR, 29/29

²²⁵ BOA, Y.PRK.HR, 29/29

halkı katliama girişmişlerdi²²⁶. Bu duruma şahit olan Ali Emiri, Müslüman halkının maruz kaldığı durum karşısında şöyle haykırır: “*Ey Hınçakyan, ey Taşnakyan, ey bunlara arka çıkarak temiz memleketimize fedailer göndererek asayiş bozan kimseler. Yaptığınız işleri, bu temiz insanların başına getirdiğiniz belaları görmüyor musunuz?*”²²⁷.

1-ERMENİ KOMİTELERİNİN AVRUPA KAMUOYUNA ETKİSİ

Pariste bulunan Ermeni komitacılar Fransız basınına baskı yaparak, kendi milletlerine sürekli olarak Türkler ve Kürtler tarafından yapılan mezalimin ayrıntılarıyla yayınlanmasını istemişlerdir²²⁸. Avrupa’daki ve Amerika’daki komitacılar bu ve benzeri soykırım heberleri yayınlattırarak ve yayınlayarak dünya kamuoyunu şaşırtmak, Avrupa ve Amerika’yı Osmanlı aleyhine kışkırtmak emelinde idiler. Ermeni komitacıları, isyanların yer yer bastırılması üzerine “*Ermeniler katlediliyor*” propagandası ile Batılı devletlerin desteğini sağlamaya çalışmışlardır. Osmanlı Devleti’nin reddettiği bu iddiaları, bir İngiliz yüzbaşı olan Norman, 1895 yılında ülkesine verdiği otuz sayfalık bir raporda; “*Bugüne kadar Ermenilerin bütün dünyayı aldattığını suçluların Türkler değil Ermeniler, mazlum ve haklı olanın Ermeniler değil, Türkler olduğunu*”²²⁹ açıkça bildirmektedir.

Ermeni komitacılarının bütün gayretleri; sabotajlar yapmak, öldürmek, yakmak, çalmak, yağmalamak, gerekirse yabancı devletlerin Türkiye’deki temsilcilerini öldürmek ve suçu Türklerin üzerine atmaktı. Bunu yaparken gayeleri Osmanlı hükümetini azınlıklara baskı, zulüm, işkence yapan Hıristiyanları toptan öldüren bir devlet gibi göstererek, Avrupa kamuoyunda etkili bir propaganda yapmak ve Batıyı yanına çekerek bu yolla muhtar veya bağımsız bir Ermenistan hayalini kolaylaştırmaya çalışmaktı²³⁰. Fakat Türklerle attıkları bütün suçları kendileri yapıyordu. Mesela Sivas’ta, Van’da, Diyarbakir’de ele geçen hareket planında, Ermenilerin aldıkları karar şu idi: “*Yedi yaşında, bir daha sonra iki yaş, daha sonra kundaktakine kadar inecek. Bütün kız ve erkek Türk çocukları, hastane ve okullar havaya uçurulacak, polis müdürü ve jandarma gibi daire amirleri öldürülecek, kaçmak isteyenler de kamilen katledilecek*”²³¹.

2-ERMENİ KOMİTELERİNİN KÜRTLERE KARŞI TUTUMU

²²⁶ Hocaoglu, *age*, s. 44

²²⁷ Ali Emiri, *age*, s. 35

²²⁸ *Osmanlı Arşivlerinde.....*, s. 64

²²⁹ Charles Boswell Norman, *Ermeniler’in Maskesi Düşüyor*, Haz: Yavuz Ercan, Ankara, 1993, s. 4

²³⁰ Akçora, *age*, s. 6

²³¹ Osman Karabıyık, *Türk- Ermeni Münasebetleri*, İstanbul, 1984, s. 137

Kürtler ve Ermenilerin iki komşu halk olarak, çok eskilere dayanan ilişkileri vardı. Genellikle iyi geçindiler. Ermenilerin Hıristiyan ve Kürtlerin Müslüman ve az bir bölümünün Yezidi oluşları dinsel açıdan büyük bir huzursuzluk yaratmadı. Ancak XIX. yüzyılın ikinci yarısında ve XX. yüzyılın başlarında aynı şeyi söyleyemeyiz²³². Bölgedeki Ermenilerin kurtuluş hareketlerinin başarı olasılığı Kürtleri tedirgin etmekte, bu durum Kürtlerle Ermenileri giderek düşman kamplara götürmekteydi. Böylece 1894-96 yıllarındaki Ermeni olaylarında bazı Kürt ağa, bey ve şeyhlerinin rol oynadığı olumsuz olaylar oldu²³³. Buna Ermeni toplumunun zengin ve ileri düzeyde bulunması ile aşiretsel yapıdaki Kürtlerin düşük ekonomik düzeyde oluşunun tetiklediği, Ermeni topraklarına ve mallarına konmak duygusuyla ajite edilen dini bağnazlığın neden olduğu iddia edilmektedir²³⁴.

Ermeni olaylarına katılan unsurların genellikle Hamidiye Alayları olduğu özellikle dönemin Avrupa basınında ısrarla ifade edilmiştir. Ermeni kırımına katılan Kürtlerin büyük bir bölümünün, Hamidiye Alayları'ndan birlikler olduğu iddiası, genel bir kabul görmemektedir. Bu dönemde Diyarbakir bölgesinde 11 tane Hamidiye Alayı vardı. Bunlardan beş tanesi Milli Aşireti reisi İbrahim ile oğullarının komutasında idi. Her alay 1.200 süvariden oluşmaktaydı²³⁵. Hamidiye Alayları başlangıçta oldukça faydalı hizmetlerde bulunarak bölgede huzur ve güvenin sağlanmasında zabıta kuvvetlerine büyük çapta yardımcı oldular. Fakat sonradan işi azıtarak, kervanları soymaya, yollar kesmeye, halkın mal ve canına kıymaya başladılar. Bu yaşananlardan Diyarbakir halkı büyük ölçüde olumsuz etkilendi²³⁶. O döneme ait bazı anılarda belirtildiğine göre bütün iddiaların aksine Milli İbrahim Paşa'ya bağlı alayların, Cemil Paşazade ve Pirinççizade Arif Efendi'ye ait köyler ile Hıristiyan köylerine dokunmadıkları ifade edilmektedir²³⁷.

Taşnak (Turuşak) komitesi, daha ilk yıllarında Kürtlere yaklaşmak ve onları kendi hesaplarına kazanmak için büyük gayretler sarf etmiştir. Kürtçe bastırdıkları bildirilerde Kürtlere, Osmanlı hükümetinin tuzaklarına düşmemeleri, Ermeni katliamlarına katılmamaları ve Ermenilerle dostça geçinerek hükümete karşı ortak hareket etmelerini tavsiye etmişlerdir. Komitacıların amacı aşiret reislerini ele geçirerek isyanlarda onların yardımlarını veya hiç olmazsa tarafsız kalmalarını temin etmektir.

²³² Kutlay, *age*, s. 262

²³³ Kutlay, *age*, s. 263

²³⁴ Kutlay, *age*, s. 260-264

²³⁵ Beysanoğlu, *age*, s. 762

²³⁶ Bayram Kodaman, *II. Abdülhamit'in Doğu Politikası*, Ankara, 1987, s.49

²³⁷ Tütenk, *agm*, s. 320

Hatta bu amaçla Diyarbekir’de İbrahim Paşa, Pencanaran, Alikan aşiretleri reisleri ile nüfuzlu Siverek Kürt aşiretleri ile anlaşmak istenmiş ve bunlardan bazılarına hediyeler verilmişti²³⁸.

E-ANADOLU’DA MEYDANA GELEN DİĞER ERMENİ OLAYLARI

1878 Ayestefanos Antlaşmasından sonra uluslararası bir sorun haline getirilen “*Ermeni sorunu*”, Batılı devletlerin, Ermenileri siyasi, dini ve milli konularda yönlendirilmesi nedeniyle 1894 senesinden itibaren Türkiye’de tedirginlik veren bir çok olay meydana gelmeye başladı. Eğer Avrupa’nın desteği ve tahriki olmasaydı böyle bir olay hiçbir zaman ortaya çıkmazdı. Devletlerarası rekabete ve paylaşım senaryolarına kurban edilen Ermeni sorunu nedeniyle Anadolu’nun bir çok vilayeti kana boyadı²³⁹. 1895 Eylül ayında; Divriği, Trabzon, Ekim ayında; Eğin, Develi, İzmit, Erzincan, Erzurum, Trabzon, Gümüşhane, Bayburt, Maraş ve Diyarbekir’de, Kasım ayı içerisinde; Siverek, Arapgir, Merzifon, Antep ve Muş, Aralık ayında; Kayseri, Yozgat isyanları, ayrıca 1896 Haziranı’nda Van isyanı patlak vermiştir²⁴⁰. Görüldüğü gibi bu tarihlerde Anadolu toprakları tam bir isyan ocağı görünümündedir. Özellikle Doğu ve Güneydoğu vilayetlerinde isyan çıkarılmamış tek bir vilayet kalmamıştır.

1895-96 yılları arasında buralarda vuku bulan olayları daha iyi aydınlatılabilmek için 1894 yılındaki olaylara açıklık getirmek icap eder. Kesinlikle nerede Ermeni komitacıları bulunmuşsa mutlaka orada savaş, talan, yağma, öldürme olayları olmuştur. Bunun en açık delili Sasun olaylarıdır. Çünkü komitacıların bulunmadıkları yerlerde Ermeniler refah içinde yaşamlarını sürdürmüşlerdi. Sason olayları bölgedeki İslam-Hıristiyan münasebetleri ve Avrupa’nın Osmanlı devletinin iç işlerine müdahalesi açısından kırılma noktasını oluşturur²⁴¹. Ermenilerin çıkarmış olduğu isyanlardan Diyarbekir’e en çok etkisi olan Sason isyanlarıdır²⁴². Sason Olaylarının başlamasıyla

²³⁸ Uras, *age*, s. 540; Ermeni komitelerinin gerek Osmanlı Devleti’ne ve gerekse de sonra kurulan Türkiye Cumhuriyeti’ne karşı ayrılıkçılık güden Kürtlerle ortak hareket etmeye çalıştıkları 1910 yılında kurulan Kürt Naşir-i Maarif Cemiyeti’nin faaliyetlerinde de görüldü. Cemiyet’in tüzüğünde Kürt-Ermeni ilişkilerini iyileştirmek için Taşnak Partisi ile olumlu diyaloglar kuruldu. 1927 yılına gelindiğinde Lübnan’da Vahan Papazyan’ın evinde “Hoybun” örgütü kuruldu. Cemiyet adının Hoybun olarak seçilmesi çok manidardır. Çünkü cemiyetin adı Ermenice’de “Yurt” anlamında kullanılırken; aynı tabir Kürtçenin Kırmanc lehçesinde bağımsızlık anlamını çağrıştıran benlik (xwebun) anlamında kullanılıyordu. Taş, *age*, s. 91; Rohat Alakom, *Hoybun Örgütü ve Ağrı Ayaklanması*, İstanbul, 1998, s. 17-20

²³⁹ Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihi (1877-1914)*, Ankara, 2001, s. 71

²⁴⁰ Akçora, *age*, s. XVI

²⁴¹ Mayevsriy, *age*, s. 125

²⁴² Şahin, *age*, s. 69,70

beraber Ermeni komitelerinin Diyarbekir vilayetine bağlı Kulp ve bağlı köylerde şekavette bulunduğu görülmektedir²⁴³.

Sason isyanı 29 Ağustos 1894'de çıktı. Bu olaydan, Ermeniler çok fazla faydalandılar. İslamların sırf gericilik sebebiyle günahsız Ermenileri doğradığı propagandası yapıldı. Avrupa merkezlerinde Ermeniler lehinde mitingler oldu. Sason olayları nedeniyle İngiltere, Fransa ve Rusya Osmanlı hükümetine müracaatta bulundular. Elçiler, Ermeni Patrikhanesinin verdiği esaslar üzerine çalışarak, bir ıslahat projesi ile bir memorandum hazırladılar²⁴⁴.

Sason olaylarından önce Diyarbekir'de Kürt ve Ermenilerin ilişkilerini Rus General Mayewsky şöyle ifade eder: *“Buralarda çok eskiden beri yaşayanların ifadelerine göre bu iki milletin toprak ve su kardeşi olarak geçindikleri anlaşılıyor. Hem de yüzlerce yıllardan beri böyle yaşamışlardır. Bundan sonrada yine yüz yıllarca yaşamak zorundadırlar. Fakat Ermeni olaylarında Ermeni komitacıları buralarda kanlı bir faciayı ortaya atmışlardır. Bunlar olay çıkartmakla kalmayıp aynı zamanda olayları alevlendirmişlerdir”*²⁴⁵.

Boyacıyan'dan Sir P. Currie'ye Diyarbekir'den 26 Mart 1895'te çekilen telgrafta:

*“Sason bölgesinde meydana gelen olaylardan sonra halk tabakasında Hıristiyanlara karşı bir düşmanlık hissini oluşturduğunu ifade ederken, bu olayların oluşmasında şöhretli Zilan şeyhinin ve bazı Kürt beylerinin sebep olduğu belirtilir”*²⁴⁶.

15 Ekim 1894 yılında Diyarbekir'de bulunan Fransa Konsolos vekili Mayrie'nin ülkesinin Dışişleri Bakanı Hanotu'ya yazdığı bir raporda ise, *“Sason olaylarının Hınçak örgütü tarafından planlandığı, başta Rusya olmak üzere bir çok devletin Ermenilere özgürlük verilmesi için çaba sarf ettiği, fakat bu durumun Ermenilere felaket getirdiği, Sason olaylarının Diyarbekir'in Silvan kazasına kadar sirayet ettiği, Kürt aşiretlerinin buralarda birkaç köyü yaktığını ancak jandarma kumandanın çok sayıda jandarmayı yöreye göndermek suretiyle olayları önlediği ifade edilirken, Diyarbekir'de hiçbir olay olmadığı gibi Sason olayları gibi olayların çıkmasının da mümkün olmadığı*

²⁴³ Hamdi Doğan, *Sason Ermeni İsyancıları* (Basılmamış Doktora Tezi), Niğde, 2000, s. 19

²⁴⁴ Uras, *age*, s. 294-295

²⁴⁵ Mayevsriy, *age*, s. 208

²⁴⁶ Bilal N. Şimşir, *British Documents On Otoman Armenians (1891-1895)*, C. III, Ankara, 1989, s. 1

*belirtilir*²⁴⁷. Ancak 1895 yılına gelindiğinde Diyarbekir tufan gibi kaynayan fesat ocağı haline gelmişti²⁴⁸.

²⁴⁷ Mayevsriy, *age*, s. 228

²⁴⁸ Nazım, *age*, C.I, s. 172; Ali Emiri, *age*, s. 26

İKİNCİ BÖLÜM

OLAYLARIN ÇIKIŞI VE MAHİYETİ

A-OLAYLAR ÖNCESİ VİLAYETİN DURUMU

Sadaret Makamından Diyarbekir vilayetine 14 Temmuz 1306 tarihiyle te'kiden keşide olunan telgrafta; “*Bazı mahallerdeki Ermenilerin şu aralık bir takım uygunsuzluk çıkarmaları mülahazadan gayribaid bulunmasıyla tezyid-i intibah ve takyid olunması vukuh-ı ve kuvve-i zabtiyenin adem-i kifayeti halinde lüzumu kadar nefarat-ı muvakkata tahririyle hıfz-ı inzibat ve asayışe fevkaleda itina ve dikkat olunması ve bu babda zerrece kusur pek büyük bir mesuliyete davet edeceği*”²⁴⁹ belirtiliyor.

Diyarbekir vilayetinden Dahiliye Nezareti'ne yazılan 6 Mart 1309 tarihli telgrafta; “*Diyarbekir'de Serkiz ve Mardinli Kazazyan Oseb ile biraderi Cuburek ahali beyninde tohum-ı fesad ekmek, hükümet aleyhinde neşriyatda bulunmak, ecneblerle hafiyen muhabere eylemek ve bu hareket-ı fesadkeraneleri bir Ermenistan fikri uyandırmağa çalıştıkları*”²⁵⁰ iddiası ifade edilmektedir.

Adliye ve Mezahip Nezareti'nden Sadaret Makamına gönderilen 22 Rebi'ül-Evvel 1312 (23 Eylül 1894) tarihli bir belgede;

“*Diyarbekir vilayetine mülhak Palu Kazası Cibab Karyesinde geçenlerde hafiyen ictimâ' iden Ermenilerin İngiltere ve Rusya Sefaretine müracaatla teşebbüsât-ı hadisede ve Ermeni patrikhanesinde dahi bazı telkinatda bulunduğuna ve bir vakitden berü İngiliz ve Ruslardan yedi şahsın Ermeni sakin olan vilayatte dolaşdığı bu nedenle lazım gelen tedabirin alınması istenirken, devlet-i aliye aleyhinde akd-i cemiyet Ermenilerin adliyece ceza olunan ifadelerinde ictimalarını te'vilen söylemişler ise de dahili cemiyetden birisi İngiltere Konsolos tercümanının içtimagaha gittiğini ikrar ve diğer iki Ermeni de evvelce kilisede kendülerinde buldukları halde bu devletden usandık İngiliz Konsolosu buradadır. Ne yapmak lazım ise hemen yapub kurtulalum dediklerini ve ferdası (yarın) Avedis Efendi'nin hanesinde ictimâ'ı ettikleri müzakerat-ı istintak dairesinde mevzuhen beyan itdikleri, cemiyet-i müctemi' olarak müzakeratda buldukları belirtilirken, sözkonusu ictimânın ve müzakeratın İngiliz Konsolosu'nun*

²⁴⁹ BOA, Y.MTV, 44/54

²⁵⁰ BOA, Y.MTV, 43/19

tertibatı ve tercümanın tahrikatı ile vuku' bulduğu istintakca da sübuta vardığı" ²⁵¹ belirtilmektedir.

Diyarbakir vilayetinden Adliye Nezareti'ne gönderilen yazılarda; vilayetteki Ermenilerin adım adım isyana yeltendiği, Konsolos tercümanlarının ve vilayette bulunan Protestan mekteplerinde bulunan görevlilerin olaylarda dahlinin bulunduğu yapılan sorgulamalarda tesbit edilmiştir²⁵² denilmektedir.

O günleri yaşayan ve olayları izleyen Mustafa Akif Tütenk, olaylar öncesi vilayetin durumunu şöyle ifade eder: "*Diyarbakir'de Hristiyanlar 93 Harbinden sonra bütün ticaret ve sanayii ellerine almışlardı. İthalat ve ihracatı ancak onlar yapabiliyorlardı. Ermeniler okullarına Fransızca'yı, Protestanlar ile Süryaniler İngilizceyi, kendi ana dillerine tercih edencesine benimsemişlerdi. Hiçbir gayrimüslim yoktu ki ailesinden bir iki kişi Fransızca veya İngilizce bilmesin. Hınçak ve Taşnak komitecilerinin tahrik ve teşvikiyle Ermeniler evlerde, kırlarda, şehir dışındaki Arap Kastalı, Fiskayası, Cinobaşı gibi mevkilerde toplanarak Ermenistan hayalinin gerçekleştirilmesi için yapılması gereken hususları, silahlanma yollarını tartıştıkları bilinir ve fakat zabıtaca göz yumulurdu. Yeni yeni okullar açmaya başladılar. Mevcut okulları genişlettiler. Şeyhmatar Camii'nden pek uzak olmayan Ermeni Kilisesi ki "Küçük Kilise" denmekle maruftur. Bu kilise ismi gibi küçük ve binası basıktı. Çatal-Sakal lakaplı ecnebi Reji memurunun propagandasıyla yıktırılarak yerine büyük bir kilise yaptırıldı. Kilsenin çanı, yakınında bulunan Şeyhmatar Camii'nin minaresinden daha yüksek olarak inşa edildi. Bunu Müslümanların inadına yaptıklarını açıkça söylemekten çekinmiyorlardı. Koca-Osep, hükümetin za'findan faydalanarak evinin civarında Ermeni-Katolik Cemaati'ne bir kilise yaptırdı. Süryaniler de, Süryani Katoligi adına, Kadı Camii yanındaki kiliseyi yaptırıldılar. Rumlar, Merhene Bahçesi yakınına Rum Kilisesi; Protestanlar da Yiğit Ahmed Mescidi civarında bir mektep açtılar. Ermeni esnafın Müslüman halka karşı tutum ve davranışının bile değiştiği, soğuk, asık suratlı, saldırgan bir durum takındıkları görülüyordu. Devlet dairelerinin bir çok yerlerine Ermeni memurlar yerleştirilmeye başlandı. Mahkemelerde, meclislerde, polis ve jandarma hizmetlerinde bir çok Ermeni memur vardı. Hatta mahkeme-i Şeriyye'de Hristiyan dava vekili kabul etmek olağan sayılıyordu, Valinin tercümanı Dikran isimli bir Ermeni idi. Dikran Ermenilerle ilgili evrakın tercümesinde, olayların valiye arzında tarafsız davranmaz, görevini kötüye kullanarak daima Ermenilerin lehinde yorumlarda*

²⁵¹ BOA, MKT.MHM,750/13

²⁵² BOA, MKT.MHM, 750/13

bulunurdu. Mesela, kurdukları tiyatrodaki, Ermenilere yapılan mezalimi anlatan, Ermeni halkını isyana teşvik eden oyunlar yazılır, sahneye konulmasına izin verilmesi için vilayete yapılan başvuruya bu Ermenice oyun da eklenir, memurlar arasında Ermenice bilen bir Türk bulunmadığından, Dikran inceler ve sakıncası olmadığına rapor verirdi. Ermeniler, Amerika ve Avrupa'dan kendilerine yabancı konsolosluklar vasıtası ile gönderilen neşriyatı okudukça, hayallerinin gerçekleşeceğine inanıyor ve faaliyet sahalarını genişletmeye, komiteleri çoğaltmaya, silahlanmayı hızlandırmaya çalışıyorlardı”²⁵³.

Bu ortam içinde Diyarbakır'e gelen Ali Emiri Efendi, Osmanlı Vilayat-ı Şarkiyesi (Diyarbakır) adlı eserinde şunları yazar: "...İslam ve Hristiyan ahaliyi de pek neşesiz buldum. Vaktiyle teklifsizce görüştüğüm iki millet içindeki ahbablarımdan gizli bir surette sebebini sorduğumda, Rusyanın Şark Vilayetleri hakkındaki maksadı zaten malumunuzdur. Bu muhitin ahali bu hususa pek de ehemmiyet vermiyorlardı. Lakin şimdi Avrupa'da Taşnaksutyun ve Hinçakyan gibi bazı komiteler zuhur ederek toplandıkları büyük paralarla memleketimizdeki İslamlarla Hristiyanlar arasına fesat ve düşmanlık tohumları saçıyorlar. Öteden beri vatanına ve devletine sadık olup muvafakat etmeyen ve hükümete haber verenleri öldürüyorlar. Bu gibiler hükümete teslim edilseler bile şahid ikame vesaire gerekiyor. Sonunda delilsizlikten bırakılıyorlar. Bırakıldılar mı derhal haber verenleri öldürüyorlar. Hükümete haber vermek başımıza bir bela, vermemek de başka bir bela oluyor. Farz edelim hükümet bu gibilerin bazılarını ceza verse ve hatta idam etse bile, bunlar mantar gibi yerden çıkmayıp içimizde evlad ve aile ve akraba sahipleri olduklarından, onlarla da aramızda başkaca kin ve düşmanlık oluşuyor. Bunun için hükümete durumlarını haber vermek imkanı elimizde kalmadığı gibi bu hallerin neticesi iyi çıkmayacağını ve tabiatıyla söz ayağa düşerek birtakım vahim haller zuhur edeceğini ve zaten bu gibi fedailerin sözün ayağa düşmesini ve Avrupa'nın müdahalesini celp için öldürmeler zuhur etmesini arzu eylediklerinden, Allah göstermesin öyle bir hengame zuhurunda o gibilerin ortadan sır olacakları belli ise de İslamlar, Hristiyanlardan birkaç kat fazla olduklarından ilerde halimiz ne olacağını düşünüyoruz da onun için neşemiz kaçıyor dediler. Doğrusu, 1300 seneden beri mevcut olan vatan kardeşliğinin birdenbire bu derece ihlal edileceğine inanmamak gibi bir sadedillikte bulundum. Bana cevaben üzüntülü bir surette, pekala vahim sonucu zaman ispat eder, dediler. Ben on beş gün Diyarbakır'de kaldıktan sonra

²⁵³ Beysanoğlu, *age*, s. 725

*Elazığ'a gittim. Aradan henüz bir ay geçmemiş iken Diyarbekir'de bilinen olay yüz gösterdi."*²⁵⁴.

Ermeni olaylarının çıkış nedeni ve mahiyetini incelemek amacıyla vilayete gönderilen Maiyet-i Seniye-i Erkan-ı Harp İkinci Feriki Abdullah Paşa, Mahkeme-i Temyiz Azası Reşidi Efendi ile Şura-yı Devlet Azası Sami Efendi 13 Kanun-ı Sani 1311 (25 Ocak 1896) tarihinde şu raporu hazırladılar:

"Herhangi mahalde iğtişaş zuhur itmiş ise sebebi Ermenilerin tecavüzat-ı adide ve mütekaddimesi (önde bulunan) olmuştur. Ahali-i İslamiyyenin ilcâ-yı taassubla teba-i Hristiyaniyeye taarruz eylemlerine nasıl ihtimal verilsin ki, diyanet-i celile-i İslamiye böyle bir taarruzun vukuatına mani olur. Malumdur ki taassub bir adamın mensub olduğu dine şiddet-i irtibatı demektedir. Herhangi kavmin olursa olsun kanaat-ı vicdaniye ve ihtisat-ı mahsusesine bazı şerait-i hafife ile himaye etmek din-i mübini İslamın ahkamı esasiyesinden olup, bu dinde taassub ihtiyar edenlerin ise hiçbir kavim ve mezhebe taarruz etmemeleri tabidir. Bin bu kadar seneden beri havali-i şarkiyede tahaddüs etmiş olan ahval ve vakaya karşı bu kadar edyan ve mezahibin taarruzdan masun kalmasına şeriat-ı gara-yı Muhammedi'nin eser-i himayesi olmakdan başka bir nazarla bakılmaz. Ermeni kıyamlarına gelince bu kıyamın sebebi sevdayı istiklalın Ermeni sakin olan vilayetlerde ıslahat icrası lüzumuna Berlin Muahedenamesine derc olunan bir fıkra münasebetiyle Ermeni havadarının dimağına istiklal etmesi olmuştur. Fakat mikdar ve kuvvetce ahaliyi İslamiye ile nisbet kabul edemeyecek derecede zayıf bulunan Ermeniler şerait-i mühitiyenin müsadesezliğine icad etmiş oldukları bir kaide vasıtasıyla cebri ikmal etmek istemişlerdir ki, bu kaide de mağlubiyetden istifade etmektedir. Anadolu'nun uzak yakın her tarafında nümayişler icrasına musaraat ve hatta atide tafsil edileceği vecihle Diyarbekir gibi eyalat-ı baide de bile mekatip ve mabedi tatil ve dükkanlarını sed ile mahazır-ı umumi tertip ve idare-yi adileyi Osmaniye-yi alenen tenkid etmek gibi tehyicat fesad-cuyaneye cür'et etmeleri, fikirlerinin aynı cereyan dahilinde bulunmuş olduğunu her vicdana ikanaat bahş olacak suretde telbisine kafidir. İğtişaşat-ı vaka' Avrupanın her yerinde görülmüş olan Surişlerin bir aynı iken ecnebilerin buna katliam namını vererek ehemmiyetini tecsim ve şekl-i mahiyetini başka yolda tersim itmeleri hakikat hale mugayir olduğundan erbab-ı adl ve insaf nazarına makbul olamaz. Şu son sekiz on sene zarfında ittihaz etmiş oldukları meslekle muamelat-ı cariye delail ve teşrihatıyla isbat ederim ki

²⁵⁴ Ali Emiri, *age*, s. 28-29.

Ermeniler ne suretle olursa olsun ahaliyi İslamiyeyi tehyic ile kendilerini bunların şiddeti muhakasına hedef etmek ve bu suretle kalub ammeye ilka edecekleri hüsn-i dikkatden istifadeye çalışmak maksadını takip etmişler ve ihtimal ki, bu yolda gösterecekleri fedakarlığın semeresiz kalmayacağı vadini haricden almışlardır. Ermeniler yedinden tutulub da elyevm hükümet-i seniyye nezdinde bulunan evrak-ı muzırra ve matbua vesaire bu ciheti isbat ve tevzih eder. İğtişaat esnasında ele geçirilmiş olan Ermeni evrak-ı muzırrası²⁵⁵ arasında zuhur eden şarkılardan bir çoğu Ermenileri ahaliyi İslamiyye aleyhine sevk ve tehyic edecek ve hatta İslamların mal ve canına taarruzu mubah göstererek telkinat-ı menfureyi muhtevi olduğu müşahade edilerek hükümet tarafında bir kısmı mahkemeye tevdi ve takımı Bab-ı Ali canib-i samisine arz ve takdim kılınmıştır. Ermenilerin yalnız ıslahat talebiyle kıyam etmemiş oldukları eyalât-ı malume dahilinde ıslahat icrasına teşebbüs buyurulduktan sonra da tervic-i mefaside devam ve bu ıslahata imtiyaz namını vererek ahaliyi İslamiyeyi bu münasebetle tehyice ikdam itmelerinden malum olur”.

Rapor şöyle devam etmektedir, “Tahkikat-i resmiyle ile sabit olduğu üzere kah be kah bir takım Ermeniler Çerkez ve zabıta kıyafetine girerek rast geldikleri Müslüman köylerinin bir kısmına; Ermenileri vurunuz o yolda emir gelmiştir. gibi ilkaat-ı fesad-

²⁵⁵ Hanesinde bir takım evrak-ı fesadiyye bulunmasından dolayı cinayetle itham olunan Diyarbekir'in Fatih Paşa Mahallesi'nden Çakuciyen Kigork veled-i Karabet'in Diyarbekir Mahkeme-i İstinafiyye'si Ceza Dairesi'nce icra kılınan muhakemesi neticesinde merhumun erbab-ı fesaddan olmakla beraber bir takım resal ve evrak ve mekatib-i fesadiyyeyi neşr etmek üzere nezdinde hıfz ettiği sabit olduğundan, Kanun-ı Cezanın 66. maddesi ilavesinin fıkrası ile ulasına tatbikan dokuz sene müddetle kal'a-bend edilmesine dair verilen hüküm, mahkeme-i temyiz'in 12 Teşrin-i evvel 1310 (24 Ekim 1894) tarih ve 2244 numaralı kararnameyle tasdik edilmiştir. Ermenileri devlet aleyhinde tahrik eder surette hanesinde bir takım evrak-ı fesadiyye zuhur etmesinden dolayı cinayetle itham olunan Juryan Samuel veled-i Ohan'ın Diyarbekir Mahkeme-i İstinafiyye'si Ceza Dairesi'nce icra kılınan muhakemesi neticesinde fesadımız şarkılarla risaleyi neşr etmek üzere hıfz eylediği sabit olduğundan, Kanun-ı Cezanın 66. maddesi zeylinin fıkrası ile ulasına tevfikeyle beş sene müddetle kal'a-bend edilmesine dair sadır olan hüküm, Mahkeme-i Temyizin 19 Ağustos 1310 (31 Ağustos 1894) tarih ve 1714 numaralı kararnameyle tasdik kılınmıştır. Hüseyin Nazım Paşa, Ermeni Olayları Tarihi. C.I, Ankara, 1998, s. 42-43; Diyarbekir Vilayeti'nden Sadaret Makamına varid olan 19 Temmuz 1316 (1 Ağustos 1900) tarihli telgrafta; Evrak-ı muzırardan dolayı maznun aleyhim olub tahkikat-i istintakiyeleri neticesinde Ceza Kanunname-i evveliyesine tevfikeyle cinayetle lüzumu muhakemelerine karar virilerek evrakın Heyet-i İthamiye'ye tevdi ve muamelat-ı müteakibesinin tesrih (bırakma) idildiği 13 Teşrin-i Sani 1315 (25 Kasım 1899) tarihli cedvelde arz olunan Siverekli Mıgırdıç ve Artin ve Zokası ile Birecik Murahassa vekili Manuk Nikoğosyan ve Siverek Ermeni Murahassa vekili İğya ve Muğtarardin ve Tütüncüyan Minas ve Kızhancı Karabet ve Debbağyan İbrahim ve Ayntab Kulic Mektebi Şakirdandan Diradur ve İkcian nam eşhasın icra kılınan mahkemeleri neticesinde Mıgırdıç Efendi'nin ibtidai tarih tevkifinden itibaren ve Ceza Kanunname-i hümayunun 66. maddesi zeyline tevfikeyle bir sene müddetle hapsine, ve murahassa vekili Manukyan Yoncu Avzuyan ile Zokası ve Diradur Dikciyan'ın kezalik ibtidai tarih tevkiflerinden itibaren ve kanun-ı mezkurun 58. ikinci fıkrasına tevfikeyle üç sene müddetle kalabend idilmelerine ve diğerlerinin beratlarına karar virildiği bu kere istintak müdde-i umumiliğinden ifade kılınmıştır.saye-i tevfikeyle vaye-i hazret-i zillullahi de vilayetce berdevem olan asayiş ve inzibatın takviyesine aid tedbir-i lazimenin ittihazından gerü durulmamakta ve erbaba-ı mefasidin hal ve hareketlerinde mütemadiyen nazar-ı dikkat ve itinada tutulmakta ve ceraim-i adiyे failleri peyderpey tutudurulub müdde-i umumide teslim itdirilmektedir. BOA, MKT.MHM. 637/42

cuyandayla; bir takımın da; Bu havali Ermenilere verildi. Artık sizden asker ve vergi alınmayacaktır. Her suretle rahat edeceksiniz. Ve güzel memuriyetlerde istihdam olunacaksınız, gibi iğfalat-ı hainane ile izlale çalışmışlardır. Vilayet-i Sitte dahilinde icra olunacağı ile buyrulan ıslahat her sınıf teba-i mesuda hazreti padişahinin bir kat daha temin-i hukuk ve refahiyetinden ibaret iken, buna imtiyaz namını vererek asırlardan beri hanedan-ı hilafete habl-i metin (sağlam ip) sadakat ve ubudiyetle merbut bulunan Müslümanlarla mezahib-i saire ashabını ye's (ümitsizlik) ve heyecana düçar etmeğe çalışmaları da Ermenilerin fitneyi ikaz masruf olan hareketi reddiyelerindedir. Mamefih arzu ettikleri fesad-ı umumiye'nin bu gibi ilkaât ve tahrikaât ile de zuhur idememekde olduğunu gören erbab-ı mefsedet her dürlü cür'et ve fedakarlığı ihtiyar ve tarafca taaruzat-ı fîliyye ictisâr (cesaret) ederek bazı yerlerde cevâmi-i şerîfeye hücum itmek ve bazı mahallerde ulemâ ve eşraf-ı İslamiyeyi katl ve tahkire cür'et eylemekle nâire-ı (ateş) fesadı ikad itdikten ve içlerindeki zi-kıymet eşyayı zaten hanelerine nakl etmiş oldukları dükkanlarını ihrak eyledikten sonra evlerine tahassunla evelce ihkâr (kiralama) eylemiş oldukları meteris ve mazgallardan büyyat ve ahali-i İslamiye üzerine kurşun ve humbaralar yağdırmışlardır. Bu humbaralar ihticaât-ı cediden olup cemiyet-i beşeriyenin asayiş ve intizamını ihlale çalışanlardan anarşistler yedinde ca be ca görülmüş olan humbaraların aynıdır. İstimal etmiş oldukları esliha ise her nevi alât-ı cerihadan başka, firinka, martini, yuncester, kapaglı ve saire nev' tüfenklerdir.

Tecavüzat-ı mütekaddimenin (ilk saldırıların) Ermeniler tarafından vukua getirildiğini Mardin, Ergani Madeni, Hazro kasabalarını misal makamında arz ederim. Bunlar mareke- i ihtilaliyye dahilinde olmakla beraber iğtişâşdan masun kalmışlardır. Çünkü Mardin kasabasında mütemekkin Ermeniler Arapça ile mütekellim olup (konuşan) başka lisana vakıf olmamalarından dolayı Ermeni komitesinin ilkaat ve tehciyatını telakki (kabul etme) edemeyerek rabita-i lisaniyye ile merbut buldukları ahali-i İslamiyeye daima asar-ı muhadenet göstermişler ve Müslümanlar da Ermeni vatandaşlarını galeyana gelmiş olan bazı aşaire karşı bilfiil müdafâ ederek bir Ermeninin burnu kanamamış olduğu halde yirmiye metecavüz ehl-i İslam bu yolda fedayi can etmişlerdir.

Ergani Maden'indeki Ermeniler mikdarca kalil ve hüsnü hale ve muaşeret cihetine salik olmalarından dolayı bunların taarruzdan masuniyetine İslamlar tarafından son derece bezl-i mesai (bol çalışma) edildiği Hazro kasabası ile Kadayı kurayı mütecaviresindeki ahali-i Hıristiyanıye dahi erbab-ı fesad tarafından isyana

davet olunduğu sırada akıbet hali derk ve teferrüsle (sezme) hanedan-ı mahalliyeden Seyfeddin Beg'e müracaat ve fenalıkda bulunmayacaklarını temine müsaraat (teşebüs) etdiklerinden hepsinin can ve mal ve ırzı muhafaza ve bir iki defa asar-ı heyecan göstermiş olan aşair-i mütecavireye karşı İslamlar tarafından fiilen müdafa olunduğu memurin ve ruhban-ı ecnebiyenin bizzat müşahade etmiş oldukları hakayıkdandır”²⁵⁶.

İstanbul Sorgu Hakimi Mehmed Emin, Albay Sadık, Yarbay Abdurrahim Nafiz ve Beyoğlu Sorgu Hakimi Ohannes Torosyan'dan oluşan tahkikat heyetinin 12 Eylül 1312 (1896) tarihli raporunda şunlar yazılıdır:

“Öteden beri Diyarbekir'de emniyet ve asayiş tam ve mükemmel olduğundan herkes iş ve gücü ile meşgul idi. Ermeniler yavaş yavaş davranış ve tutumlarını değiştirerek hükümete ve İslâmlara karşı yersiz ve küstahça davranışlarda bulunmaya başladılar. Geçen Eylülün sonunda asayiş ve emniyet yine eskisi gibi tam ve mükemmel olmasından ötürü İslâmlarla Ermeniler birlikte hükümete ortak imzalı bir mazbata ile bir de telgraf göndermişlerdi. Kendi kötü niyetlerini uygulamak, karışıklık çıkarmak isteyen bazı Ermeniler bu mazbata ve telgraftan memnun olmadılar. Bunlar Ermenilerin ve diğer Hıristiyan milletlerin emniyet ve istirahatlarının bulunmadığı bahanesiyle ansızın dükkânlarını kapayıp kiliselerinde toplandılar. Diğer Hıristiyan milletlerin de çeşitli tehdit ve kandırmalarla kendilerine uymalarını sağladıktan sonra üç gün üç gece sürekli olarak kiliselerinde çan çaldırarak umumî efkârda korku ve heyecan uyandırmaya çalıştılar. Böylece Diyarbekir'i de Ermenistan'a katmak için yukarıda adı geçen mazbata ve telgrafı bütün ruhanî reislerine yalanlatıp kargaşalık çıkarma hazırlıklarına koyulmuşlardır. Bu gibi gösterilerle asayiş ve emniyetin bozulmadığını ve İslamların heyecanlanmadığını aksine, sükûnetlerini koruduklarını gören Ermeni komitecileri kötü niyetlerini ortaya çıkarmak için gizli ve açık kargaşalık sebeplerini aramaya koyuldular. Diyarbekir'in büyük âlimlerinden herkesin saygı gösterdiği Ali Efendi'nin sarığını başından kaparak onu tahkir ve tezyif ettiler. Böylece İslâmları heyecanlandırmak ve istedikleri kargaşalığı çıkarmak istediler. Fakat Müslümanlar, temkin, basiret ve sabır gösterip Ermenilerin bu kötü davranışlarını kendilerine mahsus vakarla karşıladıklarından Ermeni komitecileri çok arzuladıkları kargaşalığı çıkaramadılar.

Ermeni ihtilalcilerinin arzuladıkları karışıklıkların çıkmaması için mülkiye memurlarıyla komutanlarına gece gündüz uyanık bulunmaları hakkındaki irade-i şahane

²⁵⁶ BOA, Y.PRK.ASK, 109/69, s. 1-6

Babı-Âli vasıtasıyla vilayetlere tebliğ olmuştu. Memurlar ve komutanların işbu iradeye göre hareket edilmesi halinde karışıklık çıkma ihtimalinin azalacağı ifade edilirken, huzursuzluğa sebep olan etmenlerin de araştırılması istenmekteydi. Memur ve komutanların karışıklığın çıkmaması ve genişlememesi için irade-i şahaneye aykırı, devletin kötülüğünü isteyen birisi tarafından gizli bir talimat verilme ihtimali düşüncesiyle her uğradığımız şehir ve kasabalarda memurlara sezdirmeden açık ve gizli bütün evraklar incelendi. Ve yine memurlara sezdirmeden işin aslını bilenlerden tahkikat yaptık ise de bu yollu (ima ile de olsa) hiç bir bilgi elde edemedik. Ancak gezdiğimiz, kaldığımız, oturduğumuz yerlerde işittiğimiz ve rastladığımız bazı resmi evraklardan Ermeni ihtilalcilerinin Gürcü, zaptiye, Alevi kılığına girip «Ermenileri vurunuz, o yolda emir gelmiştir,» veya «Ermeniler İslamları vuruyorlar, siz ne duruyorsunuz?» gibi karıştırıcı telkinlerde bulunmuşlardır»²⁵⁷.

Olaylar öncesi vilayetin ve Ermenilerin durumunu Mustafa Akif Tütenk şöyle ifade eder:

“1894 senesi Aralık ayında Hüsrev Paşa mahallesinde başlayan kolera salgını kısa bir süre içinde etrafa yayıldı. 1895 yılı Eylül ayına kadar devam etti. Büyük çoğunluğu İslam olmak üzere şehir nüfusunun yarısına yakın bir miktarı telef oldu”²⁵⁸. Kolera bertaraf edildikten sonra dağıldıkları köylerden evlerine dönen Ermeniler, Rusya'dan kaçıp gelen komiteci ırktaşlarının tahrik ve teşvikiyle işi daha da azıttılar. Kiliselerde, evlerde toplanarak ayaklanma hazırlıklarına giriştiler. Diyarbakir ve çevresindeki 5 vilayetin Ermenilere bırakılacağı, buralarda bir Ermenistan kurulacağı söylentileri Müslüman halkı telaşa vermiş, Ermenileri de şımartmıştı. Sık sık çanlar çalınıyor, kiliselerde toplananlara komiteciler tarafından konferanslar, talimatlar veriliyordu. Merkezi vilayetteki bütün Ermeniler, bayırlara dökülmüş, istiklal ve hakimiyet cazibesıyla kaplarına sığmayacak bir hale gelmişlerdi. Kolera bertaraf olduktan sonra 1311 (1895) Eylülünde evlerine avdet eden Ermeniler, yalnız köylüleri değil, şehirlilerin de bazılarını tahkirde ifrat gösterdiler. Vakitli vakitsiz çanlar çalınıyor, kiliselere dolanlar programlar, konferanslar, talimatlar tevali ediyordu”²⁵⁹.

²⁵⁷ Hocaoglu, *age*, s. 293

²⁵⁸ Abdullah Cevdet, ‘*Dimağ ve Mülakat-ı Akliyye*’ adlı eserinde, bu salgında hayatını kaybedenlerin büyük bir çoğunluğunun İslam olduğunu, temmuz ve ağustos aylarında günde 70 ve hatta bazı günler 90 insanın hayatını kaybettiği, koleranın zuhuruyla beraber Suriçin’deki gayrimüslimlerin orta halli ve fakir kısmı Alıpınar ve Kıtırbıl köyleri sahalalarında yaşamağı tercih ettikleri için, Hıristiyanların daha az zarar gördüğü belirtilir. Tütenk, *agm*, s. 312-313

²⁵⁹ Tütenk, *agm*, s. 316-317

Bu arada, Diyarbekir valisi Sırrı Paşa görevden ayrılmış, yerine Enis Paşa getirilmişti. 31 Ekim 1895 Perşembe günü yeni vali Enis Paşa'nın valilik fermanı okunma töreni oldu. Bu törende ruhani reislerin de bulunması mutad iken gayrimüslimlerden hiç kimse bulunmadı. Son hafta içinde piyasada en çok alınan eşyanın tabanca ve tüfek olduğu, bu silahları bütünüyle Ermenilerin aldığı göze çarpıyordu²⁶⁰.

B-DİYARBEKİR AHALİSİNİN ÇEKTIĞİ TELGRAF

Olaydan bir hafta önce Müslüman halk Ulu Camii'deki Cami Kütüphanesinde toplandılar. İlgililer nezdinde teşebbüse geçme, durumu protesto etmek ve gereken mukabil tedbirleri almak üzere vilayetin ileri gelenleri arasından bir komite seçtiler²⁶¹. Bu komitede Pirinççizade Arif, Müftüzade Fazıl(Ziya Gökalp'in dayısı), Talat ve İsmail Efendilerle Süleyman Nazif de vardı. Bu komite, derhal meşhur 18, 19 Teşrin-i Evvel (30, 31 Ekim 1895) tarihli "*Her zerre-i haki ecdadımız*" diye başlayan telgrafname ile protestoda bulundular²⁶². Mabeyn'e çekilen bu telgraf Süleyman Nazif tarafından kaleme alınmıştı. Bir belge niteliğinde olan bu telgraf, Diyarbekir'i temsil eden 400 kişinin imzasını taşıyordu. 23 Teşrin-i Evvel 1311 (4 Kasım 1895) tarihli olan bu telgrafı aynen yayımlıyoruz: "*Her zerre-i haki ecdadımızdan bir şehidin hun-ı hamiiyetiyle müzeyyen olan vatanımızın dört beş yıldan beri ecnebi entrikalarına cevlehang eden Ermenilere karşı hükümet-i metbuamıza bir mes'uliyet-i ma'neviye davet etmemek fikriyle göstermekte olduğumuz hilm u tahammül düşmanlarımızı bile müteaccib edecek derecelere geldi.Diyarbekir vilayeti ile eyalat-ı mücaviresinde sakin olan milyonlarca ahali-i islamiyye Devlet-i Aliye-i Osmaniyyenin devr-i istilasında izhar eylediği kemal-i şan ü şevketi takdir ile 391 sene mukaddem cennetmekan Sultan Selim Han-ı evvel hazretlerine tav'an arz-ı dehalet ve o tarihten şimdiye kadar devletin her türlü ahval ve hissiyatına iştirak ederek halis müslüman ve Osmanlı olduklarını ispata müsaraat etmişlerdir. Bu havalide bulunan İslamlara bedhahan-i ecanibin birçok müftereyatta bulduklarını biliriz. Fakat bu müftereyatın mahiyatini yar ü ağyara gösterecek maddi ve manevi delillerimiz vardır. Bizim İlca'-i taassupla her fenalığı yapmağa müsait bulunduğumuzu ilan eden Avrupa'ya ve bilhassa İngiltere'ye Kürdistan dağlarında cabeca ve hala ma'mur olan birçok Ermeni manastırını misal mekâmında irae ederiz*

²⁶⁰ Beysanoğlu, *age*, s. 726

²⁶¹ Tütenk, *agm*, s. 111-113

²⁶² Tütenk, *agm*, s. 316-317

Bize isnad olunan vahşet, taassup hakikaten mevcut olsa idi her taraf müdahalat-i ecnebiyyenin tesirat-ı elimesinden tamamıyla masun bulunduğu a'sar-ı sabıkada o maabidi hak ile yeksan etmekliğimize o tarihte silah ü satvetimizin avaze-i galibanesinden lerzan olan Avrupa mı mani olurdu ? Her hangi kavm olursa olsun hükümet-i metbu'amızın taht-i aman ve himayesinde mutiane yaşadıkça taarruzdan masun tutulmak İslamiyetin kavaid-i adilesinden olup o kaideye şimdiye kadar riayet etmiş olduğumuz gibi halen ve istikbalen dahi muhafaza-i ahkamına çalışacağımıza hissiyat-ı diniyemiz kefalet eder.Vatan-ı azizimizin ecza-yı mühimmesinden olan altı vilayetin şimdilik ıslahat namı verilen bir imtiyaz ile Ermenilere terk olunacağı şayiati vakıa ve muamelat-ı cariyeden anlaşılıyor. Şu altı vilayetin memalik-i mahrusa-i şahanedan bu suretle tefrik edilmek istenilmesine cümlemizi dağdar-ı hüzn ü elem ederek her hane-i islami matemgedeye çevirdi. Ortada ıslahatı mucip bir hal ü sebep mevcut olmayıp her türlü terakkiyat-ı makbuleyi ise yalnız hükümet-i metbu'amız himayet ve şefkat-ı pederanesinden bekler ve bu ıslahatın bir takım amal-i muzır ve ilkaat-ı menfure ilcasıyla silah-i isyana sarılmış olan küçük bir kavmin pençe-i fesadı olmamasını cidden arz ederiz. Elyvem İslamlardan ziyade bir maişet-i mes'ude içinde idame-i zindagani etmekte olan Ermenilerin öyle iddia ve işaa oldundığı gibi fakir ve şayan-ı merhamet adamlar olmayıp bu havalice birçok sanayi ve servete sahip buldukları ayanen mütehakkık iken fazla bir imtiyaz talebine kıyam etmeleri menafi-i hazıraya adem-i kanaatla hukuk-ı islamiyye aleyhinde bir takım menfaat-i zaide istihsaline haris buldukları tebyyün ve ıslahat ve adalet talebine mübteni olmayan bu plan-ı nameşruları efkar-ı muzırralarının hedef ve gayesini tayin edebilir. Altı vilayet için bu suretle pek elim bir istikbal hazırlanmakta olduğunu haber aldığımız gündan beri cümlemiz meyus ve müteheyyiciz. Ve dakika be dakika küçük, büyük, kadın, erkek her ferdimiz enzar-ı ateşinini avakib-i ahvale dikmiş duruyor. İstinad ve müftereyat bir tarafa bırakılırsa şimdiye kadar Ermenilere karşı mugayyir-i adl u insaf harekata tasaddi etmemiş olan ve kuvvet ve nüfusça anlara pek ziyade mütefevvik buldukları kıyudad-ı resmiyye ve meşhudat-ı daime ile mutahakkık bulunan İslamların hukuk-ı sarihasını imha ve ekaliyete müsait imtiyaz ita etmek Avrupa rical-i siyasisinin hiçbir dakika lisanlarından düşürmedikleri adaletle nakabil-i telifdir.Biz de adalet isteriz Ermeni hainlerinin maksadı devletin en cesur ve fedakar tab'ası olan bu havali ahali-i İslamiyesiyle hilafet-i kübra arasındaki rabita-i mukaddeseyi kırmaktır. Biz buna tahammül edemeyiz. Aba vü ecdadımız gibi hilafetin i'la-yi şan ü nüfüzuna çalışmak ahass amalıdır. Bu yolda ölmek isteriz. Sükut etsek ecdadımızın lanetiyle

ahlafımızın tayib-i muhikini da'vet edeceğimiz muhakkaktır. Dünyanın her tarafında bulunan 150 milyonu mütejaviz ehl-i iman enzar-i şefkat ve ümidini bize atfetmiş bekliyor. Hayatımızı ve evlad ü ayalimizi vazifemiz yolunda feda etmekten çekinmeyeceğimize Cenab-ı Hak ile Resul-i Ekrem ve Halife-i muhteremi şahid olsunlar. Nüfus-i mukayyed ve gayr-i mukayyed aşair ile beraber şu vilayat-ı sitenin mecmu' nüfus-i İslamiyesi ahali-i hristiyanienin on misline baliğ olacağını her zaman ispata hazırız. Maamafih bizim burada vesair yerlerde Ermenilere riayetimiz onların hükümet-i metbu'amıza itaatlarıyla kaim olduğundan hareket-ı hudserane ve amal-i ifratperverane üzerine te'sis-i metalib eylemelerine karşı sükut ve tahammüle muhabbet-i vataniye ve gayret-i diniyemizi pek kuvvetli birer mani olmak üzere arz ederiz. Binaenaleyh mevhum Ermenistan'ı bedbaht Hindistan'ın tarik-i berrisi üzerinde güya muhafaza sıfatıyla ikame etmek isteyen entrikacıların bizden ziyade Ermeniler için feci ve elim bir istikbal hazırlamakta olduklarını kuvvet ve hissiyatımıza yakından vakıf olan hükümet-i meşruamız bütün alem-i medeniyete tebliğ ve ifham buyursun. Bu havali XIV asırdan beri İslamların yed-i tasarrufunda olduğundan Ermenilerin idaresini kabul muhaldir. Biz her türlü ümid-i necat ü selameti XIV asırdan beri enva-ı naim ü eltafa mahzar olmakta bulduğumuz hilafet-i İslamiyenin şefkat ve adaletinden bekler ve bedhahan-ı ecanib tarafından dakika be dakika şımartılmakta ve ahali-i islama nispetle hakikaten ekalli-kalil bir miktarda bulunmakta olan Ermenilere Avrupa erbab-ı semahatı tarafından verilecek imtiyazın sutur ve sahaifini kanımızla bozacağımızı müttehiden ilan ederiz”²⁶³.

C-OLAYLARIN BAŞLAMASI VE GELİŞMESİ

Vilayet merkezinde olayların nasıl başlayıp, genişlediğini M. Akif Tütenk şöyle anlatmaktadır:

“20 Teşrinievvel 1311(1 Kasım 1895 Perşembe günü) de Enis Paşa'nın Valilik fermanı okunma töreni oldu. Bu törende ulema, eşraf, ümera-yı askeriye, rüesa-yi mülkiye, rical-i devlet, eshabi meratip ve ruhani reislerin bulunması mutad iken, gayrimüslimlerin ne eshabi meratibinden ve ne de rüesa-yi ruhaniyyesinden kimse katılmadı. Ertesi cuma günü (21 Teşrin-i Evvel 1311/2 Kasım 1895) mutad zamanlar hilafına olarak, bilhassa kilise çanları çalmakta ve kiliseler Ermenilerle dolmakta idi. Gayrimüslim dükkanları açılmamıştı. Esasen bu hafta ile daha evvelki günlerde

²⁶³ Beysanoğlu, age, s. 727

piyasada en çok revaçta görülen eşya, tabanca ve tüfek gibi alat-ı nariyye ve cariha idi. Bu cuma ise (Ulu Camii güneyindeki) Sipahipazarında satılığa çıkarılan eşya, denebilir ki silahtan ibaret bulunuyordu. Garibi budur ki, muhafaza-i mal ve cana yegane medar olan müdafaa vasıtasını satan İslam ve alan da İslam aleyhinde fiilen çalışan Ermeniler idi. Öğlen ezanı okundu. İslamlar camide buldukları esnada ve hatip “İn Allaha ye'murü bil adli vel ihsan” ayetini okuduğu sırada, her taraftan mermi sadaları kulakları çınlattı. İşte bu sada, İslam cemaatını tehyice vasıta oldu. Bu hadise, Diyarbakir'i maddeten çok mutazzarrır etmiştir. Cuma günü hadiseden iki saat sonra Şeyh Matar caddesinde boyacı dükkanından çıkan ateş, söndürmeğe de hal ve zaman müsaid bulunmadığından, derhal tevessü ederek, Samanpazarı, Sakocular, Yenihan, Sipahi pazarı, Kürkçüler, Belediye civarı, Hafaflar, Çifteseki, Buğdaypazarı, Kazancılar, Uzunpazar (Şimdi Melik Ahmet Çarşısı) hududu dahilinde dört yüz vakıf ve bir o kadar mülk dükkan, fırın, ticarethane ve han binalarını hak ile yeksan etti. O sırada yağmur da yağıyordu. Vakanın dehşeti karşısında hükümet, hızla lazım gelen tedbiri almış ve pazar günü (4 Kasım 1895) akşamı silah sesleri işitilmez olmuştu. Yangın sahası haricinde kalan dükkanlar, pazartesi günü açılmış ve sükunet avdet etmişti. Ermenilerin tahassun ettikleri kargir kiliselerden savrulan mermiler devam ediyordu. Bu cümleden olmak üzere Kıtırbul²⁶⁴ Ermenilerden bir hafta sonra temizlenmiştir²⁶⁵.

İstanbul Sorgu Hakimi Mehmed Emin, Albay Sadık, Yarbay Abdurrahim Nafiz, Beyoğlu Sorgu Hakimi Ohannes Torosyan'dan oluşan tahkikat heyetinin 12 Eylül 1312 (1896) tarihli raporunda ; “Ermeniler, İslâm mabetlerine tecavüz ederek Müslümanları heyecanlandırmak böylece kargaşalık çıkarmak yoluna saptılar. 21 Teşrin-i Evvel 1311 (2 Kasım 1895) cuma günü Müslümanlar cuma namazını kılmak üzere camilerde buldukları bir sırada Ermeni fedaileri Cami-i kebir, Fatih paşa, Behram paşa, Ali paşa, Sultan Sa'sa camilerine hücumla kalkıştılar. İslâmları camilerin avlu ve çevresinde şehit etmeleriyle çok zamandan beri arzuladıkları kargaşalığı çıkarmayı başardılar. Hükümetin ciddi tedbirler alması sonucu karışıklık teskin olmaya yüz tutmuş ise de kırk sekiz saat sürmüştür. Ermeniler olaydan bir kaç gün önce dükkânlarındaki kıymetli eşyayı evlerine götürmüşlerdi. Çarşıdaki dükkânların büyük bir kısmı camiler ve mescitlerin vakıfları ve İslamların mülkü idi. Ermeni evlerinden atılan kurşunların karşısındaki sokakta bulunan dükkânlardan beş yerde birden yangın çıktı. Ermeniler

²⁶⁴ Dicle'nin sol kıyısında ve şehrin doğu karşısındaki köy

²⁶⁵Tütenk, agm, s. 316-317

yangını söndürmek isteyen memur ve askerlere kurşun yağdırdılar. Böylece Müslümanları daha çok heyecanlandırıp öfkelendirdiler. Yangın gittikçe genişledi. Ermeniler, yangının çok eski bir eser olan Camii-Kebir'e (Ulu Camii) sıçramasına çok gayret etmişlerse de muvaffak olamadılar. Diyarbekir çarşısında 870 dükkân yandı. Bunlardan 677 si cami ve mescitlerin vakfı ve geri kalanları da İslâmlara ait olan binalardır. İslâm mahallelerindeki 500 kadar Ermeni evinden kurşun atılmadığından bu evlere Müslümanlar tarafından hiç bir taarruz yapılmamıştır. Bu evlerin sapsağlam kalmış olması Ermenilerin tecavüz Müslümanların ise müdafaa halinde bulunduğunu gösterecek önemli bir delildir. Bundan başka Ermenilerin kurşun attıkları sokaktaki dükkânlarda yangının çıkması ve kargaşalıktan önce kıymetli eşyalarını evlerine taşımalarının ispatlanması, yanan dükkânların İslam vakfına ait olması, yangının söndürülmesine asker ve İslâm ahali tarafından çalışılması yangının da Ermeniler tarafından çıkarıldığını açıkça göstermektedir. Ermenilerin evlerinden başka kiliselerinin dam ve pencerelerinden metrisler yaparak kiliselerini tabya haline getirmiş oldukları da kargaşalığın Ermenilerin isteği ile çıktığını belgelemektedir²⁶⁶.

Olaylar sonrası Maiyet-i Seniye-i Erkan-ı Harp İkinci Feriki Abdullah Paşa, Mahkeme-i Temyiz Azası Reşidi Efendi ile Şura-yı Devlet Azası Sami Efendi tarafından 13 Kanun-ı Sani 1311 (25 Ocak 1896) tarihinde oluşturulan tahkikat komisyonunun oluşturduğu raporda ise şunlar kayıtlıdır:

“Geçen şehr-i eylül evahirinde asayiş tamamen mevcud ve cüzi ve külli bir sebab-i münasebet mefkud (yok olmaya) olduğu halde milel-i Hıristiyan emniyet ve istirahatı mefkud ittigü bahanesiyle Ermeniler dükanları sed ile kilisleri de ictima ve cebr ve tehdit ile milel-i saire-i Hıristiyanıyeyi de daire-i mefsedata idhal ederek üç gün üç gece mütemadiyen çan çalmak gibi nümayişlerle efkar-ı umumiyeye heyecan bahş olmak istenmiş ve teşkili hayal-i haminde buldukları Ermenistan'a Diyarbekir Vilayeti de idhal ve ilave olmak için mazbata tanzim ile fesadın mukadematını tehiye ihkar (hakir görme) eylemişlerdir. Ermeniler hafi ve celi ihdas vakaya gayret ve tecavüzlerini Ulemayı İslamiye'den ve Özdemir oğlu Osman Paşa merhumun ahfadından Sin Cami-i Şerifi hatibi Ömer Efendi'yi²⁶⁷ sokak ortasında tahkire kadar

²⁶⁶ Hocaoglu, age, s.234-235

²⁶⁷ İstanbul Sorgu Hakimi Mehmed Emin, Albay Sadık, Yarbay Abdurrahim Nafiz, Beyoğlu Sorgu Hakimi Ohannes Torosyan'dan oluşan tahkikat heyetinin 12 Eylül 1312 (1896) tarihli raporunda; başından sarığı alınıp tahkir ve tezyif edilen kişi Sin Cami-i Şerifi hatibi Ömer Efendi değil; halkın sevdiği ve saygı duyduğu bilginlerden Ali Efendi adındaki birisidir. Hocaoglu, age, s. 222; Maiyet-i Seniye-i Erkan-ı Harp İkinci Feriki Abdullah Paşa'nın hazırladığı rapor ile bu rapor da geçen kişilerin farklı olması aynı

cüretle efkar-ı İslamiye'yi tehyice sadef (inci) Sarf-ı mukadderat itmelerine de ahaliyi İslamiye tecavüzat-ı mütekaddimenin (önde) tevhid edebileceği mes'uliyet-i maddiye ve maneviyeden ihtiraz -ı temkin (ağırbaşlılık) ile mukabele etmeleri üzerine Ermeni fedaileri geçen Teşrin-i Evvelin yirminci cuma günü Müslümanlar salatü'l Cumayı eda için camilerde buldukları sırada Cami-i Kebir, Fatih Paşa, Behram Paşa, Ali Paşa, Sin ve Arap Şeyh Camilerine hücum ederek kadın, erkek bir hayli İslam'ı Camilerin holü ve etrafında şehid etmeleri vakanın mebde-i zuhuru (başlangıç) olmuştur. Camilerde maktul olan ahaliyi İslamiyenin mikdarı ve hüviyetiyle Hıristiyan maktüllerin adedi ve bazısının hüviyeti hükümeti seniyye nezdinde mahfuz zabıtnamelerle, tabib raporları gibi ve sabık mutebere delaletiyle malumdur. Her yerde olduğu gibi Diyarbekir'de ika etmiş oldukları harik (yangın) Ermeniler tarafından vukua getirilmiş olduğuna, yangının Ermeni hanelerinden atılan kurşunlara maruz bir sokakdan ve beş mahalden zuhur etmiş ve hariki itfasına (söndürme) çalışan memurin ve asakir ile beledi çavuş ve tulumbacılarına bile kurşun atarak yangının Anadolu'daki ma'bedi İslamiye'nin en cesimi olan Cami-i Kebire doğru tevsi daire-i sirayet itmesine çalışılması ve bunlardan başka muhterik olan sekiz yüz yetmiş sekiz dükkandan altı yüz yetmiş yedisinin, cevami ve mesacid evkafi ile ahaliye İslamiyeye aid olması katiyen delalet itmektedir”²⁶⁸.

Süryani-kadim papazlarından Makdisi Yakupoğlu Beşera, Aile Kütüğü Ve Ruzname adını verdiği anılarında bu olaydan söz ederken diyor ki: *“1311 yılının 20 Teşrinievvel (Ekim) Cuma günü öğleyin İslam ve Hıristiyanlar arasında bir mukatele oldu.Bu bizim günahımız yüzündendi. Üç gün devam etti. Cumadan pazar akşamına kadar sürdü. Tanrı bizi korudu. Bizler bu felaketten kurtulduk”*²⁶⁹.

Kitapçı (Librairie) Armand Colin, Dışarıdaki Fransa (XIX. Asırda Fransız Katolik Misyonları) adlı eserinde olayı şöyle aktarır:

“Hıristiyan kırımı Osmanlı başkentinde uzun zamandır hazırlanan bir plandı. Bunun için de Hıristiyanların elinde İmparatorlukta yapılması gereken bazı reformlarla ilgili meseleleri Müslümanlar bahane etmişlerdir. Plan kendi içinde çok basit ve uygulaması çok süratli olmuştur; Erkekleri öldürmek ve tutuklanan kadın ve çocukları Muhammetçiliğe sokmak. Böylece Türkiye'nin iç bölgelerinde Hıristiyanlık ve özellikle de Ermeni meselesi hal olmuş olacaktı.Bu korkunç planın sadece bir kısmı

uygulamanın farklı İslam alimlerine uygulandığını gösterir. Ancak burada ihtimal dahilinde olan bir durum ise başından sarığı alınan İslam aliminin karıştırılması olabilir.

²⁶⁸ BOA, Y.PRK.ASK,109/69, s. 7/8

²⁶⁹ Tütenk, *agm*, s. 318

gerçekleştirilmiştir. İstanbul'dan Diyarbekir valiliğine kıyımlar için beklenen işaret verilir verilmez, Hıristiyanlar bundan haberdar olmuşlardır.bu durumdan korkan Hıristiyanlar dükkanlarını kapattılar. (bu plan Türkler için bayram sayılan Cuma günü gerçekleşti) ve yardım istemek için konsolosluga gittiler. M. Meyrier²⁷⁰, büyük bir cesaretle vali Enis Paşa'nın sarayına gitti ve halk arasında yayılan korkunç haberlerin aslını sordu. Enis Paşa hiçbir şey bilmiyormuş gibi yaptı ve hiçbir şey olmayacağına dair söz vererek konsolosa Hıristiyanları sakinleştirip dükkanlarını açmaları için onları ikna etmeyi önerdi. Hıristiyanlar bu emre itaat ettiler. Aradan henüz iki saat bile geçmemişti ki, pazarın sokaklarını kana susanmış silahlı insanlar istila ettiler. Her şeyi yağmaladılar, insanları öldürdüler, pazarı ateşe verdiler. Buradan evlere saldırmaya gittiler. Bin sekiz yüz ev yağmalandı veya vuruldu; kıyımlar üç gün boyunca sürdü. Diyarbekir'in geniş taşrasında yağmalanan köylerin, ateşe verilen evlerin, öldürülen insanların, kaçırılan veya kaybolan kadın ve çocukların sayısını çıkarmak imkansızdır. Hepsini sığınmak için Fransız konsolosluğuna ve Misyona kaçtılar. Beş bin kişi bizim yanımızda sığınak buldu. Kilise, manastır, okullar, koridorlar, merdivenler, tavan araları insanlarla doldu. On bir gün boyunca bütün bu insanları yedirip içermek, yaralılara bakım yapmak ve bu çaresiz insanların tüm ihtiyaçlarına yanıt vermek gerekti. Bu ihanetin karşısında konsolos çileden çıkmıştı. Diyarbekir'de olan bu korkunç olayları anlatmak ve diplomatik bir müdahalenin yapılması için peş peşe İstanbul Konsolosluğuna telgraflar gönderdi. Pederlerin bu örnek davranışlarından dolayı Paris'ten bir teşekkür mektubu ve bir madalya gönderildi"²⁷¹.

Lord Warkworth, Asyalı Türkiye, adlı eserinde; "Diyarbekir'deki katliam üç gün sürdü. Olayın çıkış nedeni Avrupa'nın dayattığı reformu kabul etmeyen halkın spontone protestosu ile başladı. Özellikle din adamları ve bağınaz Vali Enes'in olaylardaki etkisi büyüktü. Muhtemel gelişmelerden rahatsız olan Ermeni ve Hıristiyanlar vali nezdinde teşebbüse geçtilerse de bir sonuç alamadılar. İş güçlerine döndüklerinde cuma namazı sonrası silahlanan Müslümanların saldırılarına maruz kaldılar. Pazarlar, mağazalar, evler ve meydanlar yakıldı, kurbanların cesetleri ateşe atıldı. Fransız ve Kapuçin manastırına sığınanlar inatçı ve başarılı bir şekilde mücadele ettiler. Çevre köyler Kürtler tarafından yağmalandı ve birçok kadın öldürüldü"²⁷².

²⁷⁰ Bu dönemde Fransa'nın Diyarbekir konsolos vekilidir.

²⁷¹ Korkusuz, *age*, s. 213-217

²⁷² Korkusuz, *age*, s. 192-193

Fransızların yayınladığı Sarı Kitap'taki bilgilere göre, Diyarbakir'deki Ermeni olaylarının 1 Kasım 1895'te başladığı ve üç gün sürdüğü belirtilirken; kentte “*salavat getir*” sözleriyle yaklaşık 3.000 insan öldürüldüğü ve çevredeki 120 köyün yıkıldığı, sadece kent içinde onlarca Ermeni kız ve kadına tecavüz edildiği, olayların yoğun olarak sürdüğü üç günden biri katil ve soyguncuların Ermenilere ait dükkanlara yönelik saldırı ve yağmalarla geçtiği, bunların diledikleri gibi insanları öldürüp yaraladıkları söz konusu olaylarda Ermenilerin maddi kayıplarının 2 milyon Osmanlı lirasına tekabül ettiği, iddia edilmektedir²⁷³.

Bu dönemde Diyarbakir vilayeti idare meclisi üyesi olan ve Çerkez göçmenleri ve isyancı aşiretleri iskan ettirme görevini yapan Ahmet Cemil Paşa, Ermenilerin şikayeti ve Diyarbakir'de bulunan Fransız, İngiliz ve Alman Konsolosları'nın da baskısı nedeniyle görevinden alınmıştır²⁷⁴. Diyarbakir vilayetinde yüzlerce insanın hayatını kaybettiği ve 877 dükkanın yandığı olaylarda Ahmet Cemil Paşa, Diyarbakir'de bulunan Fransız Konsolosu Meyrier tarafından; “*Ekim 1895'te bölgedeki Müslüman eşrafın, reform tasarılarını protesto etmek için Cemil Paşa diye birinin evinde toplandıkları ve daha önce Sason'da boy göstermiş olan Zilan şeyhinin de bu toplantıya katıldığı, bunların Hıristiyanları öldürme kararı aldıkları...*” iddiası ile olayları tahrik eden ve planlayan kişi olarak suçlanmaktadır.

Konsolos vekili Meyrier'in iddiaları aksine, Cemiloğlu ailesine mensup bazı kişilerin söylediğine göre, Ahmet Cemil Paşa bu olayların daha fazla büyümemesi için çaba gösterir ve ahaliyi sükunete davet eder. Bu tutumu nedeniyle de birçok Ermeni, Cemil Paşa Konağı'na sığınmak suretiyle öldürülmekten kurtulur. Nitekim Cemilpaşa ailesinden olan Diyarbakir Belediyesi Eski başkanı Nejat Cemiloğlu konuyla ilgili bir anısında eşi ile birlikte ABD'ye gittiklerinde Diyarbakir'den ABD'ye göç eden bazı Ermenilerin onları iyi karşılayıp konuk ettiklerini belirtirken, bunların Cemil Paşa'nın Konağı'na sığınmak suretiyle hayatı kurtulan Ermeniler olduğunu, belirtir²⁷⁵.

1895 Ermeni Olaylarının Anadolu'da yoğun yaşandığı bir dönemde Türkiye'de bulunan İngiliz Kraliyet topçu subayı Charles Boswell Norman'ın olaylara bakışı ve değerlendirmesi ise Batı dünyasının bakış açısıyla taban tabana zıttır. 1895-1896'da Anadolu ve İstanbul'daki Ermeni taşkınlıklarını müşahade eden Norman, Ermeniler'in Maskesi Düşüyor (The Armenians Unmasked) adlı raporun giriş sayfasında adeta isyan

²⁷³ Kemal Mazhar Ahmed, *I. Dünya Savaşı'nda Kürdistan*, Doz yayınları, İstanbul, 1996, s. 238

²⁷⁴ Malmisanij, *age*, s. 22

²⁷⁵ Malmisanij, *age*, s. 26

edercesine sözlerine, “*Türkiye-Ermeni çatışmasına ait gerçekleri öğrenmenin zamanı geldi*”, cümlesi ile başlar. Ermeni meselesi ile ilgili olarak Avrupa’da yazılan ve anlatılanların hiçbirinin görgü tanıklarının ifadelerine ve belgeye dayanmadığı, bu konudaki bilgilerin Ermeniler veya Avrupa devletlerinin Türkiye’deki temsilcileri tarafından yazıldığı dolayısıyla bu kişilerin meseleyi tarafsız olarak değil, ülkelerinin politikası ve çıkarları doğrultusunda değerlendirdiğini şöyle ifade etmektedir: “*Şimdiye kadar olayları sadece Ermeniler’in anlattığı ve İngiliz dostların heyecan çılgınlıklarıyla süslediği şekilleriyle duyduk. Henüz Osmanlıların savunmasını dinlemedik. Katliam, yağma ve kadınlara tecavüz hikayelerini bıkcıncaya kadar duyduk, fakat bunların hiçbiri bir tek Avrupalı görgü tanığı tarafından doğrulanmadığı gibi İngiltere de Anadolu’daki olayları farkında olmadan desteklediği yaygın bir anarşist hareketin doğrudan sonucu olduğunu henüz fark etmiş değildir*”²⁷⁶. Bu belge Ermenilerin Avrupa devletleri elinde nasıl kullanıldığının göstergesidir.

Diyarbakir vilayeti Hıristiyan ahalisinden Ermeni Katolik, Ermeni Protestan, Süryani Katolik, Süryani Kadim, Rum, Rum Katolik, Yahudi vb. dini ve cemaat önderlerinin 8 Kanun-ı Evvel 1311 (20 Aralık 1895) tarihinde ortak olarak imzalayıp, Sadaret Makamına gönderdikleri yazıda Hıristiyan ahalinin devlete, Müslümanlara ve olaylara bakışı şöyle ifade edilmektedir: “*Ba’de daimi ve kulları feth-i celil Hazreti Ömeriyeden berü Hükümet-i İslamiyenin ve beş yüz seneden berü devlet-i ebed müddet Osmaniyenin zir-i Cenah-ı müstelzim’ül felah atufetlerinde esdereten teşyin emr ü eman olarak dinimiz ve mezhebimiz lisanımız, mal ve can ve ırzımız hükümet-i seniyenin kehf-i himayesinde ve vatandaşlarımız ve aziz komşularımız olan ahali-i islamiyenin de vedien gayret ve hamiyetleri olarak her türlü taarruz ve tehdidden masun olagelmekde ve ba’zı vesile ile edaiyen devam-ı ömr ve şevket hazreti hilafet penahiye muazzabılla hall ve idare-i hazırın müteşekkir ve mahzun olunmakda iken geçenlerde hiçbir şeyden haberdar olunmadığımız halde Diyarbakir’de ve etrafımızda Ermeni müfsidlerinin ika’ etdikleri ceraimde devlet-i aliyenin ba’sadık ve kadim tebası kullarını iştirak-i icbar ve tehdid olunub babalarımızın dedelerimizin bize en hamiyetlü miras olan tarik-i ubudiyetden çıkarılmaklığımıza çalışılmış ise de lehülhamd meselede ubudiyet ve tebaiyetde devam itmekle iğfalata kapılmaktan cahillerimizi men’ ve tehdid ederek velinimet şevketlü ,kudretlü,sevgülü padişahımız efendimiz hazretlerinin üzerimize farz olan itaat nimetinin kadrini bilerek ahval-i gayri marziyeden ictinab eylemede*

²⁷⁶ Norman, *age*, s. 4

*selametini iltizam ve müfsidlerinin de red ve takbih iderek ubudiyet ve sadakat-kadimelerimizde mukteziyatına tevfiik hareket eylememiz ve itmekde bulunduğumuz malum buyrulmak ve rıza-yı müsaadat irtiza-yı hazreti şehinşahiye istihsal ba sadaretledahi saye-i ubudiyetkeranede bulunduğumuz arz ve beyan maruzata işbu teşekkürnamemiz heyet-i tahkikiyeye takdim kılınur*²⁷⁷.

Görüldüğü gibi konsolos görevlileri ve gezginlerin iddiaları aksine olayların sebep ve mahiyeti Süryani Makdisi, İngiliz Subayı Boswel ile Diyarbekirli Hıristiyan din adamları tarafından çok farklı değerlendirilmiştir. Şimdi de olayların çıkışını ve gelişmesini kronolojik olarak arşiv belgelerinden takip edelim.

Diyarbekir polis komiserliğinin 21 Teşrin-i Evvel 1311 (2 Kasım 1895) tarihli telgrafında:

*“Müslümanlar camide cuma namazı kılarken Ermenilerin attığı silâhların seslerini işiten İslâmlar camilerden dışarı dökülmüşler, bir kargaşalık meydana gelmiştir. İki taraftan da ölü yaralı vardır. Henüz sayısı bilinmemektedir. Kargaşalık sırasında on dükkân yanmıştır. Neticenin sonra arz olunacağı*²⁷⁸.

Diyarbekir vilayeti Polis Komiserliğinden Zabtiye Nezaretine varid olan 21 Teşrin-i Evvel 1311 (2 Kasım 1895) tarihli telgrafta:

*“Ahaliyi İslamiye cevamide eda-yı salavat-ı cuma eylemekte iken Ermeniler tarafından atılan silah sedası üzerine bir iğtişâş vuku’ bularak ahali dışarı dökülmüş ve tarafeynden mecruh ve maktul var ise de miktarı bilinmemekte bulunmuş olacağı ve o sırada çarşuda ateş zuhur ederek on bab kadar dükkân muhterik olub neticesi ba’de arz olunacağı*²⁷⁹.

Diyarbekir vilayetinden Sadaret Makamına yazılan 21 Teşrin-i Evvel 1311²⁸⁰ (2 Kasım 1895) tarihli telgrafta;

“Çarşuda zuhur iden harik tamamıyla basdırılmış ve iğtişâş vaki ref’ derecesine gelmiş bulunduğu halde Ermeniler bu sabah kilise ve hanelerinde tahassun iderek tekrar kurşun ve cabeca humbara atmak ve minarelerde ezan okunurken müezzinlere taarruza başlamış ve men’ eylemek isteyen asakir-i nizamiye ve jandarmadan altı kişiyi şehit etmeleri üzerine memleket içinde iğtişâş tekrar zuhur itmiş olduğundan kemal-i akdem ile sa’i edilmektedir. Kurşun atanlardan ve Ermeni rüesasından Mendilli

²⁷⁷ BOA, Y.PRK.AZN, 15/1

²⁷⁸ Nazım Paşa, *age*, s. 100; Hocaoğlu, *age*, s. 235

²⁷⁹ BOA, YA.RES, 77/14

²⁸⁰ Bu tarih 22 Teşrin-i Evvel 1311 (3 Kasım 1895) olmalıdır. Çünkü olaylar Cuma günü öğlen vakti çıkmıştır.

Tomasyan²⁸¹ ile hanesinde mütehasın diğer dört Ermeni asker tarafından bilmukabele derdest edilerek tevkif ile diğerlerinin de men'ine gayret olunmaktadır. Şimdiki halde İslamdan elli ve Hıristiyandan doksan kadar maktul ve mecruh tahmin olunursa da daha mikdar-ı mecmu tahakkuk etmedi. Fakat Diyarbekir etrafında sakin aşair işden haber alarak şehre doğru harekete başlamış ve bunlar içeri girerse iğtişaşın önü alınamayacak bir hale gelmesi kaviyen menhus bulunmuş olmasına ve gerçi memleket kapıları kapatılarak duhule ferceyab olmamaları esbabının istihsalinde kusur yok ise de Siverek ekser-i cihetinde rahneler olduğuna mikdarı evvelce arz olunan asker ve jandarma ile iki gün içinde cem edilebilen redifler hem bunları men'ine hemde şehirdeki iğtişaş ref' def'bi't-tabi kifayet edemeyeceğine ve mülhakatdan da peyderpey asker isdenmekde olunduğuna mebni en yakın bir mevkiden bir iki tabur asakir-i şahanenin seyr ü ser' ile yetiştirilmesi elzemiyeti maruzdur²⁸².

Diyarbekir Polis Komiserliği'nin 22 Teşrin-i Evvel 1311 (3 Kasım 1895) tarihli telgrafında:

“Müslim ve gayrimüslim ölü sayısı 150 yaralı ise 50'dir. Olayın hemen sonunda yangın çıktığından ölü ve yaralının gerçek sayısı bilinmemektedir. Hala her iki taraf da birbirine karşı silâh kullanmaktadırlar. Olay sonunda arz olunacağı²⁸³.

Diyarbekir vilayetinden Sadaret Makamına varid olan 23 Teşrin-i Evvel 1311 (4 Kasım 1895) tarihli telgrafta:

“Ermenilerin cumartesi²⁸⁴ günü camilere hücumu üzerine memleket içinde zuhur iden iğtişaş arz olunmuştur. Tedabir-i vaka ile o gün akşama kadar heyecan derece-i teskine gelmiş iken Ermenilerden Mendilciyan Tomas ile hanesinde tahassun iden sair birkaç Hıristiyanın yol üzerinden mürur (gelen) iden ahaliye kurşun ve humbara atması ve birkaçını katl ve cerh eylemesi, hal-i sükunete gelen halkı tekrar tehyic (heyecanlandırma) eylediğinden iğtişaş avdet itmiş ve bu sırada haricden şehre girmek isteyen bazı aşair memleket kapularının kapalı olduğu cihetle Siverek jandarmalarla muhafaza idilen rahnelerinden (bozukluk) nöbetçileri püskürdüb içeriye duhule ile dükkân ve hanelere taaruz eylemiş ise de saye-i hazret-i padişahi de kuvve-i mevcude ile iade olunmasına ve Hıristiyanlardan Kazazyan Oseb ve Cubur Efendilerle sair daha bazı muteberanın dün hükümete dahalet eylemeleri musalahalara (sulh) bir

²⁸¹ Olaylar ile ilgili arşiv belgelerinin çoğunda Ermeni rüesasından olan Mendilli Tomasyan'ın olayları kışkırttığı açıkça görülmekle birlikte, olayların faileri konusunda daha fazla bilgi tespit edilememiştir.

²⁸² BOA, Y.PRK.UM, 3/27

²⁸³ Nazım Paşa, *age*, s. 100; Hocaoğlu, *age*, s. 235

²⁸⁴ Ermenilerin camilere saldırısı Cuma günüdür. Bu telgrafta bir yanlışlık vardır.

dereceye kadar emniyet bahs olunmasıyla heyecan kesbi sukunet edüb tekrar avdet etmemesi için her türlü tedabir-i mani'a ittihaz edilmiştir. Polis ve jandarmaların sokaklar arasında rast geldiklerini katl ettikleri bi esas ise de silah-ı şekavete sarılan Ermenilerin mukabeleten maktul ve mecruh olmaları tabi ve bunlara şekavetle iştirak eden arbeye arasına giren milel-i saireden de telafat muhtemeldir. Ermenilerin arbeye sırasında dükkanları ateş vermeleri üzerine harikden kurtarılmak isteyen eşyaya bedhahların yağmacılığı vermeleri bedihi ve mamafih bu sırada zayıyat-ı vuku'iyede me'muldur. Polis Komiserinin jurnaline nazaran İslamdan 15 kadar mecruh ve 70 kadar maktul vardır. Üzerlerinde silah ve humbara²⁸⁵ olduğu halde elde edilen bazı Ermeniler tahkikat icrası zımnında mevkuf ve şimdiki halde dahilen sükun tam mevcut olub, fakat aşairin Ermeni köylerine taarruza mülahazadan gayri baid olmakla onun da çare-i def'i aranılmaktadır. Emir buyrulan askerin süratle yetişdirilmesi zımnında icab idenlere te'kiden irade buyrulması müsterhamdır²⁸⁶.

Diyarbakir vilayetinden Dahiliye Nezareti'ne çekilen 23 Teşrin-i Evvel 1311 (4 Kasım 1895) tarihli telgrafta;

“Diyarbakir’de ikinci def’a olarak zuhur eden iğtişas dahi bertaraf edilerek şimdiki halde dahilen sükun tam mevcut ise de aşairin Ermeni köylerine taarruz eylemeleri mülahazadan gayri baid bulunduğundan ve Lice kazasına tabi Hani nahiyesi Ermenilerinin İslamlara karşı silah istimaline başlayub birkaç maktul ve mecruh düşmesi üzerine etraftan haberdar olan kasabada toplanmaya başlayub Ermenilerle miyanelerinde(aralarında) mukatele ve garate devam etmekte ve Maden Sancağında Ergani kasabasında ve Çermik de de hal bu merkezde olmakla beraber, bir takım Ekradın Palu kazasında Ermeni köylerine taarruza başlamalarından dolayı her cihetle kuvve-i askeriye isdenilmekte, askerin süratle yetişdirilmesi lüzumu ifade edilmektedir²⁸⁷.

Yıldız Saray-ı Hümayunu Başkıtabet Dairesinden Seraskeriye ve Dahiliye Nezareti'ne yazılan 23 Teşrin-i Evvel 1311 (4 Kasım 1895) tarihli telgrafta şunlar yazılıdır:

“Diyarbakir’de ve Zeytun’da hareket-i şekavetkeraneye cür’et eden Ermenilerin suret-i tedip ve terbiyeleri hakkında Zat-ı Vala-yı Seraskeriye ile Yaver-i Ekrem Hazret-

²⁸⁵ Dersaadet Makamından Diyarbakir vilayetine varid olan 23 Teşrin-i Evvel 1311 (4 Kasım 1895) tarihli telgrafta; Ermenilerden alınan eslihanın (silahların) zabt edilerek humbaralarla beraber mahfuzen ve memurin-i lazımeye tevdi' edilerek Dersaadete irsali, istenmektedir. BOA, MKT. MHM, 636/15

²⁸⁶ BOA, MKT.MHM, 636/17

²⁸⁷ BOA, MKT.MHM, 636/17

i Şehriyari devletlü Derviş Paşa Hazretleri tarafından takdim olunup keyfiyeti bi'l müzakere kararının ba mazbata arzı mukteza-yı irade-i seniyye-i hazreti Hilafet Penahiden bulunduğu milel-i tezkire-i hususiye ile Bab-ı Aliye teşhit ve Meclis-i Mahsusa-i Vükale'da müatala'a olunan iki kıt'a arıza-i müşterekede Diyarbakir'de Ermeniler tarafından ika' edilen fesad ve şuriş tedabir-i mahalliye ile ref' olunmak derecesine gelmiş iken bu sabah ve dün dahi Ermeniler kilise ve hanelerinde tahassun ederek asakir-i nizamiye ve jandarmaya teşhir-i silah eylemek gibi hareket-i fesadkeranelik ile tekrar memleket içinde iğtişaş zuhur eylediği bu nedenle en yakın mahalden iki tabur nizamiyenin seyr ü seri' ile Diyarbakir'e yetiştirilmesi zımında Dördüncü Ordu-yu Hümayun Müşiriyetine tebligat icra olup bazı vilayet-i şahanede yine bu misüllü Ermeni müfsidler tarafından vuku'a gelen hareket-i bağıyaneden izhar-ı nedametle terk-i silah etmeleri ve kabul etmedikleri halde o makulelerin kanun dairesinde jandarma ve asker vasıtasıyla şediden te'dip ve terbiye edilecekleri kendilerine vasait-i münasebet ile takdim olunarak tesiri görülmez ise kaide-i askeriye tevfiikan üzerlerine kuvve-i askeriye sevkiyle emr-i terbiyelerinin icrasına"²⁸⁸.

Diyarbakir vilayetinden vaki olan 25 Teşrin-i Evvel 1311 tarihli (6 Kasım 1895) isti'lamda (bilgi isteme); "*Diyarbakir'de sükunet-i mukarrere ber devam olduğu*" ifade edilmiştir²⁸⁹.

Diyarbakir Polis Komiserliği'nin 27 Teşrin-i Evvel 1311 (1895) tarihli telgrafında:

*"Hükümetçe alınan tedbirlerle olayın önü alınmıştır. İslamlardan 70 ölü ve 80 yaralı Ermenilerden 300 den fazla ölü ile 100 yaralı olduğu anlaşılmıştır. Siverek kazasıyla doğu ve batı nahiyelerinde polis bulunmadığından durumun bilinemediği"*²⁹⁰ bildirilmektedir.

Maiyet-i Seniye-i Erkan-ı Harp İkinci Feriki Abdullah Paşa, Mahkeme-i Temyiz Azası Reşidi Efendi ile Şura-yı Devlet Azası Sami Efendi'nin hazırladığı 13 Kanun-ı Sani 1311 (25 Ocak 1896) tarihli raporda olaylar şöyle özetlenmiştir: "*Diyarbakir vuku'atı gününden beri bir hafta müdürüne kadar Cami-i Kebir ile Ermeni mahallelerine civar olan cevami ve mesacid-i şerife kapalı kaldığı ve diğer cevami-i şerife yalnız kırk sekiz saat kapalı kalmış ise de bu müddetlerden sonra küşad olunarak kemaken edayı salavat ve icra-yı ibadete muvaziyet olduğu ve ihrak ve tahrib olunan*

²⁸⁸ BOA,MKT.MHM,636/14

²⁸⁹ BOA, Y.PRK.UM, 17/26

²⁹⁰ Nazım Paşa, *age*, s. 102; Hocaoğlu, *age*, s. 235

*çarşuda işbu cevami ve mesacid-i şerifenin iki yüz yetmiş sekiz bab dekakin vakfiyesi mahruk ve harap olunmuştur*²⁹¹.

Diyarbakir vilayetinden Sadaret Makamına varid olan 31 Teşrin-i Evvel 1311 (12 Kasım 1895) tarihli telgrafta;

*“Bugün de Diyarbakir’de sükun ve asayiş ber devam olub yalnız Ermenilerden meczup şekil ve tarzda bir şahsın çarşuda bir takım mağzihatde(?) bulunması ve kerasta mahfuz olan mahaller civarında kundak etmek gibi vukuatın tekvini ve İslamlardan bazı sebk fezanın makalat-ı tehycine neşrine teşriki kıyam etmeleri üzerine hükümetce gerek saireleri derdest ve tevkif edildiği gibi lazım gelenlere de tebligat-ı müessire bil-icra sükun-ı hazırın muhafaza olunduğu*²⁹² bildirilmektedir.

Diyarbakir vilayetinden varid olan 31 Teşrin-i Evvel 131 (12 Kasım 1895) tarihli telgrafta ise olayların gelişimi şu şekilde aktarılmaktadır:

*“Diyarbakir ve Mardin’de vuku’at olmayub yalnız Silvan Kazasının merkezi olan Mekarkit kasabası etrafında tahaşşüd iden aşair-i Ekradın dağıdılması için merkez vilayetten sevk olunan bir bölük nizamiyenin dünkü gün oraya vasıl olduğu ve asakir-i nusret müessir Cenab-ı Padişahinin irae ettiği asar-ı satvet ve mehabet üzerine Ekrad bila-vuku’at dağıdılarak umum tarafından da’vat-ı mefruzai hilafet penahinin tekrar edildiği ve Çüngüş Nahiyesi dahilinde tahaşşüd iden Ekrad dağıdılmış ise de yine ara sıra tehdid ve tehacüm asar-ı müşahade olunmasından naşi Nahiyeye-i mezkurede bulunmakta olan Çermik kaymakamı tarafından gösterilen lüzum üzerine merkez livadan elli neferlik bir müfreze-i askeriye sevk ile asayişin takririne çalışıldığı ve iki günden beri Palu Kazasının etrafında toplanmış olan Ekradın dünkü gün kasabaya duhul ile ika-yı şuriş (karışıklık) itdikleri ve iğtişaatın henüz neticesi malum olmamış ise de yağmaya devam edilmekte olub bu şuriş sebebiyle zarurete düşenlerin i’aşesine hükümetce bakılmakta idiği ve Lice kasabası etrafında mütehaşşid(toplanma) olan Ekrad saye-i Hazreti Hilafet Penahide bugün fenalığa meydan verilmeksizin dağıdılarak Hıristiyanların umumi teslimi silah eylemiş oldukları mahallerinin iş’arı üzerine arz olunur*²⁹³.

Görüldüğü üzere vilayet merkezinde olmasa da merkeze bağlı sancak, kasaba ve köylerde olayların düşük yoğunlukta devam ettiği görülmektedir.

²⁹¹ BOA, Y.PRK.UM, 34/33

²⁹² BOA, MKT.MHM, 636/23

²⁹³ BOA, MKT.MHM,636/20

Diyarbakir vilayetinden Sadaret Makamına varid olan 1 Teşrin-i Sani 1311 (13 Kasım 1895) tarihli telgrafta devam eden olaylar şöyle ifade edilmiştir:

“Maruzat-ı mütevaliye (ard arda gelen) den rehin ilm ü ali olmuş olacağı vecihle Ermeni fesedesinin verdikleri sebebiyetden dolayı heyacana gelen Ekradın Hıristiyan köylerine taaaruz ve emval ve hayvanat ve zahiri yağma eylemelerinden naşi mülhakatca (bağlı yerler) muhtac-ı i’âşe ve infak olan ahalinin kısm-ı küllisi Ermenilerden olduğu gibi Diyarbakir harik ve hadise-i malumesi sebebiyle de merkezce de i’âşeleri lazım gelenlerinde ekseri Ermeni ve Süryani milletinden olmağla beraber bu meyanda İslam ve milel saireden de i’aneye arz-ı ihtiyac idenler varsa da mikdarı bi’n nisbe cüz’idi. Hükümetce i’âşeleri la-büdd (lazım) olan işbu muhtacının şimdilik mikdar-ı sahihi ta’yin olunamaz ise de herhalde on bin nüfusu müteceviz olduğu iş’arat ve takkikat-ı vaka’dan tayin itmekdedir. Gerek Diyarbakir’de ve gerek de mülhakatda teşkil olunan komisyonlarca tedkikat-ı kamile bi’l icra bu sıra zarardide (zarar görmüş olan) olan ve ihtiyac-ı sahih erbabında bulunanlar bi’t-tefrik i’âşelerine dikkat ve i’tina iktiza iden defterleri de tanzim ve i’ta olunacağından muhtacının mikdar-ı sahihi ba’da ma arz olunmak tabi’dir. Bunların işe güce başlayub da sade-i halleri hasıl oluncaya değin saye-i merahim vaye-i hazret-i hilafet penahide hükümetce i’âşeleri zaruri bulunmasına nazaran arz-ı sabık vecihle şimdilik yüz bin kuruşun Zira’at Bankaları’nda mevcut mebalığden tasvifen ahzına müsa’de buyrulması tekrar arz ve istirham olunur”²⁹⁴.

Diyarbakir vilayetinden Sadaret Makamına varid olan Teşrin-i Sani 1311 (16 Kasım 1895) tarihli telgraf:

“Vilayet dahilinde Laz ve Gürcü kıyafetinde Ermeniye tesadüf olunduğuna dair malumat-ı resmiye olmayub ancak iğtişaat sırasında maktulin içinde bir iki sarıklı Ermeni görülmüş ve böyle tebdil-i kıyafetden istifade edecek Ermenilerin hareket-ı daire-i nazarı teftiş ve itinadan dur(uzak) tutulmamakda bulunmuşdur”²⁹⁵.

Sadaret Makamı’ndan Hariciye Nezareti’ne gönderilen 5 Teşrin-i Sani (17 Kasım 1895) tarihli tezkire:

“Diyarbakir’de iğtişaşın ikinci günü hasıl olan sükunu cadeden mürur idenlere hanesinden kurşun atmakla ihlal iden Mendilciyan’ın hanesinde bulunan ve ehl-i İslamın hissiyat-ı mezhebiyesine dokunmak ve bu vesileyle iğtişaş çıkarmak üzere ibadetgahlara taaruz ve tecavüz olunması hakkında bir takım telkinat-ı fesadiyeyi havi

²⁹⁴BOA, MKT.MHM, 636/21

²⁹⁵BOA, Y.PRK.UM,33/107

olan mektubun Diyarbekir vilayetinden gönderilen tercümesi sureti leffen taraf-ı devletlerine irsal kılınmış olmağla birer nüshasının muhbirlerine it'asıyla beraber gerek sefaretlere gerek muhbirler nezdinde suret-i mukinane(ikna) idareten kelam eylemesi düvel-i muazzama süferasına icra-i tebligat olunması”²⁹⁶.

Diyarbekir vilayetinden Dahiliye Nezareti'ne varid olan 21 Cemaziye'l Ahir 1313 (9 Aralık 1895) tarihli telgraf:

“Diyarbekir Belediye tabibi Bedros Efendi'nin fesededen olmasıyla ahali kendisinden emin olmadığı gibi memuriyetine de devam etmediği, bu nedenle değiştirilmesi istenmesine rağmen doktor ihtiyacı nedeniyle söz konusu kişinin yerinde kalması ifade edilmiştir”²⁹⁷.

Diyarbekir vilayetinden Dördüncü Ordu Müşiri Derviş Paşa'ya gönderilen 19 Kanun-ı Evvel 1311 (31 Aralık 1895) tarihli telgraf:

“Bugünde vilayetin hiçbir tarafında vuku'at yoktur. Nefs-i Diyarbekir'de Ermeni milletinden Haço isminde birisiyle diğer bir Ermeni çocuğu saat sekiz sıralarında çarşuda bir iki münasebetsiz söz söylemeleri üzerine birkaç Ermeni dükkanlarını kapatmak teşebbüsünde buldukları istihbar olunmasıyla der-akab(hemen arkasından) o misüllülere nesayih-i lazıme icrasıyla sükune katiyen halel getirülmeksizin dükkanlar açdırılmış ve herkes müsrerih'ül yal olarak işleriyle meşgul bulunmuşdur. Merkum Haço bi'l-celb tevkif edilerek çocuğuyla beraber isticvab edilmekde olduğu arz olunur”²⁹⁸.

Serkatib-i Hazret-i Şehriyari'den Seraskeriye Makamına yazılan 7 Eylül 1311 (19 Eylül 1895) tarihli telgraf:

“Palu kazasının Yeniköy karyesinde mutasarrıf olduğu Eramineyi elinden almak için bazı Ermenilerin hanesine hücum ile tehdidatta bulduklarından bahisle istida'yi muadelet-i seniyyeye havi Palulu Hacı Tahir bin Şükrü imzasıyla varid olan telgrafname lede'l arz menzur-ı ali oldu. Sudur olan bu misüllü ahvale meydan verilmemesi lüzumu bedihi herkesin mal, can ve ırz ve namuslarının masuniyetle emrinde mütasaviyen (eşit) nail-i emniyet olmaları vücut-ı tabi'i bulunduğundan Miktad Paşa hazretleriyle valilere ona göre emir verilmesi ve tayin olunacak valilerin daire-i adl ve hakkaniyete

²⁹⁶ BOA, MKT.MHM, 636/29

²⁹⁷ BOA, MKT.MHM, 636/41

²⁹⁸ BOA, Y.PRK.MDY, 17/34

ifa-yi muamelat edeceklerini malum olan ve evsaf-ı matlubeyi cami bulunan zevatın intihab edilmesi”²⁹⁹.

Diyarbakir vilayetinin 28 Teşrin-i Evvel 1311 (9 Kasım 1895) tarihli telgraf:

*“Ermeni ifsadatı ile galeyana gelmiş aşairden olan berçem-i ğafir Mardin dahilinde ahalisi Hıristiyan olan Metsuri karyesine hücum göstermiş olmaları üzerine Hamidiye kaymakam ve jandarma binbaşı bir miktar efrad-ı redife ile sevk olunarak vukuatsız def’ edilmiş oldukları müte’akiben Mardin kasabasının Mişkin kapusu cihetinden taaruza başlamış olan ve nasihat dinlemeyip silah isti’maline cür’et eden Ekrad dahi bi’l mukabele püskürdülerek yedlerinden bir mikdar hayvanat ve emval-i mühime istirdad olduğu Mardin Mutasarrıflığı’ndan ve Çermik kasabası heyecanı isti’mal tedabir ile ma’il-i sükun olduğundan şimdi Çüngüş kasabasına mütehaşşid (toplanan) Ekradın def’ine çalışılmış olmağla Diyarbakir eşrafından Çermik’de bulunan memur-i mahsus katından iş’ar olduğu bera-yı malumat arz olunur”*³⁰⁰.

Diyarbakir vilayetinden Sadaret Makamına varid olan 30 Teşrin-i Sani 1311 (12 Aralık 1895) tarihli telgraf:

*“Diyarbakir ve Siverek’de sükun ve asayiş berdevam olub bir taraftan muhtac-ı iane olanların iaşesiyle ivasına ve bir taraftan menşe-i iğtişaşın tahkikatına akdem olunmakta ve Maden ve Ergani kasabalarında sükun hasıl olub Mardin sancağınca kasabat ve kuraya taaaruzdan hali kalmayan Ekrad gerek redif ve jandarma müfrezeleri ve gerek eşraf-ı mahalliye vasıtalarıyla peyderpey def edilmekte olacağı gibi Avine kasabasına merbut Terza Yakva karyesinin eşyasıyla ahalisi bedtecavüz aşaireden kurtarılacak merkez kazaya nakil olunmakta ve Diyarbakir’in nevahi-i mütecavireste gelen Ekrad dahi eşraf ve meşayih marifeti ve yine redif müfrezeleri tamaşıyle ricat edilmektedir. İğtişaşın zuhuruna Ermenilerin sebebiyeti hakkındaki delail mevcuda tahkikat cariye ile de tenabüd olmağla ferman”*³⁰¹.

10 Cemaziyel Ahir 1313 (1 Aralık 1895) tarihli zabıtname suretinde:“*Diyarbakir vilayeti Palu kazası mülhakatından Hibab karyesinde Ermenilerin içtima ederek teşebbüsat-ı fesadiyede buldukları*”³⁰² ifade edilmektedir.

Diyarbakir vilayetinden 5 Temmuz 1316 tarihinden 19 Temmuz 1316 (18 Temmuz 1900 tarihinden 1 Ağustos 1900) tarihine kadar on beş gün zarfında ittihaz olunan tedabir ile ahval-i mahalliyyeyi havi cetvel³⁰³:

²⁹⁹ BOA, Y.PRK.BSK, 43/22

³⁰⁰ BOA,MKT.MHM,108/69

³⁰¹ BOA, MKT.MHM, 636/23

³⁰² BOA, MKT.MHM, 750/13

“Diyarbakir’e tabi’ Şekerli karyesi ahalsinin merada bulunan hayvanatı aşair-i Ekrad tarafından ğasb idildiği bera-yı devr teftiş ve taftin Mardin’de bulunduğum sırada vekalet-i acziyeden iş’ar olunması üzerine jandarmadan bir kuvve-i kafi tertib ve sevk itdirilerek hayvanat-ı mezkurenin Yenişehir cihetlerinde tamamen istirdadına kesb-i muaffakiyet edilmiş ve ahali-i merkume tarafından bu vesile ile de tezaid-i ömr ve ikbal ve fevafür şevket ve iclal hazret-i hilafet penahi da’vat-ı icabat ihtivası isal bargah cenab-ı rabb ahdis olunmuşdur. Yine Diyarbakir’e merbut Karta karyesi ahalsinin ağnamı dahi aşair-i Ekrad tarafından ğasb idildiği merkez vilayete mevrud-ı acizanem esnasında ceza verilmesi üzerine hemen bir zabıt refakatinde kuvve-i kaifi zabıta tertib ve sevk itdirilerek bu suretle icra idilen takibat-ı se’ri ve şedideden dolayı ğasblar ağnam-ı mezkureyi Metinan nahiyesi’nin Hictan Karyesinde bir Ağob firar eylemiş ve bi’t-ta’dat esna-yı rahda zayi ve telef olan yedi raisinden ma’adası olan iki yüz altmış ra’i tutulub ashabına teslim edilmiş olduğu gibi hem mezkur Şekerli ve Karta karyeleri hayvanatının ğasbına cüret idenlerin derdest edilmeleri ve hem de bu misüllü ahval-i izamehiyenin (?) vuku’atına meydan virilmemesi zımnında iki kol üzerine bir rahnabit refakatinde devriyeler tertib olunarak gezdirilmekte bulunmuşdur”³⁰⁴.

Viyana’da çıkan Politisch Correspondenz gazetesi 8 Haziran 1901 (21 Haziran 1901) tarihli nüshasında şunları yazmıştır:

“Ermeni iğtişası hengamında Yakubiler Diyarbakir civarında kain Mağapaya Zuz Ermeni Manastırını zabt ettikleri Surp Serkiz nam Ermeni manastırında kendilerine aidiyetini dahi iddia etmişlerdir. Ol vakitten beri zikr olunan manastırlar hasebiyle her iki din mensubu ve patrikleri arasında münakaşa olduğu ve bunun devam ettiği iddia edilmektedir”³⁰⁵.

D-OLAYLAR KARŞISINDA MERKEZİ İDARENİN TUTUMU

Olaylar sırasında gerek vilayetin ve gerekse de Erzincan’da bulunan Dördüncü Ordu’nun halkı ve görevlileri sağduyulu olmaya davet ettikleri, “harekat-ı şekavete” cüret eden Ermenilere karşı nasihatle buldukları, onlara kanun ve adalet dairesinde muamele edilmesi gerektiği, rehavet ve gaflet gösterecek memurların kendilerini sorumluluktan kurtaramayacağı ısrarla ifade edilmiştir. Olaylar sırasında görülen bir

³⁰³ Bu dönemde Diyarbakir valisi Halid Bey (1896-1901)’dir. Ermeni- İslam gerginliği bu dönemde de devam etti. Vali Halid Bey, Diyarbakir’de gerginliklere sebep olan ve ortamı geren Oseb isimli bir Ermeni zorbayı öldürtmüştü. Beysanoğlu, *age*, s. 735-736

³⁰⁴ BOA, HR.SYS, 83/25

³⁰⁵ BOA, Y.PRK.HR, 30/72

diğer durum ise vilayet merkezinde bulunan asakir-i nizamiye ile jandarma birliklerinin olayları bastırmada zaman zaman yetersiz kaldığı, bu nedenle de bağılı bulunulan Dördüncü Ordu'dan ısrarla ve ivedi bir şekilde yardım talebinde bulunduğıu görölmektedir.

Diyarbakir'de hareket-i şekavetkeraneye cür'et eden Ermenilerin suret-i tedip ve terbiyeleri hakkında Seraskeriye ve ilgili nazırlıklar arasında yapılan müzakereler Meclis-i Mahsusa-i Vükale'da mütala'a edilmiş, alınan kararlar arıza-i müşterekede şöyle açıklanmıştır³⁰⁶;

*“Hareket-i şekavetkeraneye cür'et iden Ermenilere terk-i silah ile nasihatte bulunulması Diyarbakir'de hareket-i şekavetkeraneye cür'et iden Ermenilere evvelemerde terk-i silah ile hükümete duhulet eylemeleri zımnında vasaya icrasıyla kabul itmedikleri halde üzerlerine kuvve-i askeriye sevkiyle terbiye idilmeleri ifade edilir”*³⁰⁷.

22 Teşrin-i Evvel 1311 (3 Kasım 1895) günü Diyarbakir'de Ermeniler tarafından ika' edilen fesad ve şuriş tedabiri mahalliye ile ref' olunmak derecesine gelmiş iken, bazı Ermenilerin Kilise ve hanelerinde tahassun iderek asakir-i nizamiye ve jandarmaya teşhir-i silah eylemek gibi hareket-i fesadkeraneleri ile tekrar memleket içinde iğtişaş zuhur idildiğı Diyarbakir vilayetinin iş'aratından anlaşılaraq en yakın mahalden iki tabur nizamiyenin seyr ü ser'i ile Diyarbakir'e yetiştirilmesi zımnında Dördüncü Orduyu Hümayun Müşiriyeti'ne tebligat icra kılındığı ve bazı vilayet-i şahanede yine bu misüllü Ermeni müfsidler tarafından vuku'a gelen hareket-i bağıyaneden (serkeşlik) izhar-ı nedametle terk-i silah itmeleri ve kabul itmedikleri halde o makulelerin (takım) kanun dairesinde jandarma ve asker vasıtasıyla şediden te'dib ve terbiye edilecekleri kendilerine vasait-i münasibe ile takdim olunarak te'siri görülemez ise ka'ide-i askeriyyeye tevfikân üzerlerine kuvve-i askeriye sevkiyle emr-i terbiyelerinin icrası”³⁰⁸.

Dahiliye Nezareti'nden Diyarbakir vilayetine gönderilen 22 Teşrin-i Evvel 1311 (3 Kasım 1895) tarihli telgrafta şunlar yazılıdır: *“Diyarbakir'de hareket-i şekavetkeraneye cür'et eden Ermenilere öncelikle terk-i silah ile hükümete dahalet*

³⁰⁶ BOA, MKT.MHM, 636/14

³⁰⁷ BOA, YA.RES, 77/14

³⁰⁸ BOA, YA.RES, 77/14

eylemeleri için vasaya icra edilip, kabul etmedikleri halde üzerlerine kuvve-i askeriye sevkiyle terbiye edilmesi”³⁰⁹.

22 Teşrin-i Evvel 1311 (3 Kasım 1895) tarihinde Seraskeriye’den Diyarbekir vilayetine gönderilen şifreli telgrafta istenilen askerin hemen yetiştirilmesi için Dördüncü Ordu Müşirine tebligat icra edildiği ifade edilmektedir³¹⁰.

Sadaret Makamından Diyarbekir vilayetine gönderilen 20 Kanun-ı Evvel 1311 (1 Ocak 1896) tarihli şifreli telgrafta olayların çıkmaması için azami dikkat ve hassasiyet gösterilmesi hususu şöyle ifade edilmektedir:

“Oraca erbab-ı fesadın yine bir hadise ika’ına fırsat aradıkları haber veriliyor. Bir mahalde şuriş tekrar edecek olur ise sair yerlere de sirayetle sükun-ı hazırı ihlal ve sönmüş olan ateş ihtilali yeniden iş’al edeceği ve bu da düvel-i ecnebiyenin müdahalat-ı şedidesine vesile olarak hal-i hazır siyaseten pek ziyade uğraşacağı ve bu babda rehavet ve gaflet iden memurların mesuliyet-i şedededen kendilerini kurtaramayacağı bedihi olmağla hal ve zamanın icab ettirdiği ehemmiyet-i fevkaledde ile mütenasib suretde müteyakkız ve ihtiyata hükümetle hiçbir suretde zuhur fitne ve fesada meydan bırakılmaması muktezidir. Bu babda icra edilmiş olan ve saye-i mükerrereye tehami tatbik-i hareket en ufak bir uygunsuzluk vuku’ bulmaması için maslahaten ve mevki’en zeki tedbire mütevaflık ise hemen ona tevessül edilerek erbab-ı mefsedatın icra-yı mensubat-ı muzırrasına fırsat verilmemesi hususuna derece-yi nihayede dikkat ve i’tina olunması”³¹¹.

E-DİYARBEKİR MERKEZİNE MÜLHAK YERLERDE OLAYLARIN MAHİYETİ

Diyarbekir’deki kargaşalığın tesiri ile aşağıda adları yazılı kazalarda da ufak tefek olaylar çıkmış ise de önemli olmadığından sadece bu olayların çıkış sebeplerinin arz edeceğiz.

SİVEREK OLAYLARI

İstanbul Sorgu Hakimi Mehmed Emin, Albay Sadık, Yarbay Abdurrahim Nafiz, Beyoğlu Sorgu Hakimi Ohannes Torosyan’dan oluşan tahkikat heyetinin 12 Eylül 1312 (1896) tarihli raporunda Siverek’te başlayan olaylar şöyle anlatılmaktadır:

³⁰⁹ BOA, MKT.MHM, 636/14

³¹⁰ BOA, MKT.MHM, 636/10

³¹¹ BOA, MKT.MHM, 648/8

“Siverek Ermenilerinden bazı akılsızlar vatandaşlığa yakışmayacak tutum ve davranışlarda bulunmaya başlamışlardır. Ermeni ihtilâlcileri Hıristiyanların haklarının korunmadığından söz ederek halkın vergi vermesine engel olmaları Siverek mal sandığı emini iken şimdi Diyarbakir’de mahpus olan bir Ermeni’nin Osmanlı ülkesinin devletler arasında paylaşıldığına dair üzerinde mektup bulunması, adı geçen Ermeni’nin halkı heyecanlandırarak sözler söylemesi, bir Müslüman delikanlısının bir Hıristiyan kızı ile ilişki kurduktan sonra kızın İslâm delikanlısının evine kaçması ve Müslüman olduğunu iddia etmesi üzerine; Ermeniler toplu olarak hükümete şikâyetle bulundular. Hükümet gerekli tahkikatı sürdürdüğü sırada Ermeniler tahkikat sonucunu beklemeden Siverek’te emniyet ve asayişin bozulduğunu bazı yüksek makamlara bildirmişler ve ayrıca Patrikhaneye gerçeklere aykırı telgraflar çekerek bir mesele çıkarmak istemişlerdir. Bu sırada çarşıda altı yedi yaşlarında bir Müslüman çocuğu ile bir Ermeni çocuğunun arasında kavga çıktı. Ermeni çocuğunun babası Avukat Keğork bu çocuk kavgasını bahane ederek orada toplanmış olan İslâmlara ‘En büyüğünüzün anasını.....’ diyerek ağır ve çirkin küfürler söyledi. İstanbul’dan kolera salgını için gelmiş olan Mardiros adındaki Ermeni doktorun kargaşalık çıkarmak için pek çok çaba harcadığı görülmüştür. Doktor Mardiros altı vilayetin Ermenistan olduğuna dair bir haber alırsa ‘kasık bağı buldum’ parolasıyla Halep’te mektup yazacağını söyleyerek İstanbul’a gitmek üzere Siverek’ten ayrılıp Halep’e gitti. Halep’ten yazdığı mektupta ‘kasık bağı buldum’ diye önceden aralarında kararlaştırdıkları parolalı mektubu aldı ve mektubunda ayrıca ‘büyük şenlikler yapınız’ tavsiyesinde bulundu. Adı geçen Ermeni doktorunun ve Avukat Keğork’un oğlu ile bir İslâm çocuğunun arasında çıkan kavgada kargaşalık çıkarmak isteyen Ermenilerin kışkırtıcı sözleri işitilmiş ve hareketleri görülmüş ise de o sırada çarşıda bulunan subayların halkı sakinleştirici davranışları ve halkı dağıtmaları üzerine kargaşalığın önü alınmıştır. Ermeniler, sözlerle Müslümanları tahrik edemeyeceklerini anlayınca; işi fiili harekete döktüler. 21 Ekim 1311 (1895) günü Ermenilerden bir tüccar ve bir demirci Siverek kazası vergi kâtibi Cemil Efendinin uşağı Mehmet ile kavga çıkardılar. Ermeni tüccar elindeki keser ile Mehmet’i şehit etti. Bu olay üzerine çarşıda toplanan Ermeniler İslâmlara saldırmaya başladılar. Müslümanlar da Ermenilerin bu saldırılarına karşılıkta bulundular. Böylece Ermeniler arzuladıkları kargaşalığı çıkarmış oldular. Bu sırada Siverek’te ancak on beş zaptiye eri bulunuyordu; Bunlardan bir kısmı hapishaneyi bekliyordular. Bir kısmı da

cephaneliği korumakla vazifeliydi. Bu nedenle zaptiyeler kargaşalığı önleyecek durumda değillerdi. Kargaşalık çok güç bastırılabilirdi”³¹².

LİCE OLAYI

Lice kazasında Ermeniler öğleden sonra dükkânlarını kapayarak evlerine çekilmişlerdir, evlerinden Müslümanlar üzerine kurşun yağdırmaya başlamışlardır. Atılan bu kurşunlardan iki Müslümanın şehit olması kargaşalığının sebebi oldu³¹³.

SİLVAN OLAYI

Silvan kazasında bulunan Ermeniler evlerinde mazgallar ve metrisler hazırladıktan ve sokaklarda koşarak İslâmları heyecanlandıracak sözleri bağırarak söyledikten sonra evlerine çekilmişler, silâhlarını ellerine alıp ateş etmeye hazırlanmışlarsa da hiç bir olay olmamıştır. Yalnız Proteston papazlarından birisi Ermeniler ile aşiretler arasında fesatçılık ettiğinden Silvan'ın bazı köylerinde ufak tefek olaylar olmuştur³¹⁴.

NUSAYBİN OLAYI

Nusaybin'de Protestan öğretmeni Hoş İbrahim adında bir Hıristiyan arabın eline Ermenistan'ın 24 esas madde üzerine kurulduğunu belirten gayet zararlı bir mektup geçmişti. Ermeni ihtilâlcileri bu mektubu çoğaltarak Süryanilere ve Katolik Ermenilere dağıtmışlar, aşiret başkanlarına da göndermişlerdi. Bu mektup Müslümanları heyecandırmış, kazanın asayiş ve emniyetini bir dereceye kadar bozmuştur³¹⁵.

PALU, ÇERMİK VE ERGANİ OLAYLARI

Ermeniler, Palu, Çermik, Ergani'de dahi boş yere İslâmları heyecandırıcı ve zihinlerini karıştırıcı sözler söylemişler, sebepsiz yere camiler, mescitler ve İslâmlar üzerine ateş açarak emniyet ve asayiş bozmak istemişlerse de ufak tefek olaylara sebep olmaktan ileri gidememiş ve önemli bir olay çıkaramamışlardır³¹⁶.

MİDYAT OLAYLARI

Adana Polis Komiserliğinin 30 Ekim 1311 (1895) tarihli ve şifreli telgrafında Midyat kazasında yaşanan olaylar şöyle anlatılmaktadır:

³¹² Hocaoğlu, *age*, s. 236-237

³¹³ Hocaoğlu, *age*, s. 237

³¹⁴ Hocaoğlu, *age*, s. 237

³¹⁵ Hocaoğlu, *age*, s. 237

³¹⁶ Hocaoğlu, *age*, s. 237

“29 Ekim Pazar günü Midyat kasabasından olan Ocaklı köyünde oturan Ermenilerinden Ohannes ile Mıgırdıç köy civarında hayvan olatırlarken yirmi kadar eşkıya sığırlarını gasp edecekleri sırada yukarıda adı geçen Ohannes ve Mıgırdıç'ın karşı çıkmaları üzerine eşkıya bunlara kurşun atmış Ohannes sağ kasığından Mıgırdıç ise sol böğründen aldıkları yaralardan ölmüşlerdir. Yine 30 Ekim Pazartesi günü aslen Diyarbekir'in Midyat kasabasından olan Ocaklı köyünde oturan Çolak Hakkı oğullarından Ali oğlu Hasan'a yine Ocaklı köyü Ermenilerinden Küçük Kâhya ile arkadaşı ortada hiçbir sebep yok iken göğsünü nişan alarak beş kurşun attıkları Ali oğlu Hasan'ın aldığı yaradan ölür”³¹⁷.

F-OLAYLAR SIRASINDA ÖLEN VE YARALANAN MÜSLÜMAN VE GAYRİMÜSLİMLERİN MAHALLELERE GÖRE DAĞILIMI

4 Teşrin-i Sani 1311 tarihinde Diyarbekir valiliği, Belediye Meclisi'nden iğtişâşın zuhurundan beri Belediye tarafından defn edilen İslam ve Hıristiyanların ne kadar olduğunu istemiştir. Belediye Meclisi olayların başladığı 20 Teşrin-i Evvel 1311 tarihinden 5 Teşrin-i Sani 1311 tarihine kadar defn ettirilen maktüllerin yanında, tahkikat amacıyla oluşturulan komisyonların tanzim ederek oluşturduğu defterleri de vilayet Makamına arz etmekle beraber, olaylar sırasında ölen Müslümanlardan çoğunun sahipleri tarafından derhal nakil ve defn ettirildiğini dolayısıyla İslam maktüllerinin daha fazla olduğunu belirtilmiştir³¹⁸.

1- MÜSLÜMANLAR

a-Fatih Paşa Mahallesi

Yekun	Maktul	Mecruh	Millet	Esami	Mülâhazat
1	1	-	İslam	Jandarma Efradından Muhammed Ali Onbaşı b. Ömer	
1	1	-	İslam	Herzanlı Muhammed b. Ali	
1	1	-	İslam	Katırcı Şeyhmusun oğlu Mustafa	
1	1	-	İslam	Abdulğafur Hocanın Kayın validesi Hazni	
1	1	-	İslam	Cullah Yunus b. Muhammed	

³¹⁷ Hocaoğlu, *age*, s. 238-239

³¹⁸ BOA,MKT.MHM,636/43

1	1	-	İslam	Usta Muhammed b. Hüseyin	Fatih Paşa Mahallesi
1	1	-	İslam	Merkepçi Ömer b. Yusuf	
1	1	-	İslam	Gülgeci Kadir Ağanın Mahdumu Şükrü	
1	1	-	İslam	Atar Mustafa Efendinin Cariyesi Fedali	
1	1	-	İslam	Terkanlı Mustafa b. Hüseyin	
1	1	-	İslam	Hati Bacı bint Cuğ	
1	1	-	İslam	Sofi Fettah b. İbrahim	
1	1	-	İslam	Gülgeci Muhammedin Validesi Fatma	
1	1	-	İslam	Kubesli Muhammed b. Veli	
1	1	-	İslam	Yezibli Mustafa b. Ahmed	
1	1	-	İslam	Biraderzadesi Muhammed	
1	1	-	İslam	Hanili Mustafa b. Hüseyin	
1	1	-	İslam	Huriyeli Fatma bint Sevda	
1	1	-	İslam	Gelgümlü Muhammed b. Derviş	
1	1	-	İslam	Kozlu Hüseyin b. Abdülbaki	
1	1	-	İslam	Şamrahlı Osman b. Abdullah	
1	1	-	İslam	Eğilin Dirdavan karyesinden Muhammed b. Hüseyin	
1	1	-	İslam	Karye-i mezkurdan Ali b. Ömer	
1	1	-	İslam	Nahiye-i mezkurun Savlu karyesinden Ömer b. Hüseyin	
1	1	-	İslam	Karye-i mezkurdan Ahmed b. Ahmed b. Muhammed	
1	1	-	İslam	Çülik karyesinden Hüseyin Geco	Fatih Paşa Mahallesi
1	1	-	İslam	Karye-i mezkurdan Muhammed b. Mustafa	
1	1	-	İslam	Karye-i mezkureden Yusuf b. Muhammed	
1	1	-	İslam	Yazındalı Ebuzid b. Reşid	
1	1	-	İslam	Egilli Hüseyin b. Ali	
1	1	-	İslam	Divane Sino b. Mustafa	
1	1	-	İslam	Latif Ağanın kerimesi Zelifi	
4	4	-	İslam	Hacıyan karyesinden isimleri meçhul	
2	2	-	İslam	Abdalan karyesinden isimleri meçhul	
1	1	-	İslam	Yüzü gözü olmadığından isimleri meçhul	
1	-	1	İslam	Zağorlu Hasan b. Muhammed	
1	-	1	İslam	Gelgümlü Mustafa b. Hasan	

1	-	1	İslam	Viratlı Hüseyin b. Mirsak	
1	-	1	İslam	Şaklatlı Ahmed b. Abdullah	
43	39	4	YEKUN		

Fatih Paşa mahallesinde tahkikat amacıyla Muhammed(aza), Osman Nuri (aza), Esad Ahmed Hamdi, Said (Fatih Paşa Mahallesi Muhtarı), İbrahim (Fatih Paşa Mahallesi İmamı) adlı kişilerden bir komisyon oluşturulmuştur. Oluşturulan bu komisyon otuz dokuz kişinin maktül ve dört kişinin mecruh olduğunu tespit etmiştir.

b- Arap Şeyh Mahallesi

Yekun	Maktul	Mecruh	Millet	Esami	Mülahazat
1	1	-	İslam	Çabakcurlu Ahmed	Arap Şeyh Mahallesi
1	1	-	İslam	Köle kadın	
1	1	-	İslam	Şakip Efendinin Kerimesi Fahriye	
1	1	-	İslam	Abdi	
1	1	-	İslam	Makaryanlı Mustafa	
1	1	-	İslam	Halılanlı Muhammed	
1	1	-	İslam	Çabakcurlu Ali	
1	1	-	İslam	Harezmi karyeli Sino	
1	1	-	İslam	Molla Ali'nin zevcesi Aişe	
1	1	-	İslam	İbrahim	
1	1	-	İslam	Derviş Abdullah'ın oğlu Süleyman	
1	1	-	İslam	Derviş Abdullah'ın ayali Meryem	
1	1	-	İslam	Muhammed Molla	
1	1	-	İslam	Derviş ibn-i Ahmed	
1	-	1	İslam	Arab Sara	
1	-	1	İslam	Şeyh Ali	
1	-	1	İslam	Fettah	
17	14	3	YEKUN		

Arap Şeyh mahallesinde, Muhammed Şakib (aza), Esad Hüseyin (aza), Fuad (Arap Şeyh Mahallesi muhtarı), Muhammed (Arap Şeyh Mahallesi İmamı) adlı kişilerden bir komisyon teşkil edilmiştir. Teşkil edilen bu komisyon, Arap Şeyh

Mahallesinde zuhur eden hadisede Hıristiyanlar tarafından vuku'bulan muhacemede on dört şahsın maktül ve üç şahsın mecruh olduğunu tespit etmiştir.

c- Kavvas-1 Kebir Mahallesi

Yekun	Maktül	Mecruh	Millet	Esami	Mülâhazat
1	1	-	İslam	Hüseyin b. İbrahim	Kavvas-1 Kebir Mahallesi
1	-	1	İslam	Topal İsmal	
1	1	-	İslam	Sabri b. Molla Halil	
1	1	-	İslam	Şeyh Osman b. Hacı Osman	
1	-	1	İslam	Muhammed Ali b. Süleyman	
1	-	1	İslam	Muhammed b. Mustafa	
1	-	1	İslam	Muhsin b. Süleyman	
1	-	1	İslam	Muhammed Ali b. Hacı Hasan	
1	1	-	İslam	Muhammed Ali'nin validesi Amine	
1	1	-	İslam	Midyatlı Osman	
1	1	-	İslam	Huri bint Abdullah	
1	-	1	İslam	Süleyman b. Murad	
1	1	-	İslam	Amine bint Muhamed	
1	1	-	İslam	Muhamed b. Musa	
1	-	1	İslam	Cenan Yusuf	
15	8	7	YEKUN		

Kavvas-1 Kebir mahallesindeki olaylar sonrasında Abdo Ahmed(aza), Osman Nuri(aza), Ömer (Kavvas-1 Kebir Mahallesi Muhtarı), Said (Kavvas-1 Kebir Mahallesi İmamı) adlı kişilerden bir komisyon teşkil edilmiştir. Oluşturulan bu komisyon hadise-i vakada Hıristiyanlar tarafından vuku'bulan hücumda yedi şahsın mecruh ve sekiz şahsın maktul olduğunu tespit etmiştir.

d- Hüsameddin Mahallesi

Yekun	Maktül	Mecruh	Millet	Esami	Mülâhazat
1	1	-	İslam	Garzanlı Ahmed	Hüsameddin Mahallesi
1	1	-	İslam	Siverekli Hasan	
1	1	-	İslam	Egilli Mahmud	
1	1	-	İslam	Elhac Sinanoğlu Abdullah	
1	1	-	İslam	Erzurumlu Muhammed	
1	1	-	İslam	ve biraderi Abdurrezak	
1	1	-	İslam	İzvelili Muhammed Salih	
1	1	-	İslam	Tezenli Muhammed	
1	1	-	İslam	Erzurumlu Fatma b. Süleyman	
1	1	-	İslam	Lilvanlı Elhac Tıyanın Ayali	
1	-	1	İslam	Muhammed b. Hüseyin	
1	-	1	İslam	Hızır b. Mahmud	
1	-	1	İslam	Seri ahali	
1	-	1	İslam	Mahmud Şerif b. Molla Ahmed	
1	-	1	İslam	Resul'un oğlu Ömer	
1	-	1	İslam	Muhammed Şerif b. Muhamed	
1	-	1	İslam	Cuma b. Hüso	
1	-	1	İslam	Molla Ali'nin oğlu Şeyhmus	
18	10	8	YEKUN		

Hüsameddin mahallesinde olayları tahkik amacıyla İbrahim b. Muhammed (aza), Ömer (aza), Hüsameddin mahallesi muhtarı Mustafa ile Hüsameddin mahallesi imamı Ahmet adlı kişilerden bir komisyon teşkil edilmiştir. Bu komisyon olaylarda Hüsameddin mahallesinde on kişinin maktül ve sekiz kişinin de mecruh olduğunu tespit etmiştir.

e-Ali Paşa Mahallesi

Yekun	Maktül	Mecruh	Millet	Esami	Mülâhazat
1	1	-	İslam	Mirza b. Muhammed	Ali Paşa Mahallesi
1	1	-	İslam	Bekir b. Sofi Halil	
1	-	1	İslam	Salih b. Genco	
1	-	1	İslam	Jandarma Piyade Mülazım-ı Evveli Hacı İsmail b. Hamdullah	
1	-	1	İslam	Halef b. Ahmed	
1	-	1	İslam	Zülfikar b. Süleyman	
1	-	1	İslam	Şerif b. Hüseyin	
1	1	-	İslam	Cuma b. Hüseyin	
1	-	1	İslam	Ahmed b. Haydar	
1	-	1	İslam	Ömer b. İbrahim	
1	-	1	İslam	Hazar b. Abdullah	
1	1	-	İslam	Hati bint Havva	
1	-	1	İslam	Muhammed b. Hasan	
1	-	1	İslam	Fatma bint İbrahim Ağa	
1	-	1	İslam	Süleyman b. Hüseyin	
1	-	1	İslam	Ayşe bint Hadi	
1	-	1	İslam	Muhammed Ali b. Hasan	
1	-	1	İslam	Resul b. Abdullah	
1	-	1	İslam	Muhammed Ali b. Seyyid Ali	
44	30	14	İslam	Ahali-i karyeden	
63	34	29	İslam	YEKUN	

Ali Paşa Mahallesi'nde Hüseyin(aza), Mahzar Nurullah Muhammed (aza), Halil (aza), Muhammed Aziz (aza), Ahmed Hasan (aza), Muhammed Ali (aza), Ali Paşa mahallesi muhtarı Sinan (muhrer), Ali Paşa mahallesi imamı Abdullah (imam), Osman (ahali), Abdullah (Ahali), Ahmed Şevki (ahali), Derviş (ahali), Muhammed Mir(ahali),

Abdo Ahmed (ahali), Abdo Muhammed (ahali), Muhammed Aziz (ahali), Arda Muhammed (ahali), Bilal (aza), Behiç Kamil (aza), Yusuf (ahali), Muhammed Said (ahali), Abdünnebi (ahali), Dul Fukkar (ahali), Salih (ahali), Hüseyin (ahali), Mahzar Nurullah (ahali), Ali (ahali), Abdülkadir (ahali), Mustafa (aza), Hasan Latif (ahali), Abdülaziz Said Salih (ahali), Muhammed (ahali), Şerif (ahali), Hasan (ahali), Abdullah (ahali), Hasan Hüseyin (ahali), Yusuf Sarı (ahali), Muhammed (ahali), Abdürrezak (ahali), Halil (ahali), Hüseyin (ahali), Muhammed (ahali), Muhammed (ahali), Muhammed (ahali), Abdo Hasan (ahali), Abdo Mustafa (ahali), Ali (ahali), Mustafa Kamil (ahali), Ahmed (Ahali), Hasan (ahali), Resul (ahali), Osman (ahali), Nurullah (ahali), Hüdaallah Mahmud (ahali), Ebubekir Alemdar (ahali), Derviş (ahali), Şahin (ahali), Abdullah Mustafa (ahali), Ali (ahali), Sadettin Hasan (ahali) adlı kişilerden bir komisyon teşkil edilmiştir. Oluşturulan bu komisyon, Ali Paşa cami'-i şerifinin derununda cuma namazını eda itmek üzere hatib efendi minberde olduğu halde tevaif-i Hıristiyan tarafından Müslümanlar üzerine ve hanelerine yapılan muhacemede otuz dört aded vefayat ve yirmi dokuz aded mecruh olunduğunu tespit etmiştir.

f- Lala Beg Mahallesi

Yekun	Maktül	Mecruh	Millet	Esami	Mülahazat
1	1	-	İslam	Ceşi karyeli Şeyh Muhammed b. Sino	Lalabeg Mahallesi
1	1	-	İslam	Hasab b. Seydo	
1	1	-	İslam	Şeyho b. Fatih	
1	-	1	İslam	Hüseyin b. İbo	
1	1	-	İslam	Hamidiyeli Mustafa b. Eyyüb	
1	1	-	İslam	Evlendi karyeli Seydo b. Hüso	
1	-	1	İslam	Başıl karyeli Yusuf b. Reşo	
7	5	2	YEKUN		

Lala Beg mahallesinde olayları incelemek amacıyla Sadullah (aza), Abdülhamid (aza), Abdurrahman (aza), Lala Beg mahallesi muhtarı Hacı Ahmed, Lala Beg mahallesi imamı Reşdi adlı kişilerden bir komisyon teşkil edilmiştir. Teşkil edilen bu komisyon olaylarda beş kişinin maktul ve iki kişinin mecruh bulunduğunu tespit etmiştir.

g- İzzeddin Mahallesi

Yekun	Maktül	Mecruh	Millet	Esami	Mülahazat
1	1	-	İslam	İslam askeri nizamiye birinci taburundan Beşiri.	İzzeddin Mahallesi
4	4	-	İslam	Şark Nahiyesi ahalisinden	
1	1	-	İslam	Mechul ism	
1	-	1	İslam	Jandarma üçüncü bölüğünden Sadık	
1	-	1	İslam	Seyare Cemil	
1	-	1	İslam	Zaza Maho	
4	-	4	İslam	Meçhul isim dört nefer Kürd	
10	-	10	İslam	Asakir-i Şahanedan ve Hamidiye askeri Sinan ağanın efradından	
23	6	17	YEKUN		

İzzeddin Mahallesinde olayları tahkik etmek amacıyla Hüseyin Zühtü (aza), Muhammed (aza), Muhammed Sadık (aza), Muhammed Aziz (ahali), Muhammed Ali (ahali), Jandarma III. Bölükten Muhamed ve Muhammed Şerif, İzzeddin mahallesi imamı Mahmud Zeki adlı kişilerden bir komisyon teşkil edilmiştir. Oluşturulan bu komisyon 6 kişinin maktül ve on yedi kişinin mecruh olduğunu tespit etmiştir.

h- Ablak Mahallesi

Yekun	Maktül	Mecruh	Millet	Esami	Mülahazat
1	1	-	İslam	Başıl Karyeli İbrahim	Ablak Mahallesi
1	1	-	İslam	Başıl Karyeli Zual	
1	1	-	İslam	Başıl Karyeli Mustafa b. Reşo	
1	1	-	İslam	Şevaş Karyeli Mustafa b. Emin	
1	-	1	İslam	Derik Kazasından Basık Karyeli Muhammed Ali	
1	1	-	İslam	Derik Kazasından Basık Karyeli Ali Huri	
6	5	1	YEKUN		

Ablak mahallesinde olayları tahkik amacıyla Mustafa (aza), Abdülhamid Amih(aza), Ablak mahallesi muhatarı Radi İsmail, Ablak mahallesi imamı Ramazan

adlı kişilerden bir komisyon teşkil edilmiştir. Oluşturulan bu komisyon beş kişinin maktül ve bir kişinin de mecruh olduğunu tespit etmiştir.

1- Memedin Mahallesi

Yekun	Maktül	Mecruh	Millet	Esami	Mülahazat
1	1	-	İslam	Bohdanlı Mahmud	Memedin Mahallesi
1	1	-	İslam	Bohdanlı Ali	
1	1	-	İslam	Bohdanlı Keleş ibn. Ali	
1	1	-	İslam	Çermikli Culha Muhammed	
1	1	-	İslam	Çabakcurlu Nuri	
5	5	-	İslam	YEKUN	

Memedin mahallesinde olayları tahkik amacıyla Abdurrahman (aza), Mustafa (aza) ve İbrahim (Memedin mahallesi imamı) adlı kişilerden bir komisyon teşkil edilmiştir. Bu komisyon beş kişinin maktül olduğunu tespit etmiştir.

Ermeni İğtişası nedeniyle başlayan olaylarda Diyarbekir merkez kazada Müslümanlardan 126 kişinin hayatını kaybettiği ve 71 kişinin de yaralandığı görülmektedir. Bu sayı vilayet içerisinde yaşamını yitiren gayrimüslimlerin iki katından daha fazladır. Çünkü olaylarda hayatını kaybeden gayrimüslim 60 iken yaralı sayısı 25 kişidir.

2- GAYRİMÜSLİMLER

a- Süryani Kadim

Yekun	Maktül	Mecruh	Millet	Esami	Mülâhazat
1	1	-	Süryani Kadim	Bizdar Asferoğlu Ermuş	Lala Beg Mahallesi
1	1	-	Süryani Kadim	Biraderioğlu Hana	
1	1	-	Süryani Kadim	Dikri Bales	
1	1	-	Süryani Kadim	Darafeçi İnsu Belescid	
1	1	-	Süryani Kadim	Bakkal Makdis Hose	
1	1	-	Süryani Kadim	Oğlu Naum Dellal	
1	1	-	Süryani Kadim	Şaşı Batris Merkici	
1	1	-	Süryani Kadim	Oğlu Yusuf	
1	1	-	Süryani Kadim	Bezzaz Burucuoğlu Yakub	
1	1	-	Süryani Kadim	Bezyadoğlu Behnan	
1	1	-	Süryani Kadim	Neccar Yusuf veledi İbrahim	
1	1	-	Süryani Kadim	Bezzaz Badyad Maksi Yakub	
1	1	-	Süryani Kadim	Bezzaz Mazucuoğlu İlhad	
1	1	-	Süryani Kadim	Cüllah Espa b. Nas Amuş	Ali Paşa Mahallesi
1	1	-	Süryani Kadim	Bizdar Şeyh Bazunlu Toma	
1	1	-	Süryani Kadim	Kasap Şaşı Bolos	Lala Beg Mahallesi
1	1	-	Süryani Kadim	Biraderioğlu Yakub	Kanka Burak Mahallesi
1	1	-	Süryani Kadim	Dellal Karakasoğlu Amih	
1	1	-	Süryani Kadim	Şemsoğlu Osib	Fatih Paşa Mahallesi
1	1	-	Süryani Kadim	Mazucu Tomas b. Ermuş	Sülukiye Mahallesi
1	1	-	Süryani Kadim	Terzi Bilaloğlu Ermuş	
1	1	-	Süryani Kadim	Yusufoğlanoğlu Ohen	Lala Beg Mahallesi
1	1	-	Süryani Kadim	Terzi Matis Toma b. Yusuf	Hacı Büzürg Mahallesi
1	1	-	Süryani Kadim	Rüfesabesi Toma	
1	1	-	Süryani Kadim	Bahacı İlyas b. Matta	Lala Beg

			Kadim		
1	1	-	Süryani Kadim	Botcu İshak b. İlyas	Mahallesi
1	1	-	Süryani Kadim	Markus b. Haliba	
1	1	-	Süryani Kadim	Saffar Birhan Kenanının validesi Toma	
1	1	-	Süryani Kadim	Payanoğlu Maks Toma	
1	1	-	Süryani Kadim	Piratçı Haliba Zabaksu Toma	
1	1	-	Süryani Kadim	Cüllah Hanuş	
1	1	-	Süryani Kadim	Eylenkeç Yakuboğlu Toma	
1	1	-	Süryani Kadim	Debbağ İşvi Kerimesi Meryem	
1	1	-	Süryani Kadim	Taşcı Davut b. Yusuf	Ali Paşa Mahallesi
1	1	-	Süryani Kadim	Şemaşlı Sail Haliba	Lala Beg Mahallesi
1	1	-	Süryani Kadim	Şaşı Batris Kelni Manos	
1	-	1	Süryani Kadim	Şaşı Batrisoğlu Saharib	
1	-	1	Süryani Kadim	Şems Osiboğlu Beşar	Fatih Paşa Mahallesi
1	-	1	Süryani Kadim	Yusufoğlanoğlu Yakub	Lalabeg Mahallesi
1	-	1	Süryani Kadim	Safer Bahanın Zevcesi Manos	Hüsameddin Mahallesi
1	-	1	Süryani Kadim	Bezzaz Esfaroğlu Toma	Lala Beg Mahallesi
1	-	1	Süryani Kadim	Maks yakuboğlu Kiryakus	Hüsameddin Mahallesi
1	-	1	Süryani Kadim	Bezzaz Haferşahoğlu Cercis	Lala Beg Mahallesi
1	-	1	Süryani Kadim	Oğlu Said	
1	-	1	Süryani Kadim	Amele Maks Şaço	
1	-	1	Süryani Kadim	Şemaşlı Kiryaksınoğlu Eblahad	
1	-	1	Süryani Kadim	Dellal Kiryaks b. Amuş	
47	36	11		YEKUN	

Süryani Kadim milletine mensup olup iğtişaş esnasında maktül ve mecruh olanların tespiti için Süryani Katoliği Yakub, Süryani Kadim milletinden Abdo Şemaş Huş, Süryani milleti keşişi Abdo Fas Hana, Süryani kadim milleti keşişi Huri Yusuf ve Lalabeg Mahallesi muhtarı Hacı Hüsameddin adlı kişiler görevlendirilmiştir. Bu kişilerin yaptığı tetkikat ve tahkikata göre Süryani Kadim milletinden otuz altı kişinin maktül ve on bir kişinin de mecruh, toplam 47 kişinin olduğu tespit edilmiştir.

b -Protestanlar

Yekun	Maktül	Mecruh	Millet	Esami	Mülâhazat
1	1	-	Protestan	Çarukçu Agob.	İbrahim Beg Mahallesi
1	1	-	Protestan	Pineci Erğanili Kirkor	Fatih Mahallesi
1	1	-	Protestan	Batanoğlu Hanuş	Lala Beg Mahallesi
1	1	-	Protestan	Ayrancıoğlu Kiryakos	Ali Paşa Mahallesi
1	1	-	Protestan	Oğlu Amih	Ali Paşa Mahallesi
1	1	-	Protestan	Şabşabyan Ohannes	Arab Taş Mahallesi
1	1	-	Protestan	Artinyan Haikan	Arab Şeyh Mahallesi
1	1	-	Protestan	Kalaycı Hakob	Cami'ün-Nebi Mahallesi
1	1	-	Protestan	Pişmanyen Kirakos	Hoca Ahmed Mahallesi
1	1	-	Protestan	Hikamoğlu Haferşah	Şeyh Matar Mahallesi
1	1	-	Protestan	Kunduracı Anton	Şeyh Matar Mahallesi
1	1	-	Protestan	Doncu oğlu Hakob	Fatih Paşa Mahallesi
12	11	1	YEKUN		

Millet-i Protestan vekili Karabet başkanlığında oluşturulan komiyon Protestan milletinden on bir kişinin maktül ve bir kişinin mecruh olduğunu tespit etmiştir.

c-Süryani Katoliği

Yekun	Maktül	Mecruh	Millet	Esami	Mülahazat
1	1	-	Süryani Katoliği	Fitahyan Naum b. İkob	Kavvas-1 Sağır Mahallesi
1	1	-	Süryani Katoliği	Beşaryan Osib b. Beşşar	Fatih Paşa Mahallesi
1	1	-	Süryani Katoliği	Protestan milletinden nüfus-ı Süryani Kadim defterinden olan Eczacı Kiryakos	
1	-	1	Süryani Katoliği	Beşşaryan Osebinoğlu Beşşar	
4	3	1	YEKUN		

Süryani Katolik Murahassası olan Batris'ül Marta b. Abdullah başkanlığında oluşturulan komisyon olaylarda Katolik Süryanilerden üç kişinin maktül ve bir kişinin de mecruh olduğunu tespit etmiştir.

d-Rum Katolikler

Yekun	Maktül	Mecruh	Millet	Esami	Mülahazat
1	1	-	Rum Katoliği	Neccar Anton b. Fasda Hanna	Ali b. Reşid Mahallesi
1	-	1	Rum Katoliği	Lusya bint Tüccar Anton	
2	1	1	YEKUN		

Rum Katolik Patrik vekili olan Huri İbrahim başkanlığında oluşturulan komisyon Katolik Rumlardan bir maktül ve bir mecruh olduğunu tespit etmiştir.

e- Ermeni Katoliği

1	-	1	Ermeni	Karabet b. Temürcü	Fatih Paşa Mahallesi.
Yekun	Maktül	Mecruh	Katoliği	Mıgırdıç	Mülahazat
16	7	9		YEKUN	
1	1	-	Ermeni	Temürcü Mıgırdıç	Fatih Paşa Mahallesi
			Katoliği		
1	1	-	Ermeni	Oğlu Bedros	Fatih Paşa Mahallesi
E			Katoliği		
1	1	-	Ermeni	Abdülmesih b. Hanna	Arab Şeyh Mahallesi
K			Katoliği		
1	1	-	Ermeni	Artin b.Kahveci Ağob	Bahaeddin Mahallesi.
n			Katoliği		
1	1	-	Ermeni	Buğocu b.Bizarkanyan	Fatih Paşa Mahallesi.
K			Katoliği	Ohannes	
1	1	-	Ermeni	Berber Ohen	Fatih Paşa Mahallesi.
a			Katoliği		
1	1	-	Ermeni	Hurcin b. Bedros	Ali b. Reşid Mahallesi.
t			Katoliği		
1	-	1	Ermeni	Oseb Bindonoğlu	İbrahim Beg Mahallesi
i			Katoliği		
1	-	1	Ermeni	Saatçi Ohannes	Bahaeddin Mahallesi
k			Katoliği	Kahvecioğlu	
1	-	1	Ermeni	Ohannes Kazaz	Fatih Paşa Mahallesi
a			Katoliği	Andonyan	
1	-	1	Ermeni	Nakkaş Oseb Balyan	Taban Oğlu Mahallesi
r			Katoliği		
1	-	1	Ermeni	Hağob b.Boğos	Şeyh Said Mahallesi
k			Katoliği		
1	-	1	Ermeni	Filu Minna bint Boğos	Fatih Paşa Mahallesi
v			Katoliği		
1	-	1	Ermeni	Bedros b.Bakkal	Kavacı Sağır Mahallesi
e			Katoliği	Tomas	
1	-	1	Ermeni	Kazaz Oseb	Taban Oğlu Mahallesi
k			Katoliği	Bizarkanyan	

i olan Endersas başkanlığında oluşturulan komisyon Katolik Ermenilerden hadise-i mündefi’de yedi maktül ve dokuz nefs-i mecruh bulunduğu tespit edilmiştir.

f- Rum

Yekun	Maktül	Mecruh	Millet	Esami	Mülâhazat
1	1	-	Rum	Neccar Abuşunoğlu Cercis	Arab Daş Mahallesi
1	1	-	Rum	Mazucu Batyanınoğlu Yusuf	Simsatoğlu(?)
1	-	1	Rum	Sarraff Yakub b. Hanuş	Fatih Paşa Mahallesi
1	-	1	Rum	Oğlu Dimitri	
4	2	2	YEKUN		

Rum Metropolit vekili Kustaki başkanlığında oluşturulan komisyon olaylarda Rum milletinden iki maktül ve iki mecruh olduğunu tespit etmiştir.

1895 Ermeni olaylarında Diyarbekir vilayeti merkez kazada 126 müslime karşılık 60 gayrimüslim hayatını kaybederken; 71 müslime karşılık 25 gayrimüslim yaralanmıştır.

G-OLAYLARDA HAYATINI KAYBEDEN MÜSLÜMAN VE GAYRİMÜSLİM SAYISI

Ermeni İğtişası nedeniyle başlayan olaylarda, Diyarbekir Belediye Meclisi ve valiliği tarafından yapılan tahkikat sonucu oluşturulan ve elimize geçen rapora göre Diyarbekir merkez kasabada dokuz mahallede Müslümanlardan 126 kişinin hayatını kaybettiği ve 71 kişinin de yaralandığı görülürken; Hıristiyanlardan (Protestan, Ermeni Katoliği, Süryani Kadim, Rum, Rum Katoliği) 65 ölü ve 25 yaralı olduğu görülmektedir.

Diyarbekir Polis Komiserliğinin 27 Teşrin-i Evvel 1311 (1895) tarihli telgrafında; İslamlardan 70 ölü ve 80 yaralı; Ermenilerden 300 den fazla ölü ile 100 yaralı olduğu belirtilirken, Siverek kazasıyla doğu ve batı nahiyelerinde polis bulunmadığından durumun henüz tam olarak bilinemediği belirtilmektedir³¹⁹. Bir başka belgede;

³¹⁹ Nazım Paşa, *age*, s. 102;Hocaoğlu, *age*, s. 235

İslamlardan 130 maktul ve 100 mecruh ve Hıristiyandan 480 maktul ve 150 mecruh olduğu ifade edilmektedir.³²⁰

Maiyet-i Seniye-i Erkan-ı Harp İkinci Feriki Abdullah Paşa, Mahkeme-i Temyiz Azası Reşidi Efendi ile Şura-yı Devlet Azası Sami Efendi'nin hazırladığı 13 Kanun-ı Sani 1311 (25 Ocak 1896) tarihli raporda Diyarbekir vilayeti genelinde ölen ve yaralanan Müslüman ve Hıristiyanların sayısı şöyledir:

İSLAM						ERMENİ					
MAKTUL			MECRUH			MAKTUL			MECRUH		
ZAKUR	İNAS	ADET	ZAKUR	İNAS	ADET	ZAKUR	İNAS	ADET	ZAKUR	İNAS	ADET
523	-----	523	254	--	254	1971	---	1971	426	---	426

Yukarıdaki tabloda ölen ve yaralanan Ermenilerin Hıristiyan ahaliden olan tüm unsurları kapsadığı düşünülmelidir. Çünkü olaylarda yaşamını yitiren ve yaralananların sadece Ermeniler olmadığı, olaylardan hemen sonra vilayet resmi makamlarınca yapılan tahkikat sonucu oluşturulan raporlarda ortaya çıkarılmıştır. Gayrimüslim unsurların tamamının Ermeniler “*Eramine*” olarak gösterilmesi Diyarbekir tahrir defterlerinde görülen bir durumdur³²¹. Olaylara sadece Ermenilerin katılmadığı, Süryan-i Kadim, Süryan-i Katolik, Ermeni Katolik, Ermeni Protestan, Rum, Rum Katoliği vb. etnik ve dini unsurların olaylara katıldığı ve olaylar neticesinde kayıplar verdiği³²² görülmektedir.

Ermeni ve İslamlar arasında ölenler açısından bir dengesizliğin olduğu, Ermenilerden (Hıristiyan) hayatını kaybedenlerin çokluğu dikkat çekmektedir. Ancak Ermenilerle ilgili yukarıdaki tabloda belirtilen rakamların gerçeği yansıtmadığı, bu nedenle Ermeni maktullerin sayısında bir abartı olduğu hazırlanan raporda şöyle ifade edilmektedir: “*Ermeni maktullerinin sayısında Tarafeyn-i maktuli arasındaki nisbetsizliğe gelince; Mağlubiyetten istifade maksadıyla hareked itmekte olan*

³²⁰ BOA, Y.PRK.ASK, 109/69, s.7/8

³²¹ İhan, *age*, s.95; Bu kelime her zaman sadece Ermenileri ifade etmek için kullanılmamıştır. Çünkü Siird’de ve Hısn- Keyfa’da Yahudiler, Mardin de Süryaniler, Amid sancağı’nda Şemsiler bu grupta gösterilmiştir. M. Salih Erpolat, “16. Yüzyılda Ergani Sancağındaki Gayri Müslim İskan Yerleri İle Şahıs İsimleri Hakkında Bir Değerlendirme” s. 163

³²² BOA, Y.PRK.ASK, 109/69, s.5/6

Ermenilerin inzar ve dikkat-i umumiye için kasden mikdar ve vefayati izâm ederek alemde vücudları ve sicil-i nüfusda kayıtları olmayan veya olup da bir iki ay evel koleradan veya başka sebepten terk-i hayat etmiş olan eşhası bu meydanda zıkr ile te'yid-i müddeaya çalışmaları ve bu fitneyi ikaz edinceye kadar hal-i taarruzda bulunarak kendilerinden ziyade cengaver ve istimal-i silaha muktedir olan İslamlara açıktan açığa hücum etmiş olmaları maktüllerinin miktarını had ve hakikatından ziyade izam etmiş oldukları gibi bu yolda desâis-i irtikabiye mecburiyet görmeyen Müslümanların maktüllerini meydan ve ayaklar altında bırakmak istemeyerek beraber götürmeleri dahi vefayat-ı İslamiyenin adedi vukuundan dun(az) görünmekte sebep olmuştur”³²³.

Ermeniler olaylar sırasında ölen yandaşlarının sayısını abartmak suretiyle olayları “katliam” gibi göstermeye çalışmışlardır. Nitekim olaylardan sonra vilayette oluşturulan “Tahkikat Heyeti” de Ermenilerin ölü sayılarını fazla gösterme telaşında olduklarını, ancak bunun doğru olmadığını ifade etmiştir.³²⁴

H-OLAYLARDA ZARAR GÖRMİYEN GAYRİMÜSLİMLERİN MAHALLELERE GÖRE DAĞILIMI

20 Teşrin-i Evvel 1311(1 Kasım 1895) de başlayan ve üç gün yoğun bir biçimde süren Ermeni olayları sırasında hane ve eşyaları yağma, saldırı ve tecavüze maruz kalmayan, hatta olaylar sırasında İslam ahaliden saygı ve yardım gören hane sayısı 461’dir. Bu haneler İslam mahalleleri arasında dağınık ve iç içe bulunan Ermeni ve milel-i saireye aittir.

İslam mahalleleri arasında bulunan Hıristiyan hane ve sahiplerine herhangi bir saldırı ve yağmanın olmaması, dönemin Batı basınında yer alan ve günümüzde de aynı yaklaşımdan hareketle mahkum edilmeye çalışılan Osmanlı Müslümanları hakkındaki asılsız iddia ve haberleri boşa çıkarmaktadır. Saldırıya uğramayan 461 hanenin her birinde beş kişinin yaşadığı dikkate alınırsa 2.305 gibi önemli sayıda Hıristiyanın İslamlarla iç içe yaşadığını ve olaylardan etkilenmediğini ortaya koyar.³²⁵

1-LALA BEĞ MAHALLESİ

³²³ BOA, Y.PRK.ASK, 109/69, s.5/6

³²⁴ BOA, MKT.MHM, 636/43

³²⁵ BOA, MKT.MHM, 636/43

Kurgancı Bolus,Çulcu Malkon,Tenekeci Tomas, Halepli Tomas, Tenekeci Tomas, Bezzaz Hana, Dükkancı Kirakus, Bakkal Mıgırđıç, Pineci Kadz, Neccar Karabet, Makdis Yakub, Mahzeni, Serkar Oğlu Uso, Cüllah Said, Mazucu Çercis, Cüllah Amih, Cüllah İkos, Mimar Toma, Udzatmacı Şimon, Cullah Hanuş, Terzi Şimon, Mimar İbrahim, Neccar Hano, Boyacı Boliş, Kırmız Kadın, Amil Azib, Taşcı Toma, Cüllah Şimon, Tücar Yakub, Dellal Kiryakus, Dellal Toma, Meryem Kadın, Çarşafcı Hakus, Cüllah Karabet, Taşcı Eblahat, Keratancı İkob, İstanbullu İkob, Ali Bekarlı Kiryakus, Bezzaz Yusuf Yali, Çarşafcı İkob, Muhtar İshak, Furuncu Bolis, Cüllah Derli Yusuf, Çenclin Oğlu Ohen, Boşcu Hano, Değirmenci Kırkor, Taşcı Tomas, Çetküş İblahat, Keşiş Oğlu Ohen, Kerhaneci Şako, Dellal Bobu, Taşcı Yakub, Berber İkob, Boyacı Haşun, Serkar Makdis Yusuf, Kerhaneci Karabet, Mazucu Tomas, Naliz Minho, Neccar Hano, Midyatlı Makdis, Neccar Tuhmak, Bakkal Ceci, Cüllah İrmu, Abdalyan Pedrusi, Taşcı İkob, Dabbağ Kadz, Hale Loti Kadın, Daşcı Kirakus, Daşcı Kivork, Kanarcı Kasab Karabet, Pineci İkob, Furuncu Eblahat, Taliz Karabet, Mimar Aro, Dellal İkob, Yoşcu Yusuf, Kapancı Marduyan, Benliyeci Ohen, Sakakcu Kiryakus, Yoşcu Hosun, Cüllah Haçadur, Neccar İrmuş, Cüllah Karabet, Neccar Toma, Dellal Kiryakus, Bezzaz Lorti, Kerhaneci Karabet, Pineci Hahurşah, Kazđancı oğlu Çağo, Keşiş Yusuf, Cüllah Sahan, Taşcı Oseb, Dellal Toma, Kırmızı İlikçi Tomas, Darakcı Huson, Bezzaz Şahas Huson, Pedersun Kadın, Cüllah İrmu, Cüllah Yakub, Kassab Nasri, Darakcı İso, Attar Huksi, Aşcı Bolis, Debbağ Musa, Değirmenci Yopu, Attar Ohen, Muallim Yakub, Dekkakcı Eblahat, Serkar İmo, Meryem Karı, Debbağ Karabet, İki Aded Kilise Muhzati, Arat Afak Mihzati, Nakkaş Gögo, Neccar Bubo, Darakcı Circis, Ermen Vakfı Mihzati, Hezkafil, Kirişci Bubo, Cüllah Deşo, Salağ Kirbo, Mimar Sülo, Kazđancı Serkiz, İbalı Şehmuk, Boyacı Hato, Toma Karı, Dellal Yakub, Cüllah Yetim İkob, Amd Koma, İbacı Huson, Sehar Kiryaksu, Bezzar Toma, Çulcu Haso, Lolyan Ohen, Çeskar Eblahat oğlu Bezzaz , Taşcı Arslan, Cüllah Ohen, Mimar Toma, Attar Ohen, Kirişci Kiryakus, Boyacı Daded, Daşcı Beşar, Bezar Beşar, Dükkancı Eblahat, Daşcı Koka, Kassarcı Ato,Bakkal Dasıl, Nahcı Mişail, Çerci İkob, Sara Karı, Bezzaz Kusta, Neccar Osib, Kalaycı Kivo,Yoscu Kiryakus, Neccar Yakub, Sabık Sesak Afi Toma, Esta Kadın, Dinkci Haçadur, Hoşabcı Kırkor, Dinkci Tomas, Rızvanlı İlyas, Hafersahoğlu Bolis, Daşcıoğlu Makdis Osib, Rızvanlı Neccar Yakub, Naliz Serkiz.Yekun Hane:166

2-CEMİL PAŞA SOKAğI

Zanhemi, Mimar Bubo, Taşçı Odis, Değirmenci Bedros, Perdecı Mıgırdıç, Oserakcı Ohennes, Boyacı Namuş, Boyacı Yakub, Kazzaz Toma, Boyacıyan Osib, Dabbağ Boğos, Bil Bubo, Taşçı Toma.Yekun Hane:12

3-HÜSREV PAŞA MAHALLESİ

Kuyumcuyan Ağob Ağa, Hosis Bedros, Neccar Osib, Sabağyan Amih, Cenkar Hano, Pineci Erut, Hasemekar Afernez, İcyiman Ohen, Uzatmacı Mıgırdıç, Besteci Mishail, Neccar Mıgırdıç, Sabuncu Mishail, Serkiz Toma, Yapasyan Naum, Berber Karabet, Çarşafçı Dimitri, Mardinli Çercis, Yekseban Estiman, Kassab Kıyo, Bakkal İbrahim, Furuncu Çercis, Kürekci Yusuf, Eczacı Batraki, Okanatak, Attar Eblahat, Alak Ohen.Yekun Hane:26

4-AZİZ CAMİİ MAHALLESİ

Neccar Topalyan Toma, Sabuncu Hekob, Kazzaf Ard, Kazğancı Haço, Neccar Karabet, Şerbetci Manooğlu Bedo.Yekun Hane: 6

5-YİĞİT AHMET MAHALLESİ

Karaifci Yakub, Nakkaş Hano, Dikici Karabet, Neccar Kevkor, Bezzaz Birdasinoğlu Mıgırdıç, Terzi Kirakus, Mazucu Boğos, Lusiyan Kadın, Mimar Genco, Kunduracı Sehan, Kunduracı Ohen, Çelebioğlu Rezzakan, Mazucu Ohen, Kazaz Maks Ohannes, Terzi Mardik, Semaryan Karabet, Hanedanyan Bedros, Kunduracı Ohannes, Kimper Ağa, Kazğancı Toma, Semar Bedros, Bezzaz Karabet, Kassab Kalo, Furuncu Hakob, Sobacı Hakob, Oduncu Ğanyan, Terzi Ohennes, Kazaz Espan, Neccar Boşmalıyan Arditin, Kuyumcu Manuk, Neccar Bedros, Kalaycı Doktor, Kahveci Mano, Çulcu Oğlu Osib, Attar Karabet, Bezzaz Kirakus, Dik Ohen, Terzi Bedros, Maksun Kadın, Kunduracı Bedros, Tefakciyan Ordis, Terzi Karabet, Palulu Kivork, Besteciyan Toma, Penleci Karakus, Kazğancı Ohen, Furuncu Mardiyen, Kazaz Kirakus, Ebukan Boğos, Bezzaz Kıyo.Yekun Hane:51

6-SÜLÜKİYE MAHALLESİ

Mimar Karabet, Eskıryan Kırbakı, Kazancı Serkiz, Hazerşahoğlu Bezaz Fethullah, Terzi Mardiyen, Nakkaş Karabet, Boyacıyan Melkun, Karakaşoğlu Zaruş, Şemsi Toma, Çedşafçı Eruş, Tüccar Toma, Bezzaz Tomasyan, Terzi Naum, Beşirili Reşo, Çermikli oğlu Fethullah, Cüllah Karakus, Degirmenci Karabet, Kemisci Tord,

Cüllah Mano, Kaluc Kadın, Taşcu Dadu, Pineci Tomas, Kebabcı Tomas. Yekun Hane Aded:23

7-ALİ PAŞA MAHALLESİ

Pineci Karabet, Altuncu İkob, Tüccar Ohan, Berber Merdik, Oduncu Toma, Bezzaz Nabdesi, Mimar Yağub, Çulcu Mikail, Kazaz Musa, Tüccar Yosuf, Terzi Mezre, Bezzaz İkob, Altuncu İskender, Keşiş Mardiros, Derslioğlu Yakub, Daşcı Karabet, Ebkat Karakus, Attar Elba, Neccar Külkisi, Malak Bedros, Dellal Toma, Daşcı Ohen, Dellal Bağdaş, Çarşafcı Bedros, Çerçi Cuver, Dabbağ Said, Mumcu Toma, Kel Amu, Çelebi Toma, Yayan Haco, Adlet Beto, Neccar Bolus, Cüllah Köbü, Altun Ataf, Altı Hane Muhazeni, Kederkari, Cüllah Köbü, Meyhaneci Körbü, Neccar Hu, Mimar Hadidran, Cüllah Eyllü, Cüllah Yusuf, Boyacı İshak, Sadak Naşa Hanuş, Bakkal Karbu, Boyacın Toma, Kel Edsu. Yekun Hane Aded:53

8-HACI BÜZÜRG MAHALLESİ

Bakkal Hudsi, Şedekçi Makdis Ohannes, Bezzaz Makdis Yakub, Altuncu Ohannes, Boyacı Kurkuyalı, Taşcı Naides, Tüccar Kevkor, Makdis Tomas oğlu Eyyüb, Terzi Kivork Ayali, Terzi Eyyüb, Kuyumcu İkob, Cullah Eyyüb, Kazancı Makdis Karabet, Kazaz Bubo, Debbag İgoş, Nakkaş İkob, Tüccar Kazaz, Dökmeci Tomas, Hamal Stadvar, Holağyan Ohannes, Manadulyan Muscuyail, Pendici oğlu Ohannes, Çadırcı Kivork, Attar Ohen. Yekun Hane Aded:25

9-MOLLA BAHAEDDİN MAHALLESİ

Fırıncı Makdis İko, Tüccar Kurko, Salağ Makdis İkob, Nakkaş Mıgırdıç, Berber Toğman, Tütüncüyan Eykob, Abuhoğlu, Bezzadatçı Tord, Bakkal Davud, Tahab Karabet, Bezzadatçı Karabet, Altuncu Tomas, Çakucu Tomas, Berber oğlu Gemşin, Kutunetçi Tobu, Taşcı Tobu, Dellal Ohen, Değirmenci Sehak, Kunduracı Haco, Taliz Tomas, Daşcı Karabet, Cüllah Ohen, Tekci Ekob, Hacı Salih Mıhzani Yekun Hane Aded: 24

10-İBRAHİM BEG MAHALLESİ

Pineci Manuk, Kelihci Kirkor, Bezzah Ohen, Altuncu Ohen, Mağurcu Ohen, Kunduracı İkob, Sürmeli Tahzani, Liceli Ayli, Yetmurcu Maksi Ohen, Kuyuliğli oğlu Serkiz, Değirmenci Kema, Cüllah Ard, Asna Hemalı, Heküb, Yetmürce Yolyürü,

Şekerlemecioglu Heküb, Çarşafçı Karabet, Tüccar Maksı Mıgırdıç, Boyacı Kazar, Kunduracı Amih, Bezavacı Köve, Terzi Muradyan, Eczacı Mardiros, Furuncu Bedros, Maciled Kiryaksı, Tüccar Oseb, Mimar Kübü, Berber İbrahim, Attar Bedros, Kelükcü Karabet, Bezzaz Karabet, Kasab Karabet, Direkci Bedros, Tüccar Hekob, Furuncu Karabet, Yolunda Serkiz, Sadak Marki, Kefatçı Kurko, Ahaşçı Mıgırdıç, Cullah Palulu, Terzi Yobu, Kazaz Ohen, Kunduracı Mesçail, Cerrah Karabet, Yüccar Hekob, Cullah Bedros, Tuteracı Toma, Mehal Serkiz, Pineci İkoş, Makkabaru, Terzi Toma, Kazaz Toma, Mimar İkoş, Kazak Hekob. Yekun Hane Aded: 53

11-HACI OSMAN MAHALLESİ

Palulu Neccar Tatus, Çadırcı Hakob, Sutuk Emtebi Karabet, Neccar Ohen, Kunduracı Mıgırdıç, Abuhoğlu Karabet, Bezzaz Ohen, Kağıdçı Hanuk, Taliz Maks İkob, Şemsiyeci Karabet, Cullah Elbahar, Berber Maks Kivork, Neccar Kirakus, Varkoğlu Hekob, Dinki Hekob, Bakkal Ohen, Mazucu Bedros, Terzi Malkon, Sabuncu Hekob, Kunduracı Serkiz, Neccar Nataz, Bakkal Haçadur. Yekun Hane:22

I- OLAYLARI SIRASINDA HASAR GÖREN CAMİİ VE MESCİTLER

21 Teşrin-i Evvel 1895 Cuma tarihi ile 23 Teşrin-i Evvel 1895 Pazar tarihi arasında üç gün boyunca devam eden olaylar sırasında minarelere ezan okumak için çıkan müezzinlere Ermeniler tarafından esliha-i nariye (ateş) atıldığı, atılan silah ve bombalarla bazı camii ve mescitlerin kubbe, duvar ve minarelerinin hasar gördüğü sözkonusu camii ve mescitlerde görevli imam ve müezzinlerin ihbarıyla ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine olayı araştırmak amacıyla jandarma Mülazım-ı Evvel Hasan Beg, Mahmud Ziya ve Polis Cemil Efendiler görevlendirilmiştir. Oluşturulan ‘Tahkikat Heyeti’ nin oluşturduğu rapora göre hasar gören camii ve mescitler ile hasar gören diğer yerler aşağıya çıkarılmıştır ³²⁶:

1-FATİH PAŞA CAMİ’-İ ŞERİFİ

	<u>ADED</u>
Caminin büyük kubbesinin garb cihetindeki divarında kurşun parça:	1
Küçük kubbesinin şimal cihetinde :	1
Minarenin şimal cihetinde birinci cihetinde:	1

³²⁶ BOA, MKT.MHM, 636/43

Caminin kibleye nazır divarın sağ köşesinde:	2
Caminin özyetmuroğlu (?) havalisi divarında:	2
Medresenin cami'-i havalisi arasında köşede kibleye karşı:	1
Caminin kibleye nazır divarında:	1
Caminin kibleye nazır mihrab üzerindeki porte cam dikmesinde:	1
Caminin kibleye nazır kapu arasındaki kemer dikmesinde:	1

	11

2-ŞEYH MATAR CAMİ'-İ ŞERİFİ

	<u>ADED</u>
Minarenin cihet-i şarkiyesinde pencere etrafında :	4
Minarenin şimali pencere etrafında :	6
Minarenin garba nazır divarında parça:	9
Minarenin garba nazır pencere altında :	1
Minarenin şimali cihetindeki divarında:	6
Minarenin cihet-i şarkiyesinde:	2
Minarenin kible cihetindeki pencere etrafında:	6

	34

3-ARAP ŞEYH CAMİ'-İ ŞERİFİ

	<u>ADED</u>
Caminin tam üzerinde şimal cihetindeki divarda (1 parça):	4
Caminin harem kapusunda:	1
Caminin garba nazır divarında:	2
Caminin eyvan kemeri üzerinde:	1
Caminin eyvan dikmesinde bir sıyrıntı ve iki de kurşun :	3

	11

4-HÜSREV PAŞA CAMİ'-İ ŞERİFİ

ADED

Caminin minaresinin şerefesinde:	1
Minarenin kemerin beş sıra taş yukarısında:	2

	3

5-MUALLAK CAMİ-İ ŞERİFİ

ADED

Caminin şarka nazır sokak divarında :	12
Caminin harem tarafındaki divarında :	3
Minarenin şarka nazır divarında :	1
Minarenin pencere derununda parça :	1
Minarenin şarka nazır bulunan divarında tahminen :	25

	42

6-HOCA AHMED CAMİ'-İ ŞERİFİ

ADED

Caminin minaresinin ciheti garbiyesinde parça :	2
---	---

7-BEHRAM PAŞA CAMİ-İ ŞERİFİ

ADED

Caminin eyvan derununda büyük pencere köşesindeki taş :	1
Caminin harem kapusu üzerinde :	2
Caminin harem kapusu perdesinde :	2
Caminin eyvan kubbesinin garba nazır cihetinde martini kurşunu :	1
Eyvanın ikinci kubbesinin şimali cihetinde :	1

	7

8-LALA BEG CAMİ-İ ŞERİFİ

ADED

Caminin harem eyvanının şimale nazır divarında parça :	1
--	---

Harem kapusunun sağ tarafında parça :	2
Harem kapusunun sol tarafında parça :	2
Caminin cihet-i şarkiyesindeki divarda :	4
Caminin minarenin kavailinde :	2

.....
11

9-RÜŞDİYE ASKERİ MEKTEBİ

	<u>ADED</u>
Mekteb-i mezkurun sokak üzerinde oda pencere camında :	3
Mektebin derununda odanın pencere camına :	3

.....
6

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OLAYLARIN SONUÇLARI

A- TAHKİK VE ISLAH KOMİSYONLARININ KURULMASI

Olaydan sonra Diyarbekir'e gönderilen Ziya Paşa asayiş ve düzeni sağlamayı başardı³²⁷. Olayların mahiyetinin anlaşılması ve sağlıklı yargılamaların olması amacıyla oluşturulan Heyet-i Tahkikiye ve Heyet-i Islahiye adındaki iki kurul çalışmalarına başladı. Heyet-i Tahkikiye, Diyarbekir'in önde gelen şahsiyetlerinden olan Arif Efendi'yi (Piriççizade) olaylardaki tutumu nedeniyle suçlu bularak önce Musul'a, daha sonra da İstanbul'a sürgün etti. Ancak M. Akif Tütenk tarafından namuslu, dürüst ve cesur olarak değerlendirilen Arif Efendi bir yılını doldurmadan suçsuz bulunarak affedilmiştir³²⁸.

Bu olayı takip eden günlerde Amerika, İngiltere ve Fransa'dan Ermenilere pek çok yardım malzemesi gönderilmeye başlandı. Malzemeler İngiliz ve Fransız konsoloshaneleri vasıtasıyla gelir, bu iş için oluşturulan komisyona verilirdi. Komisyon İngiltere Konsolosu tercümanı Prut Tomas idi. Üyeleri Direkçi Bedros, Kazasyan, Minasyan ve Tırpancıyan isimli kimselerdi. Daha önce değindiğimiz gibi, Ermenilerin çıkardığı yangın sebebiyle çarşının önemli bir bölümü yanmıştı. Yeniden haritası tanzim edilerek bir plan dahilinde inşasına bir süre sonra başlandı. Vakıf olanlar için hükümetçe gerekli para gönderildi. İnşaat üç sene sürdü.

Diyarbekir'deki Ermeni olaylarını yerinde incelemek üzere Diyarbekir'e gönderilen Maiyet-i Seniye-i Erkan-ı Harp İkinci Feriki Abdullah Paşa³²⁹, Ermeni meselesini ve Diyarbekir Ermeni olaylarını derinliğine ve genişliğine incelemiş ve bu konuda önemli bir rapor hazırlamıştı. Süleyman Nazif, Vali Enis Paşanın isteği üzerine raporun tanziminde önemli rol oynamıştır³³⁰.

B-DİVAN-I HARBİ ÖRFİ İLAN EDİLMESİ

Ermeni olaylarının devam etmesi üzerine 22 Teşrin-i Evvel 1311 (3 Kasım 1895) günü olaydan iki gün sonra vilayette olağanüstü hal ilan edilmesi gündeme gelmiş ve olayların devamına ve daha fazla kan dökülmesine engel olmak, huzur ve güven

³²⁷ Beysanoğlu, *age*, s.733; Hocaoğlu, *age*, s. 234-237

³²⁸ Beysanoğlu, *age*, s. 741

³²⁹ Mustafa Akif Tütenk, Maiyet-i Seniye-i Erkan-ı Harp İkinci Feriki Abdullah Paşa'nın 1896 yılında vilayete gönderildiğini belirtse de dönemin arşiv kaynakları bunu doğrulamamaktadır. Abdullah Paşa'nın 7 Kanun-ı Evvel 1311 (19 Aralık 1895) tarihinde yani olayların başlamasından bir buçuk ay sonra vilayette çalışmalara başladığı görülür. BOA, Y.PRK.UM, 34/33

³³⁰ Beysanoğlu, *age*, s. 733; Hocaoğlu, *age*, s. 234-237

ortamını tesis etmek amacıyla vilayette olağanüstü hal ilan edilmesi kabul edilmiştir. Olağanüstü hal ilanının gerekçesi şöyle belirtilmiştir:

“Diyarbakir’de Ermeniler tarafından vuku’a getirilen iğtişâşın Ermenilerin bi’t tekrar vuku’atına cüretleri üzerine devam etmekte olduğundan asayişin istikrarı için idare-i örfiye ilanı Dahiliye Nazırı Rifat Paşa, Adliye Nazırı Rıza Paşa ve Sadrazam Kamil Paşa tarafından müzakere edilmiş, padişahın da onayı üzerine divan-ı harb-i örfi ilan edilmesi kararı alınmıştır. İrade-i örfiyenin temin-i sükun ve asayişe medar olacağı Trabzon ve Bayburt’da ilanı ile hasıl olan sükun ile müstedell olarak kan dökülmekten bir an evvel önü alınmak için işin tesir-i lüzumu maslahatdan bulunmuş olduğundanicab iden mahallerinde dahi bunun tatbiki faideli olacağı maslahat kılınmakta idiğünden keyfiyetin müzakeresiyle, irade-i örfiyenin temin-i asayişe medar-ı izam olduğu emsaliyle sabit olduğundan vilayat-ı sittenin icab iden mahallerine bir eser iğtişâş görüldüğü halde oralarca dahi derhal ilan olunmak ve kararları emsal-i vecihle buradan bi’l istizan vaki olacak iş’ara tevfikân icra kılınmak üzere şimdilik Diyarbakir’in merkez sancakda idare-i örfiye ilanı ile zikr olunan sancakda bir divan-ı harb-i örfi teşkili tezekkür kılınmış olmağla muvafık irade-i asafide-i hazret-i tacidari olduğu halde ifa-yı muktezanın taraf-ı seraskeriyeye ve mahallerine telgrafla icra-i tebligat olunmasının dahi Dahiliye Nezaretine havalesi babında ve katibe-i ahvalde emr ü ferman hazreti veliül emir efendimizindir”³³¹.

C-MAĞDUR OLANLARA MADDİ YARDIMDA BULUNULMASI

Yaşanan olaylardan çok sayıda insanın olumsuz etkilendiği bu nedenle insanların gündelik hayatlarının bozulduğu barınma, güvenlik ve beslenme (iaşe) sorunları yaşadıkları görülmektedir. Nitekim; *“Ermeni fesedesinin verdikleri sebebiyetden dolayı heyacana gelen Ekradın Hıristiyan köylerine taaaruz ve emval ve hayvanat ve zahiri yağma eylemeleri nedeniyle vilayete bağlı yerlerde muhtac-ı i’âşe olan ahalinin büyük bir kısmı Ermenilerden olduğu gibi, Diyarbakir’de ortaya çıkan yangın (harik) ve hadise-i malumesi sebebiyle merkezce de i’âşeye ihtiyaç duyanların ekseri Ermeni ve Süryani milletinden olmakla beraber bu meyanda İslam ve milel saireden de i’aneye arz-ı ihtiyac duyanlar varsa da mikdarı cüz’idi. Hükümetce i’âşeleri la-büdd (gerekli) olan söz konusu muhtaç kişilerin ne kadar olduğu tam olarak tetkik ve tespit edilememişse de, bu amaçla vilayette Vali Enis Paşa tarafından oluşturulan ‘Komisyon-*

³³¹ BOA, Y.A.RES, 77/13

ı Mahsusa'nun tespitine göre; '...on bin nüfusu müteceviz olduğu iş'arat ve takkikat-ı vaka'dan anlaşılmaktadır'. Gerek Diyarbekir'de ve gerekse de vilayete bağlı sancak, kaza ve nahiyelerde (mülhakatda) teşkil olunan komisyonların tedkikatlarında zarardide (zarar görmüş olan) olan ve ihtiyac-ı sahih erbabında bulunanlar bi't-tefrik i'aşelerine dikkat ve i'tina iktiza iden defterlerin tanzim ve i'ta olunduğu"³³² belirtilmesine rağmen bu defterlere ulaşamamıştır.

Sadaret Makamına Vali Enis tarafından yazılan 24 Teşrin-i Evvel 1311 (5 Kasım 1895) tarihli bir telgrafta; *"Ahval-i malumadan dolayı fukara ve muhtaç durumuna düşen ahaliye ekmek verilmesi için vilayet meclisi-i idaresinin aldığı karar gereğince buğday (hınta) dağıtımına başlandığı ancak bu masrafların giderilmesi için paraya ihtiyaç duyulduğu"*³³³ belirtilir.

Diyarbekir Valisi Enis Paşa, Hakimü's Şer'i Fuat, Defterdar Zihni, Kaim-i Makam Nakib Mesud, Müftü Ahmed ve Aza Arif tarafından 24 Teşrin-i Evvel 1311 (5 Kasım 1895) günü Sadarete (başbakanlığa) çekilen telgrafta; yaşanan olaylar nedeniyle zor durumda olan kişilerin işe güce başlayıp normal yaşamları hasıl oluncaya kadar iâşe yardımını hususunda gerekli olan para için Ziraat Bankası'nda mevcut olan yüz bin kuruşun alınması ve ihtiyaç sahiplerine dağıtılması için gerekli izin ve yetkinin verilmesi³³⁴, istenmektedir.

Yine 28 Teşrin-i Evvel 1311 (9 Kasım 1895) tarihinde Sadaret Makamına yazılan bir telgrafta; yaşanan olaylar nedeniyle vilayet genelinde yaşayan ahalinin zor durumda kaldığı, yiyecek ve barınacak yer bulmada ve güvenliğinin sağlanması hususunda görülen acziyet nedeniyle fukara ve muhtaçların gün geçtikçe çoğaldığı ve bu nedenle sürekli Diyarbekir merkezine iltica olduğu, muhtac-ı iâşe olanlara vilayette kurulan Komisyon-ı Mahsusa marifetiyle iâşe yardımının başlattırıldığı, ancak bunun yeterli olmadığı ve bu nedenle daha önce belirtildiği üzere Ziraat Bank şubesi sandığından gerekli ödeneğin kullanılması için mezuniyet ihsan buyrulması³³⁵, ifade edilmektedir.

5 Teşrin-i Sani 1311 (17 Kasım 1895) tarihinde Sadaret Makamından vilayete çekilen telgrafta: *"Oradaki Ziraat Bankası mevcudu Diyarbekirce taht-ı silaha alınarak Redif Taburlarının mesarifine tahsis olunduğundan ve öyle on bin nüfusun Hükümetce iâşesinin mümkün olmadığı belirtilirken, ihtiyaç sahibi Ermeni ve İslam ahalisinden en*

³³² BOA, MKT.MHM, 646/13

³³³ BOA, MKT.MHM, 646/13

³³⁴ BOA, MKT.MHM, 646/13

³³⁵ BOA, MKT.MHM, 646/13

çok muhtaç ve fakirlere tedarik-i akvat-ı yevmiye (günlük yiyecekler) hakikaten gayri muktedir bulunanların büyüklerine üç yüz, küçüklerine iki yüz dirhem ekmek hasıl edecek kadar kuray-ı karibe aşar-ı ayinesinde zahire itası Meclis-i Mahsusa kararıyla tebliğ olunur”.

13 Mayıs 1312 (25 Mayıs 1896) tarihinde İngiltere sefaretinden Osmanlı Devletine verilen bir muhtıra Diyarbekir vilayetine bağlı Lice kasabası kaymakamının Hani’de iane dağıtımı yapan ecnebilere elli lira aldığı, karşılığında hububat vereceğini söylediği ancak hububat vermediği gibi iane dağıtımı yapan yabancı memurlar tarafından yazılan mektuplarında tevkif ettiği iddia edilir³³⁶. Bu durum üzerine Silvan’a giden Diyarbekir valisinin Silvan’dan 20 Mayıs 1312 (1 Haziran 1896) tarihinde Sadaret Makamına çektiği telgrafta: “İğtişaat-ı mündefa’dan (geçmiş) sonra şimdiye kadar Lice’ye hiçbir ecnebi gitmediği gibi i’ane de tevzi’ olunmayub, ancak geçen gün Diyarbekir İngiltere Konsolosu’nun yalnız Murad nam şahs vasıtasıyla gönderdiği yüz elli liradan yüz lirası Lice’de ve elli lirası dahi Hani Nahiyesinde o emir-i mahsusa mucebince mahalli i’ane komisyonundan nezaretleri merkum Murad’ın marifetiyle muhtacına tevzi’ olunarak masaddak defterleri vilayete gönderilmiştir. Zahire mukabilinde Lice Kaymakamına elli lira verilmesinin katiyen aslı olmadığı gibi, Lice posta merkezi olmadığı cihetle ecnebi mektubu dahi görülmemiş olduğu mahallinin iş’arı cevabisi üzerine arz olunur”³³⁷.

D-ERMENİLERİN AMERİKA VE AVRUPA’YA GÖÇÜ

Osmanlı topraklarında yaşayan Ermeniler XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Amerika’ya göç etmeye başlamışlardır³³⁸. Yaklaşık olarak 50 yıl boyunca Osmanlı Ermenileri Amerika’yı bir kurtuluş yeri olarak görmüş, ve 10.000 dolayında Ermeni Amerika’ya gitmiştir³³⁹.

Bu yıllarda olaylardan önce başlayan göçlerin, olaylardan sonra artarak devam ettiğini, Mustafa Akif Tütenk’in şöyle ifade eder; “Yunan Muharabesinden (1897) sonra Amerika’ya göç etme meselesi Ermenilerce çok istenilen bir arzu haline gelmişti. Hükümet ise bu görüşe karşıydı. Kaçak olarak gitmek Ermeniler için bir moda haline geldi. Bu işi beceren de Misbanyan adlı zengin bir Ermeninin kayınbiraderi olan

³³⁶ BOA, MKT.MHM, 646/13

³³⁷ BOA, MKT.MHM, 646/13

³³⁸ Ali Emiri, *age*, s. 36

³³⁹ Özdemir vd, *age*, s.162 vd

Boğos'tu. Cesur bir Ermeni olan Bogos, sırf Ermeni hayalatına hizmet etmek amacıyla katırcılığı meslek edinmişti. Bir taraftan Ermenileri kaçırıp Halep veya Beyrut'a götürür, dönüşünde de her çeşit silahı katırlarına yükleyerek Diyarbekir'a dönerdi. Gelirken hemen şehre girmez, önce ya Koca Oseb'in Mardin Kapısı dışındaki değirmenine ya da Çırağban pirinç dingine uğrar silahları burada saklar sonra şehre gelirdi. Misbağyan ticaretten çok askeri ihaleleri alan, hükümet nezdinde hatırı sayılan zengin bir ermeni idi. Bunun David adlı büyük oğlu da silah kaçakçılığı yapardı. Hükümet bu kaçaklıkları önlemek için sıkı önlemler alma gereğini duymuş, Halep'ten gelen ticari eşyanın bile denkleri aranmadan şehre sokulmaz olmuştur. Bu olayda Ermeniler daha karlı çıktılar çünkü Avrupa'nın, Amerika'nın yardım ve desteğini sağlamışlar, bazı imtiyazlar elde etmeyi başarmışlardır”³⁴⁰.

Genellikle Diyarbekir ve Harput yörelerinden olan Ermenilerin çoğunlukla baş vurdukları kaçış yolu ise Batum Şehbenderliği'nden (konsolosluk) pasaport alarak Hocabey, Anvers veya Hamburg üzerinden Amerika idi.

Amerika'ya giden gayrimüslimler bir müddet Amerika'da kaldıktan sonra, “tabiiyet” değiştirerek tekrar geri geliyorlardı. Bir kısmı eğitim için, bir kısmı da maddi imkanlarını artırmak maksadıyla Amerika'ya gidiyorlardı. Ayrıca tabiiyet değiştirenler Kapitülasyonların yabancı uyruklulara tanıdığı her türlü imtiyaza da kavuşuyorlardı. Özellikle Amerika ile imzalanmış olan 1830 tarihli Dostluk ve Ticaret Antlaşması'nın dördüncü maddesi gereğince Amerikan vatandaşlarının Osmanlı makamlarınca muhakeme edilemeyeşleri tabiiyet değiştirenlere özel bir ayrıcalık da kazandırılıyordu. Onun için Osmanlı Devleti yetkilileri, tabiiyet değişikliklerinin önüne geçmek için oldukça büyük bir mücadele vermiştir³⁴¹.

Diyarbekir ve çevre illerde Amerika'ya göç etme özleminin özellikle Amerikan Konsolosluğu'nun vilayette faaliyet göstermesinden kısa bir süre sonra yoğunlaştığı görülmektedir. Devlet yetkilileri bu göçün önünü almaya çalışmışlarsa da bunu önleyemedikleri ve göçün değişik yollarla devam ettiği görülmektedir. Özellikle 1895 Ermeni olaylarından sonra bu göçün artarak devam ettiği görülmektedir. Amerikalıların, Ermenilerin hamisi rolünü üstlenmesi ve olaylara karışan kimseleri kollaması ve savunması nedeniyle, Ermeniler Amerikalılara sempati duymaya ve onları kurtarıcı olarak görmeye başlamıştır. Amerikanın, Ermenilere destek vermesi ve onları siyasi, ekonomik ve kültürel olarak desteklemesi sebebiyle, Osmanlı topraklarından

³⁴⁰ Beysanoğlu, *age*, s. 733; Hocaoğlu, *age*, s. 234-237

³⁴¹ Açıkses, *age*, s. 113

Amerika'ya sürekli Ermeni göç akışı devam etmiştir. Bu göç olayını organize eden ve destekleyenler de şüphesiz Amerikalı misyonerler ve konsoloslardır³⁴².

Diyarbakir'den Amerika'ya resmi yollarla veya kaçarak gidenlerin bir kısmı daha sonra geri dönmeyerek Amerika'ya yerleşmişlerdir. Amerika'ya yerleşen Ermeniler de Osmanlı Devleti ile irtibatını kesmemiş, Anadolu'daki Ermenileri maddi ve manevi yönden desteklemeye devam etmişlerdir³⁴³.

Ermeni göçünün sadece Amerika'ya değil, Avrupa kıtasına da yapıldığı görülmektedir. Nitekim Fransa'daki Osmanlı Büyükelçiliğinin Hariciye Nezareti'ne gönderdiği 11 Eylül 1896 tarihli yazıda Marsilya'ya (Fransa) önemli oranda Ermeni mültecinin geldiğini belirtmiştir. Bu yazıda Kırkor Samelian, Kiorg oğlu Stephan, Serkos oğlu Hagıb, Agop Garmichian adlı kişilerin Diyarbakirli olduğu ve genelde Protestan olan bu kişilerin İskenderun'dan Kıbrıs'a oradan da Marsilya'ya geldikleri anlatılmaktadır³⁴⁴.

Osmanlı topraklarından ve özellikle Diyarbakir ile Mamuret'ül- Aziz vilayetlerinde yaşayan Ermenilerin geri dönüşleri Osmanlı Devleti ile Amerika arasında tartışmaya sebebiyet vermiştir. Amerika'ya veya başka devletlere sığınıp ta geri gelenlerin tabiiyet iddiasıyla geldikleri için, kapitülasyonların yabancılara sağlamış olduğu imtiyazlardan faydalandıkları gibi, yabancı devlet vatandaşı oldukları için de, bir dereceye kadar dokunulmazlık diyebileceğimiz bir hakkı da elde ediyorlardı. Bu şekilde Amerika Birleşik Devletleri vatandaşlığına geçerek bu imtiyazlardan faydalananlar yetmiş bine ulaşmıştır. Hiç şüphesiz Amerika'nın Ermenileri kendi tabiiyetine kabul etmesi, bu şekilde nüfuz ve ticaretini geliştirmek istemesiyle açıklanabilir. Aslında, Osmanlı Devleti yetkililerinin Amerikan göçünden memnun olmamalarının sebebi, gidenlerin tekrar geri dönerek karışıklık çıkartmalarınıdır³⁴⁵.

30 Temmuz 1311 (11 Ağustos 1895) tarihli Diyarbakir Zabtiye Nezaretine gönderilen telgrafta;

*“Diyarbakir'in Ermeni milletinden Mıgırdıç ve biraderi Oseble ve rüfekası mukaddema (öncelikle) Amerika'ya azimet ve pasaportsuz olarak İskenderiye'ye avdetle oradan müür-ı tezkiresi olub Dersaadet tarikiyle Diyarbakir'a gitmiş oldukları görülür”*³⁴⁶.

³⁴² Açıkses, *age*, s. 196

³⁴³ Açıkses, *age*, s. 113

³⁴⁴ *Osmanlı Belgelerinde.....*, C.I, s. 102-103

³⁴⁵ Açıkses, *age*, s. 280-281

³⁴⁶ BOA, MKT. MHM. 535/2

Hariciye Nezaretine Amerika Sefareti'nden gönderilen yazıda;

“Amerika teba'sından olub elhaletü'l-hinde Newyork'da ikamet iden Tomas Arslanyan nam kimse zevcesi Madam Arslanyan ile çocuklarının kendüsüne iltihak itmek üzre Amerika'ya gelmesi arzusundadır.

Amerika teba'sından olub elhaletül hazihi Newyork'da sakin bulunan Karabet Parshanyan nam kimse peder ve valideden yetim kalan on beş yaşındaki hemşiresi Arbuzağ Parishanyan da Amerikaya azimetle kendüsüne mülaki olması arzusundadır”³⁴⁷.

Hariciye Nezareti'nden Sadaret Makamına sunulan 20 Mart 1312 (1 Nisan 1896) tarihli telgrafta;

“Diyarbakir mukim olub Dersaadete gelmek ve Amerikadaki aileleri nezdine gitmek isteyen eşhas ile bunların Amerika'daki akarabalarının esamisini mübeyyin Amerika sefaretinden i'ta olunan varakanın tercümesi takdim kılınmış”³⁴⁸

Diyarbakir vilayetine gönderilen 1 Nisan 1312 (13 Nisan 1896) tarihli telgrafta;

“Newyork'da mukim Tomas Arslanyan'ın Diyarbakir'da bulunan zevcesi ve çocuklarının ve yine Newyork'da mukim Karabet Parishanyan'ın on beş yaşındaki hemşiresi Arpuzanhan'ın Amerika'ya azimetleri arzusunda buldukları Canib-i sefaretten ifade kılınmağla bunların Amerika teba'sından olub olmadıklarının tedkikiyle neticesinin ve azimetlerinde mahzur olub olmadığı iş'arı”³⁴⁹.

Sadaret Makamından Dahiliye Nezaretine gönderilen 6 Haziran 1312 (18 Haziran 1896) tarihli şifreli telgrafta Amerika'ya gitmek arzusunda olan kişilere zorluk çıkarıldığı şöyle ifade edilmektedir;

“Amerika mahmillerinden olub, Diyarbakir'da bulunan Jozef Begosyan'ın Amerika'ya azimetine memuriyet-i mahalliyece olan mümanat edilmekte olduğu ve merkumun müttehi hareket bulunduğu beyanıyla müsaade ve yedinden ahz edilmiş olan pasaportun iade eylemesi Amerika Sefaretinden suret-i musırrane ifade edildiği....Hariciye Nezaret-i Celilesinden alınan gurre-i muharrem 1312 tarihli ve 1291 numrolu tezkerede irsal kılınmıştır”³⁵⁰.

Diyarbakir vilayetinden Sadaret Makamına gönderilen 21 Nisan 1312 (3 Mayıs 1896) tarihli şifreli telgrafta;

³⁴⁷ BOA, MKT. MHM, 637/21

³⁴⁸ BOA, MKT.MHM, 637/21

³⁴⁹ BOA, MKT.MHM, 637/21

³⁵⁰ BOA, MKT.MHM, 637/21

“Vergü ve bedel-i askeriyeden dolayı Arslanyan’ın beş yüz dokuz kuruş otuz pare ve Karabet Parishanyan’ın dahi sekiz yüz seksen kuruş borçları bulunduğu ve merkumanın buradan esna-yı azimetlerinde mürur tezkiresi aldıklarına dair kayıt bulunmadığı ve devair-i anendesinin ifadesi üzerine arz olunur”³⁵¹.

Dahiliye Nezaretinden Diyarbekir vilayetine gönderilen 16 Nisan 1312 (18 Nisan 1896) tarihli telgrafta;

“Tomas Arslanyan ve Karabet Parishanyan ve ailelerinin sicil-i nüfusda mukayyid ahali-i kadimeden oldukları gösterilmesine nazaran bunların memleketlerinde tekalif Amidiye (?) borçları vesair güna itdikleri olup olmadığıın bi’l-hakayık iş’arı”³⁵².

Diyarbekir vilayetinden Sadaret Makamına gönderilen 4 Nisan 1312 (16 Nisan 1896) tarihli telgrafa;

“Gerek Newyork’da bulunan Tomas Arslanyan’ın ve Karabet Parishanyan ve gerek elyevm Diyarbekir’daki aileleri teba-i devlet-i aliyeden ve sicil-i nüfusda mukayyid ahaliyi kadimeden olduklarına nazaran bu suretle ailelerinin Amerika’ya azimetlerindeki mahzur takdir-i aliyeye menuttur”³⁵³.

E-ŞEHİRDE EYTAMHANELERİN AÇILMASI

Misyonerlerin 1895 katliamlarında babalarını ya da daha ender olarak ebeveynini yitirmiş olan Ermeni çocuklarıyla ilgilenmeleri, sosyal ve eğitim alanlarını misyonların elinden geri almak isteyen Osmanlı Devleti’nin konuyla ilgilenmeye zorladı. Doğu vilayetlerinde kalıcı bir nüfuz kazanmak uğruna verilen savaşta, yetim çocuklar malum sebeplerden ötürü, tercih edilen bir hedef kitlesiydi. Başka hiçbir grup, ailelerinden ve sosyal çevrelerinden koparılmış bu çocuklar kadar kısa sürede değiştirilemez ve kazanılmazdı. Misyon ve devlet, en başından beri bu gerçeğin bilincindeydi. Misyon yazarlarından biri olan Peet, 1896 yılında kaleme aldığı temel ilkeler taslağında, devletin dini-ulusal içerikli, yabancı yardım kuruluşlarını reddedici yetim politikasını eleştirirken sert hatta sonlarına doğru ırkçı bir ifadeyle şöyle diyordu: “İzlenen politikanın kimsesiz çocukları barındırabilecek Türkiye’nin başka bölgelerindeki kişilerin, bu hayırsever niyetlerini hayata geçirmelerini engelleyerek kimsesiz çocukların sayısını artırmaya yönelik olduğu anlaşılıyor. Osmanlı otoritelerinin

³⁵¹ BOA, MKT.MHM, 637/21

³⁵² BOA, MKT. MHM, 637/21

³⁵³ BOA, MKT. MHM, 637/21

bu kimsesizlerden olabildiğince büyük bir kısmını kendi gözetimine alıp barındırma giyecek ve yiyecek ihtiyaçlarını karşılama isteği olduğunu açıklamaktadır. Bunun anlamı basitçe şu: Bu binlerce çocuğu Müslüman olarak yetiştirmek ve böylece geri bir ırkın yoz kitlesi arasına zeki beyinler katarak saflarını güçlendirmek gibi bir hedefleri var³⁵⁴.

19 Haziran 1899 tarihinde Osmanlı Meclis-i Vükelası (Bakanlar Kurulu), Palu ve Çüngüş'te misyonerlerin yetimlere yönelik çalışmalarına karşı alacakları tedbirleri tartıştı: “Diyarbakir vilayeti dahilinde kain Palu kazası ile Çüngüş nahiyesinde bakes kalan Ermeni etfalinin i'aşe ve ta'limleri maksadıyla ve misyonerler ma'rifetiyle oralarda tesis edilmiş olan eytamhanelere vuku'bulacak i'anata şimdilik mümana'at olunmaması, Dahiliye Nezareti tarafından Diyarbakir vilayetine mükerreren tebliğ olduğu vechile Anadolu'da misyonerler canibinden icra oluna gelen teşebbüsat ve telkinat ve tedrisat ve talimat devam eylediği takdirde ahali-i mahalliyenin ahlak ve efkarı fesad-pezir olunarak bilahara milliyetlerini dahi gaip edecekleri tabi'i olmağla misyonerlerin devam-ı ifsadatına meydan verilmemesi ve eytamhaneler maddesine gelince Anadolu'nun münasip bir mahallinde hükümetce bir eytamhane inşasıyla oraya her sınıf teba'a-i şahane eytamının kabulü ve bunların milletlerinin muhafaza ve ahlakını tezhibe kafil olmak üzere tedrisine lüzüm görülecek kitapların programına idhali halinde misyonerler ile sair ecanib tarafından o misüllü darüetterbiyeler te'sisine mahal kalmamış olacağı cihetle keyfiyetin bilmüzakere zikr olunan eytamhanenin nerede ve ne miktar masrafla inşası münasip olunacağı ve fakat herhalde misyonerlerin teşebbüsat-ı mefsedet-cuyanelerine kat'iyen nihayet verilmek muktazi bulunduğu burasının dahi kararlaştırılması 19 Zilhicce 1316 (30 Nisan 1899) tarihli tezkire ile iş'ar ve tebliğ olundu. Eytamhanelerle ilgili arşiv belgelerinde olduğu gibi bu belgede de “yıkıcılık” ve “yıkıcı” kelimeleri sık sık tekrarlanmaktadır. “yıkıcı” kavramı Osmanlıcada fesad- pezir ifadesiyle karşılanmaktadır ve “*isyankar davranış biçimlerine ve düşüncelere izin veren*” anlamına gelmektedir. Kavram kısa ve isabetli bir şekilde devletin misyonlar hakkında ne düşündüğünü ortaya koymaktadır. Bu kavram Müslüman- Osmanlı bilincinin zayıflaması demektir. Misyonlar, devleti tehdit eder nitelikteydi çünkü yetimhaneler gibi yerel olarak ihtiyaç duyulan projeleri etkili bir

³⁵⁴ Malmisanij, *age*, s. 258 ; Bu iddianın ne kadar tutarsız olduğu 19 Haziran 1899 tarihli Osmanlı Meclis-i Vükelası'nca alınan: “Milletlerin muhafaza ve ahlakın korunması” kararında görülmektedir. İslam devlet geleneğine göre bir yönetim benimseyen Osmanlı Devleti, nesillerin milliyetlerinin korunmasına büyük önem vermiş, herhangi bir dini ve örfi değeri başka bir ırk ve din mensuplarına empoze etmeyi kabul etmemiş ve uygulamamıştır.

şekilde hayata geçirdikleri için ümmetin yükseltilmesi ve devletin prestijinin artırılması gibi merkezi politikalara karşı çıkmaktaydı. Devlet misyonlara karşı kalıcı tedbirleri ancak onların okul, sağlık ve yetim bakımı alanlarındaki faaliyetlerini doldurmakla alabilirdi. Burada tasvir edilen “Devlet Yetimhanesi Projesi”nin Doğu vilayetlerindeki yetiler için bir ilk olacağının hesaplanması çok doğaldır. Okullarda ve hastanelerde olduğu gibi burada da proje, misyonerlerin faaliyetlerine karşı doğrudan eylem olarak görülebilir³⁵⁵.

Dahiliye Nezareti’nden Hariciye Nezaretine varid olan 20 Teşrin-i Sani 1313 (2 Aralık 1897) tarihli telgrafta;

*“Amerikalıların muaveneti ve Diyarbekir İngiltere konsolos vekilinin iki hane imtihar olunarak Ermeni etfalinden zükür ve inas altmış bir yetimin infak ve Protestan muallimleri tarafından tedris idilmekte olduğu tesis olunan eytamhanelerin ruhsatsız olduğu, halbuki bu gibi emakin tesis ve küşadı ruhsat-ı resmiye istihsaline muhtaç iken vilayette bulunan ecnebilerin usul-i mevzuameye riayet itmedikleri gibi şubelerde açılan mekteplerin siyaseten dahi muzırratı müşahade edilmekte bulunduğu belirtilmektedir”*³⁵⁶. Vilayette ruhsatsız eytamhane küşad eden İngiltere konsolos vekiliyle Amerikalılar, Ermeni Patrikhanesinin Diyarbekir murahassalığına yaptıkları tebligatta açtıkları eytamhanelerde yapılacak tedrisatta; *“Ermeni eytamının lisan ve mezahiplerinin muhafaza olunacağı belirtilmiş olmasına rağmen, bu durumun gözetilmediği”*³⁵⁷ ifade edilmektedir.

Diyarbekir vilayetinden Dahiliye Nezareti’ne varid olan 5 Mayıs 1314 (17 Mayıs 1898) tarihli telgrafta; *“Amerikalıların muaveneti ve mahalli İngiltere konsolosunun delaletiyle Ermeni ve Protestan etfali için bila ruhsat-ı resmiye te’sis idilen eytamhanelerde gündüzleri Protestan mektebine devam ettikleri halde, iki haftadan beri eytamhanelerde tedrisat yapılmadığı ifade edilmektedir”*³⁵⁸. Diyarbekir vilayetinden Sadaret Makamına varid olan 3 Kanun-ı Evvel 1315 (15 Aralık 1899) tarihli telgrafta; *“Bölgede ve vilayette yoğun bir şekilde bulunan misyonerlerin eytamhane küşadı için yoğun çaba gösterdikleri bununlada güya, iğtişâşa mahsus bir çok Ermeni eytamu sokaklarda kalmışta hükümet-i seniye bunların imdadına yetişmiyormuş ve kendileri de Ermenilere mededres (yardımcı) oluyorlarmış gibi halat-ı muzırta iradesiyle bedhahan devlete maye-i ihras ve Ermenilerin ezhan (zihin)-ı müfsidcuyana vesail-i iğras (borç*

³⁵⁵ Malmisanij, age, s. 260

³⁵⁶ BOA, MKT.MHM,702/24

³⁵⁷ BOA, MKT.MHM,702/24

³⁵⁸ BOA, MKT.MHM,702/24

ödeme) tedarik etmek ve bila ğahal Protestan mezhebine idhal edecekleri Ermeni çocuklarını Protestanlığın tevsi'yle ona aid fikirlerini tamime hizmet itdirmek misüllü mülken ve maslahaten mazarrat-ı adideyi müstelzem olan efkar-ı vehamet deşarlarını husule getürmek için olduğunu bedihi ve bu eytamhanenin küşadına ruhsad virilecek olursa emsali tekasür edeceği bu durumun da iyi olmayacağı”³⁵⁹ belirtilmektedir.

Açılan bu eytamhaneler Amerika’da ve İsviçre’de ve ale’l husus İngiltere’den sahib-i himmet ve şefkat olan zevatdan toplanan i’ane akçesiyle idare olunmakta olduğu gibi, bu i’anelerden hasıl olan mebalîğ de Anadolu cihetinde ikamet etmekde oldukları cihetle ahalinin ihtiyacatına her surette agah olan insaniyet namına olarak bila istisna fukara ve muhtacına muavenet etmek hususunda en ziyade münasib görünen Amerika misyonerlerine gönderilerek onların muaffakiyetiyle tevzi’ ve i’ta olunmakta olduğu, Amerika Sefareti’nden Osmanlı Hariciye Nezaretine gönderilen bir muhtırada mevcuttur. Amerika ve İngiltere tarafından açılan Diyarbekir’ de Rahib Andonyan’ın taht-i idaresinde biri yetmiş dokuz erkek ve diğeri yetmiş altı kız çocuklarını havi iki eytamhane, Çüngüş’de Rahib Ablaharyan ve Mardiros Ataryan ve Bedros Papazcıyan adlı kişilerin taht-ı idaresinde biri otuz dört ve diğeri otuz beş kız çocuklarını havi iki eytamhane, Palu’da Rahib Simonyan ile Kigork Kuracıyan adlı kişilerin taht-ı idaresinde otuz erkek çocuğu havi bir eytamhane bir müddet açık kaldıktan sonra Diyarbekir valisinin emriyle sed ü nid (kapatma) idilmiştir.

Vilayette kontrolsüz ve yoğun bir şekilde artan eytamhanelerden rahatsız olduğu gibi, bu amaçla açılan bütün müessesat-ı mezkureye de yine “Eytamhane” namı virilmesine de bir anlam veremeyen Diyarbekir valiliği, Dahiliye Nezaretine gönderdiği tezkirede; “*derununda ikame itdirilen çocuklar arasında yalnız geceleri beytutetle infak ve i’aşe olunmakta olduklarına ve talim ve tedrisatı mahal-i mekteplerinde görmekte olduklarına nazaran bunlara eytamhaneden ise mesken denilse daha münasib olur*”³⁶⁰.

Dahiliye Nezareti’nden Diyarbekir vilayetine varid olan telgrafta; “*Diyarbekir’de Rahib Andonyan’ın idaresinde iki, Çüngüş’de Rahib Ablaharyan ve Mardiros Ataryan ve Bedros Papazcıyan’ın idaresinde kezalik iki ve Palu’da Rahib Yesmuvanyan ile Kigork Turacıyan idaresinde bir bab eytamhane mevcud olduğu halde salif’ül zikr kapatdırıldığından ve bunlara eytamhane namı verilmiş ise de etfal geceleri oralarda i’aşe edülüb gündüzleri kendü mekteplerine devam etdiklerinden*

³⁵⁹ BOA, YTM.MHM,702/29

³⁶⁰ BOA, YTM.MHM,702/29

bahisle bunların açdırılması İngiltere Sefaretinden musırrane talep olunuyor. Beyan olunan rahipler hangi devlet tebasındandır. Ve bu eytamhaneler mezkur rahipler tarafından mı idare olunuyor ve sefaretin dediği gibi çocuklar geceleri oralarda yatub gündüzleri de kendi mekteplerinde mi okuyorlar ve bunların hepsinin kapatılıp kapatılmadığının i'şar edilmesi istenmektedir". Amerika ve İngiltere Sefareti'nin yoğun baskısı üzerine Diyarbekir, Çüngüş ve Palu'da kapatılan eytamhaneler yeniden açtırılmıştır.

Dahiliye Nezareti, konsoloslukların "eytamhane" suistimallerini önlemek için Diyarbekir'de bir mekteb-i sanayi inşasına başlamış, burası tamamlanana kadar muvakkaten bir münasib hane istikrasiyla buraya anasız, babasız, kimsesiz etfalın konulub belediye varidatı i'anat-ı saireden işakeriyle aç bırakılmaması ve bu suretle sefaretin izahat ve şikayet-ı muzırranesinin önüne geçilmesi, yetimlerin mağduriyetinin önlenmesi ve bu konunun istismarının önlenmesi amaçlanmıştır³⁶¹.

Adliye Nezareti'nden Sadaret Makamına gönderilen telgrafta; "*Diyarbekir vilayetinin bazı mahallerinde isticar olunup, küşad edilen Ermeni eytamlarının seddi ve çocukların dağıtılması teşebbüsünde bulunduğunu ve Palu'da öyle bir hanenin hükümet-i mahalliyenin emriyle kapatıldığını ve tahkikat vaka'sına göre etfal-i merkumeye mezkur hanelerde Protestan mezhebi ta'lim ve telkin idildiği bahanesiyle Ermeni patriki tarafından vukubulan talep ve teşebbüs üzerine karar-ı mezkurun ittihaz olduğunu, ancak alınan bu tedbirden dolayı hükümet-i seniyenin hedef olacağı belirtilmektedir. Ecnebi misyonerlerinin Ermenileri kendi mezheplerine celb itmek üzere vaki olan hareket-ı teşebbüslerini önlemek için tedbir alınması*"³⁶² ifade edilmektedir.

Bu arada Diyarbekir'de bulunan Almanya devlet tebasından, Berlin Şirket-i Hayriyesi reisi, Dr. Liboş bir eytamhane açmak için Diyarbekir merkez, Çermik, Hani, Lice, Maden, Silvan ve Eğil'den 87 zükur ve inas çocuk tespit ederek gerekli iznin alınması için başvuruda bulunmuştur. Dr. Liboş'un başvurusunu dikkate alan vilayet Polisi Serkomiserliği ile Vilayet Zabıtası şu cevabı vermiştir: "*Etfal-i merkumenin eytamhaneye duhullerine velilerinin rıza ve muaffakiyetleri olub olmadığı ve hüviyet ve mahiyetleri hakkında yapılan tahkikatta; eytamhaneye kayıt ettirecek öğrencilerden altmış birinin veli rızası olmadığı, yedisinin*³⁶³ *mahiyeti hakkında yeteri bir malumat alınamadığı, geri kalan on dokuz kişinin muaffakiyetleri var ise de, bunların da 'para*

³⁶¹ BOA, YTM.MHM,702/29

³⁶² BOA, YTM.MHM,702/29

³⁶³ Bu yedi çocuğun Eğil, Hani nahiyeleri ile Zami Eğik karyesine ait oldukları ancak yeteri malumat edinilemediği belirtilmektedir. BOA, YTM.MHM,702/29

ile itma' edilmiş olduğu ancak bunların hiç birinin muhtac-ı i'ane olmadıkları yapılan tahkikattan anlaşılmuştur.”³⁶⁴.

F-ISLAHAT ÇALIŞMALARI

Ermeni meselesi ilk kez Ayestefanos'ta Osmanlı Devleti ile Rusya Devleti arasında imzalanan sulh antlaşmasında söz konusu edilmektedir. Söz konusu antlaşmanın 61. maddesi Ermeni nüfusun yoğun olduğu eyaletlerde gerekli ıslahatların yapılması Kürt ve Çerkezlere karşı Ermenilerin huzur ve emniyetinin sağlanması gündeme gelmekte, bu bağlamda Osmanlı Devleti'ne tedbirler alması ve sorumluluğunu yerine getirmesi dile getirilmekteydi³⁶⁵. 1878 Ağustos'undan itibaren özellikle İngiltere'nin önderliğinde Avrupalı devletler reformların içeriğini tespit etmek amacıyla Osmanlı Devleti ile uzun süren müzakerelere giriştiler. Bu müzakereler tam olarak 1895 yılına kadar devam etti. Bu kadar uzun süren reformların niteliğinin belirlenip uygulanamamasının sebebi bazen siyasi bazen de ekonomik idi³⁶⁶.

Osmanlı Devleti gerek eşkıyaların baskısına son vermek ve gerekse Vilayet-i Sitte'de yeni düzenlemeler yaparak Ermenilerin taşkınlığına engel olmak amacıyla, Bursa komiseri Abidin Paşa'yı 1879 yılında Diyarbakir, Elazığ ve Sivas vilayetlerine Islahat Başkomiseri, Ermeni cemaatinden Manas Efendi'yi ikinci komiser olarak tayin etti³⁶⁷.

1871 Vilayet nizamnamesinin³⁶⁸ uygulanıp uygulanmadığının denetlemek ve ortaya çıkan sorunları belirlemek amacı ile teftiş komisyonları oluşturuldu. Bu komisyonlardan birisi de Diyarbakir vilayetine gönderildi. “Diyarbakir Ciheti Komiserlerine Talimat” başlıklı 7 Nisan 1879 tarihli on maddelik bir yönerge kurulda yer alanlara verildi. Buna göre Diyarbakir vilayet merkezine ulaşıldığında öncelikle nüfus oranlarına göre her gruptan halkı temsil edecek kimselerden oluşturulacak bir

³⁶⁴ BOA, YTM.MHM,702/29

³⁶⁵ Münir Süreyya, *age*, s. 7

³⁶⁶ Musa Şaşmaz, “*Ermeniler Hakkındaki Reformların Uygulanması (1895-1897)*”, Yeni Türkiye, Ermeni Sorunu Özel Sayısı II, Mart-Nisan, sayı: 38, Ankara, 2001, s. 765

³⁶⁷ Ali Emiri, *age*, s. 23

³⁶⁸ Vilayet nizamnamesi, Tanzimat'ın sonlarına doğru, merkezi idareyi basit işlerden ve bürokratik yazışmalardan kurtarmak için eyalet ve sancakların birleştirilerek büyük vilayetler meydana getirilmesi ve valiliklere, yetki genişliğine sahip tecrubeli ve dirayetli yöneticilerin atanması ihtiyaç haline gelmiştir. Gerek idari alandaki teknik sorunları çözmek, gerekse gayrimüslimlerin taleplerine cevap vermek amacıyla yapılan bu düzenleme, Fransız “departman” sisteminden etkilenilerek düzenlenmiş ve ülke, “vilayet”, “sancak”, “kaza” ve “karye” (köy) şeklinde idari taksimata tabi tutulmuştur. Nizamname gereğince, mülki idarenin her kademesinde, üyeleri seçimle işbaşına gelen “idare meclisleri” ortaya çıkmıştır. Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, İstanbul, 1996, s. 138-139

komisyon kurulacaktı. Bu kurul komiserlerin başkanlığında çalışacak vilayet yönetiminin eksiklerini, yörenin gereksinimlerini ve yapılması gereken ıslahatın, valiyle birlikte yürürlüğe konulmasını sağlayacaktı. Bilirkişilerden oluşturulacak ikinci bir kurul, zaptiye teşkilatının Jandarmaya dönüştürülmesini, Nizamiye Mahkemelerinin denetlenmesini, idare meclis üyeleri hakkındaki şikayetlerin dinlenmesini, bütün mülkü memurları denetledikten sonra göçebe aşiretlerin denetim altına alınması için çaba gösterilmesi belirtilmekteydi. Gerek görüldüğü yerlerde “Tahkik Komisyonu” kurulacak Cizre, Midyat, Silvan, Nusaybin kazalarıyla civarlarındaki aşiretlerin Hıristiyan halka baskı yaptıkları, kilise eşya ve malzemelerini alıp Siirt’te açıkça sattıkları ve ileri gelen bazı kimselerin birkaç köyü denetimlerine alarak vergi aldıkları, bazı Hıristiyanların da birbirlerinin aleyhine çalıştıkları konularındaki şikayetlerin araştırılarak suçluların mahkemeye verilmeleri de komisyona görev olarak verilmişti. Ayrıca 1869 tarihli Maarif Nizamnamesinin yürürlüğe konulması için gerekli önlemleri alacaktı³⁶⁹.

Böyle bir heyetin kurulmasının önemini Ali Emiri şöyle ifade etmektedir: *“Gerçekten böyle bir heyetin gönderilmesi lüzumlu idi. Zira bölgede sadece kendi işleri ve kazançları ile meşgul olan Müslüman ve Hıristiyan Osmanlı ahalisi ile civarda bulunan bazı nüfuz sahibi insanların hem korunmaya ve hem de bazı konularda bilgi sahibi olmalarında büyük fayda vardı. Bir taraftan bunları eğitmek ve bir taraftan da yollar açmak, vilayet sınırları dahilinde bulunan petrol ve kömür madenlerini işletmek, yöreye Avrupa’dan yeni ziraat alet ve edavatı getirtmek lüzumluydu”*³⁷⁰.

Başkomiser Abidin Paşa, Diyarbekir’e gelir gelmez ilk işi Diyarbekir’in İslam ve Hıristiyan ahalisinin hatırı sayılır kişilerinden meydana gelen bir komisyon teşkil etmek oldu. Bu komisyonun üyeleri arasında Said Paşa³⁷¹, Ali Emiri ile Ali Emiri’nin dayısı Abdülfettah Efendi de yer almaktaydı.

Abidin Paşa, civarda bulunan nüfuz sahibi bozguncu kişilerden yüze yakın kişiyi aldığı yerinde tedbirlerle Diyarbekir’e çağırarak, bunları birer birer uzak vilayetlere sürdü. Bu uygulamayı yerinde bulan Ali Emiri durumu şöyle ifade eder: *“Bir bahçeyi layıkıyla yetiştirmek ve yetişecek yeni fidanların gelişmesine, büyümesine engel olmaması için etrafındaki çer çöp ve dikenlerin, hatta fidanların aralarında yetişen gereksiz dallarını bile temizlemek gerekir. Aynı şekilde bir memleket veya vilayeti ıslah*

³⁶⁹ Çadıcı, *agm*, s. 149

³⁷⁰ Ali Emiri, *age*, s. 23

³⁷¹ Said Paşa, *Mir’atü’l-İber* adlı eserin müellifidir.

*için de ıslahı mümkün olmayan bazı insanları adalet ve hakkaniyet çerçevesinde toplumdaki ayırmak lazımdır*³⁷²”.

Vilayet dışına sürülenler içinde daha sonra memleket ve milletin başına bela kesilen Milli aşiretinden İbrahim Ağa ve Miranlı aşiretinden Mustafa Kato gibi azılı zorbarlar da vardı. Ancak Rusya taraftarı olarak bilinen eski sadrazamlardan Mahmut Nedim Paşa'nın beklenmedik bir şekilde Dahiliye Nazırı olmasıyla, Abidin Paşa'nın bu çalışmaları durdurulmuştur. Yeni Nazırdan Abidin Paşa'ya gelen telgrafta; Diyarbekir vilayetinden kanunsuz olarak bu kadar kimsenin sürülmesinin ve cezalandırılmasının uygun olmadığından bahisle, suçluların usulüne göre mahkemeye çıkarılması ve haklarında verilecek hükümlere göre işlem yapılması gerektiği, ifade edilmekte idi³⁷³. Ancak bu ıslahat hareketleri ekonomik ve siyasi sebeplerle devam ettirilemedi. Özellikle Vilayet-i Sitte'deki yoğun Ermeni olayları ve Avrupa'nın Osmanlı Devleti'ne baskısı nedeniyle ıslahat çalışmaları kesintiye uğradı.

1894 Sason İsyanı ile başlayan ve Anadolu'da giderek tedirginlik veren birçok olay meydana gelmeye başladı. Özellikle Avrupa'nın tahrik ve desteği ile çıkan bu olaylarla Anadolu'nun birçok vilayeti kana boyandı³⁷⁴. 1895 yılına gelindiğinde Ermeni meselesi çok kritik bir döneme girdi. Bir tarafta komitacılar Anadolu'da bütün şiddetiyle eylemlerine devam ediyordu. Avrupa, 11 Mayıs 1895'te İngiltere'nin öncülüğünde Fransız ve Rus hükümetlerince de onaylanan bir reform tasarısı Babıâli'ye sunuldu. Bu memorandumda ıslahat yapılacak vilâyetlerin hududu ilk defa belirtilmekteydi. Islahatın Erzurum, Bitlis, Van, Sivas, Mamuretülaziz ve Diyarbekir olmak üzere 6 vilâyette tatbiki istenmekteydi. Böylece "Vilayat-ı Sitte Meselesi" ortaya çıkmış oluyordu ki bu, Avrupa'nın suni olarak yaratmak istedikleri "Ermenistan"ın hudutlarını oluşturuyordu³⁷⁵. Bu memorandumda Osmanlı Devleti'den Ermenilerin durumunu düzeltmek için yapılması istenilen reformlar maddeler halinde sıralanmıştır. Buna Babıâli ile İngilizlerin verdiği karşılıklı notalar ile reform taslağı, 20 Ekim 1895 tarihinde son şeklini almıştır. Reform Genel Müfettişi'nin tayini³⁷⁶ ve onun görevleri, teftiş komisyonunun kurulması, idari reformlar, nahiyelerin yeniden teşekkülü, polis ve

³⁷² Ali Emiri, *age*, s. 24

³⁷³ Ali Emiri, *age*, s. 26

³⁷⁴ Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1897)*, İstanbul, 1986, s. 117.

³⁷⁵ Küçük, *age*, s. 117.

³⁷⁶ Karacakaya, *age*, s. 37

jandarma, adli ve mali meseleler, Kürtlerin kontrol altına alınması ve diğer konular bu reform projesinde yer almaktaydı³⁷⁷.

Osmanlı İmparatorluğu Roma, Petersburg, Paris, Londra, Viyana, Berlin büyükelçilerine gönderdiği 30 Eylül 1896 tarihli telgrafta; Avrupa'daki Ermeni komitacılarının faaliyetlerinin engellenmesi istenirken, altı vilayette yapılmasına karar verilen ıslahatın tamamen ve harfiyen uygulanacağını ancak ıslahatın birkaç maddesinin bir süre gecikmeye maruz kalırsa bunun, Ermeni ihtilalcilerin isyana yol açmaktan vazgeçmemelerinden ve bu maksatla hükümetimize gerekli zamanı vermemelerinden kaynaklandığı, ancak alınmış olan bu kararların yerine getirilmemesi gibi bir düşüncenin asla olmadığı açıkça, belirtilmektedir³⁷⁸. Bu amaçla hem Avrupa'daki olumsuz havayı bertaraf etmek, hem de büyük devletlerin Babiali'ye karşı olan kızgınlıklarını azaltmak maksadıyla, Şakir Paşa reform genel müfettişi olarak tayin edildi³⁷⁹.

Şakir Paşa doğu vilayetlerinde reformların uygulanması için çalıştığı 1895 ile 1897 yılları arasında hemen her kazayı dolaştı. İdari, adli, mali ve askeri yetkilileri reform projesinin tam olarak uygulanması için denetledi. Bu çalışmalar esnasında bölgedeki İngiliz konsolosları, İngiliz büyükelçisinin talimatları doğrultusunda Şakir Paşa'ya refakat ettiler. Bu yıllardaki hiçbir İngiliz konsolosunun raporunda Şakir Paşa aleyhine bir cümle bile bulmak mümkün değildir³⁸⁰.

Islahat çalışmaları kapsamında yapılan ilk iş vilayetlerin nüfusu tespit etmek, buna göre Ermeni ve diğer gayrimüslim cemaatlerin yönetime katılmasını sağlamak idi³⁸¹. Vilayet-i Sitte'de uygulanacak olan ıslahat projesi; ahalinin çoğunluğu hangi milletten ise o milletten vali, mutasarrıf ve kaymakamlar atanmasını, azınlığı olanlardan ise yardımcı atanmasını öngörmekte idi. Buna göre Islahat Komisyonu hangi vilayet, sancak ve kazaya³⁸² idarecilerin Müslüman ve gayrimüslimlerden atanacağını tespit etmiş ve bu doğrultuda adayları seçip atamalarını yapmıştı³⁸³. Böylece nüfus oranları dikkate alınarak vali Müslüman ise muavini Hristiyan, vali Hristiyan ise muavini Müslüman olacaktı³⁸⁴. Aynı demokratik ve eşit katılım mutasarrıflık, kaymakamlık,

³⁷⁷ Küçük, *age*, s. 117

³⁷⁸ *Osmanlı Arşivlerinde*.....s. 65

³⁷⁹ Şaşmaz, *agm*, s. 765; Beysanoğlu, *age*, s. 733

³⁸⁰ Şaşmaz, *agm*, s. 766

³⁸¹ Münir Süreyya, *age*, s. 11

³⁸² Hristiyan çoğunluğu oluşturan üç kaza Hafik, Haçin ve Zeytun'a Hristiyan kaymakamlar atanmıştır.

³⁸³ Şaşmaz, *agm*, s. 767

³⁸⁴ Uras, *age*, ayrıntılı bilgi için bkz. s. 306-309

bucak idaresi, il genel meclisi üyelerinin seçiminde de geçerli idi³⁸⁵. Polis, jandarma, Kürt aşiretlerinin denetlenmesi ve iskanı, hamidiye süvari alayları, emlak, senet komisyonları, öşrün toplanması, adliye vb. birçok konuda radikal değişiklikler getiren ıslahat projeleri ile zaten iyi olan gayrimüslimlerin durumları daha da iyileşmişti³⁸⁶.

Islahat Komisyonu'nun belirlediği orana göre Diyarbekir'de % 18 oranında Hıristiyan nüfus yaşamakta idi. Vilayet genelinde çoğunluk Müslümanlarda olduğu için vali Müslümanlardan seçildi. Vali yardımcısı olarak önce Todoraki Efendi daha sonra Vagleri Efendi atandı. Bu atamalar için seçilen adayların dini mensubiyetlerine baktığımızda, Babıali'nin Gregoryan Ermenileri seçmemeye gayret ettiği görülür. Çünkü böyle bir seçimin Müslümanlar ile Ermeniler arasındaki çatışmayı hızlandırmasından korkulmuştur. Seçilenler genellikle Rum veya Katolik milletlerinden olmuştur. Diyarbekir vilayet genelinde sadece Silvan'a Hıristiyan kaymakam muavininin tayini yapılmıştır³⁸⁷. Nahiyelerin yeniden teşekkülü, nahiye müdür ve yardımcısı tayini, nahiye meclisine üye seçimi ile her nahiyeye katip atanması reform projesinin maddeleri arasında idi. 15 Aralık 1896 tarihli ve Salisbury'ye takdim edilen bir belgede, Diyarbekir vilayetinde kurulacak nahiye seçimlerinin çoğunda tamamlandığı, polislerin atandığı ancak bu işleri henüz tamamlamayan yerlerde ise görevlilerin işi sıkı sıkıya takip ettikleri bildirilmekte idi³⁸⁸.

Reform projesinin nahiye ve köylerde yapılmasını istediği bir diğer iş ise buralarda okulların açılması, eğitimin yaygınlaştırılması idi. Yoğun eğitim faaliyetleri sonucu önemli ve sevindirici gelişmelerin yaşandığını bu dönemin salnamelerinde görmek mümkündür. Köy bekçileri ile ilgili ise 21 Haziran 1897 tarihli bir Osmanlı arşiv belgesi köy bekçilerinin görev ve sorumluluklarını tanzim eden bir talimatnamenin vilayetlere gönderildiğini göstermektedir. İngiliz Elçilik Dragomanı, Haziran 1897'de Diyarbekir vilayetinde köy bekçilerinin tayin edildiğini ve bunların göreve başladığını bildirmektedir³⁸⁹.

Reform projesinin polis ve jandarmaya dair maddelerine göre ilgili vilayetlerde polis ve jandarmanın Hıristiyan-Müslüman oranları doğrultusunda yapılması gerekmekte idi. Jandarmanın maaşı vilayet bütçelerinden, polisin maaşı ise devlet genel bütçesinden ödenecek idi. Polis ve jandarma vilayet merkezinden nahiyeye kadar olan

³⁸⁵ Uras, *age*, s. 309

³⁸⁶ Uras, *age*, s. 362-363

³⁸⁷ Şaşmaz, *agm*, s. 768

³⁸⁸ Şaşmaz, *agm*, s. 769

³⁸⁹ Şaşmaz, *agm*, s. 770

birimlerde görevlendirileceklerdi. Projenin en fazla üzerinde durduğu polis ve jandarmaların Müslüman-Hıristiyan oranları doğrultusunda atanması idi. Buna göre Şakir Paşa, 1895-1897 yılları arasında asayiş ve güvenliğin sağlanması amacıyla her vilayetin ihtiyaç duyduğu polis ve jandarma ile bunların ne kadarının Müslümanlara ve ne kadarının da Hıristiyanlara tahsis edileceğini belirledi. Buna göre; “*Diyarbakir’de toplam jandarma 1329 iken, 178 Hıristiyan jandarmanın atanması kararlaştırıldı. 10 Kasım 1896 tarihli Diyarbakir vilayetinden Dahiliye Nezareti’ne gönderilen bir telgrafta; Ermeni ve Süryani milletinden kişilerin jandarma ve mahalli yönetimlere tayin olunduğu, bununla beraber vilayette 17 jandarma efradının görevlendirildiği, idare memuriyetlerine de Süryani ve Ermeni milletlerinden iki kişinin tayin edildiği*”³⁹⁰ ifade edilmektedir. 1896 Aralık sonlarında Diyarbakir’de Hıristiyanlara tahsis edilen 178 jandarmadan 144’ünün atandığı görülmektedir. Buna rağmen Hıristiyan nüfusun jandarmada görev almada isteksiz davrandıkları, bunun nedenin ise Ermeni komitacılarının baskısı ile olduğu anlaşılmaktadır. Buna rağmen Ermeni jandarmalarla Müslüman jandarmalar arasında herhangi bir olayın çıktığı vaki değildir. Benzer şekilde polis teşkilatını da yeterli hale getirmek için Diyarbakir’e 66 polisin daha atanması uygun görüldü. Daha önce görevli polislerin tamamı Müslümanlardan oluşmasına rağmen, yeni düzenlemeye göre bu durum nüfus oranına göre belirlendi. Nüfus oranına göre Hıristiyan polis sayısı 13 idi³⁹¹.

Adli meselelerle ilgili olarak Babıali’nin proje dışında gördüğü aksaklıklardan biri de müstantik ve kadı naiplerine verilen yetkilerin fazla olduğudur. Projeye göre ise köylerde mahkemelerin görevi, muhtar ile ihtiyar heyeti, nahiyelerde ise müdür ile nahije meclisi tarafından ifa edilecekti. Bu yeni bir durum değildi fakat Şakir Paşa 16 Mayıs 1896’da Adliye Nezareti’ne bir yazı yazarak bunlarla ilgili kuralların ilgili heyet ve meclislere gönderilmesini istedi. Babıali Kasım 1895’ten itibaren ilgili vilayetleri Van-Bitlis, Erzurum-Diyarbakir ve Sivas-Harpur şeklinde üçe taksim ederek her birisi için bir Müslüman ve bir de gayrimüslim adliye müfettişi seçerek bu vilayetlere gönderdi. Erzurum-Diyarbakir’e Tayyip Efendi ile Yorgaki Efendi bu görev için seçildi. Bu kişiler 1896 ortasında görevlerine başladılar. Adli bozukluk ve hapishanelerle aksaklıkları belirleyip Islahat Komisyonu’na gönderdiler. Bu kapsamda hapishanelerin yapısı, işleyişi ve personeli ile ilgili olarak ciddi değişiklikler yapıldı³⁹².

³⁹⁰ BOA, T.MİK.S, 2/41

³⁹¹ Şaşmaz, *agm*, s. 771

³⁹² Şaşmaz, *agm*, s. 772

Proje kapsamında her vali tutuklu bulunanlarla ilgili olarak vilayette Heyeti Tahkikiyye-i Evveliyeye kurdu. Valinin başkanlığında iki kişiden oluşan bu heyetin görevi haksız yere hapse alınanların ve mahkumların durumunu incelemektir. Bu heyetler konsolosların bildirdiği üzere bir çok Ermeni'nin serbest bırakılmasını sağlamıştır³⁹³. Bu heyetlerin görevi 22 Aralık 1896 tarihli genel af ile gölgelendi. Çünkü yukarıdaki müdahaleler sonucu hapisanelerde hemen hemen hiçbir tutuklu kalmadı. 22 Aralık 1896 tarihli genel af yanında bir de 23 Temmuz 1895 tarihli genel af daha vardı. Bundan da birçok Ermeni istifade ederek serbest kaldı. 1897 Ocak ayında genel affın yararlanan bütün mahkumların serbest bırakıldığı İngiliz konsolosluk belgeleri ile sabittir.

Vergi toplama konusunda genel uygulama jandarma köylere gönderiliyor ve bu yolla vergiler toplanıyordu. Ancak bu uygulama şiddet kullanımı şikayetlerine sebep olmaktaydı. Bu sebeple jandarma yerine vergi tahsildarları görevlendirildi. Bu doğrultuda Diyarbakır'da 87 kişi Ekim-Kasım 1896 tarihleri arasında bu göreve tayin edildi. Bunlar da Hıristiyan oranları doğrultusunda atandı. Diyarbakır'da 87 tahsildardan 21'i Hıristiyan idi. 24 Aralık 1896'da bu kişiler görevlerine başladı. Ancak vergi toplama işinin zor olması ve halkın vergi verme konusundaki isteksizliği halk ile tahsildarları karşı karşıya getirmiştir ki bu durumda jandarmalar devriye girmiştir. Bu durum da İngiliz konsoloslarının şikayetine sebep olmuştur. Ermeni Patriği, 1894-1897 yılları arasında yaşanan olumsuz gelişmeler nedeniyle Hıristiyan ahaliden 2 yıllık bedeli askeriye vergisinin alınmaması için Sultan II. Abdülhamit'ten rica etti. Bu rica Sultan tarafından uygun görüldü. Bu durum Ermenilerin büyük memnuniyetine sebep oldu³⁹⁴.

Kürtlerin göçleri esnasında, özellikle yazlık-kışık yaylaları arasında göç eden Kürtlerin yoldaki köylü ve halka zarar vermeleri nedeniyle, polis ve jandarmaca göçebe aşiretlerin gözetlenmesi ve denetlenmesi de bu reform kapsamında idi. Bu kapsamda çalışmalar yapıldı. Nitekim konsolos raporlarına göre vilayetlerde göçebelere hareket etdikleri esnada bunlara jandarma refakat etmiştir. Olay çıkarmayan göçebelere ise herhangi bir refakat yapılmamıştır. Ancak bu durum devletin düzenli kontrolü ile problem olmaktan çıkmıştır³⁹⁵.

Bütün bu ıslahat çalışmaları kapsamında yapılan çalışmalar gayrimüslim unsurların demokratik ve eşit oranda yerel yönetimlere katılımını sağlamıştır. Ancak

³⁹³ Vilayette kurulan Heyet-i İthamiye'nin önemli çalışmalar yaptığı dönemin arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. BOA, MKT.MHM, 637/42

³⁹⁴ Şaşmaz, *agm*, s. 772/773

³⁹⁵ Şaşmaz, *agm*, s.773

bir çok alanda radikal değişiklikler yapılmış olmasına rağmen, Ermeni komitacıları ile Osmanlı topraklarında konuşlanan konsoloslukların ve mensubu oldukları devletlerin istekleri son bulmamış, verilen tavizler ve atılan adımlar komitacıları ve onların şahsında Ermenileri tahrik etmiş, peşinden ayaklanmaları ve tehcire giden olumsuz süreci tetiklemiřtir³⁹⁶.

DEğERLENDİRME

Asırlarca her dil, din ve ırktan insanı bir arada ve huzurlu bir ortamda, barış içerisinde yaşatabilme başarısını göstermiş olan Osmanlı Devleti adeta bir milletler mozaiği gibidir. Bu mozaiğin önemli parçalarından birisi de Ermenilerdir.

Aslında asırlardır Osmanlı Devleti'nin yönetimi altında yaşayan Ermeniler imparatorluğun her tarafına dağılmışlar, korkusuzca, asayış içinde, mâl, cân, ırz ve nâmusları emniyet altında, mezhep açısından da tamamen serbest, huzûrlu ve mesut, ekonomik açıdan ise Müslüman tebaadan daha rahat yaşamışlardır. Ticaret ve sanatla

³⁹⁶ Uras,*age*,s.362-363

uğraşmışlar, sarraflık ve kuyumculuk yapmışlar, öteden beri Osmanlı Devleti'nce özel hizmetlerde ve emniyet gerektirecek işlerde kullanılmışlardır. Devletin Darphane ve Baruthane gibi önemli müesseselerinin başına geçmişler ve “*millet-i sâdika*” olarak adlandırılmışlardır. Osmanlı Devleti Hıristiyan tebaasına karşı eşit muamelede bulunmuş, bunlardan birini diğerine tercih etmemiş ve birbirlerinin işlerine karıştırmamıştır.

Osmanlı Devleti gücünü kaybetmeye başlayınca, Batılı Devletler, Osmanlı Devleti üzerinde siyasî, askerî ve iktisâdî emellerinin hayata geçirilmesi demek olan “*Şark Meselesi*”ni ortaya atmışlardır. Bunun sonucunda asırlardır süren ahenk bozulmuş, yan yana huzur içinde yaşamış topluluklar Batı’dan esen dinî, millî ve siyasî ayrılık rüzgârlarının da etkisi ile devleti bölüp parçalamayı hedefleyen örgütlenmelere gitmişlerdir.

Ermeni meselesi, bir Osmanlı-Ermeni çatışması sonucu olarak değil; İngiltere-Rusya ve Fransa'nın Osmanlı toprakları üzerindeki çıkarlarını korumalarında bazen bir denge, bazen de bir baskı unsuru olarak ve özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra “*Anadolu Islâhatı*” projesiyle Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale edilerek ortaya çıkmıştır.

Büyük devletler kendi siyasi hesaplarını gizlemek için, Ermeni sorununu bir insanlık ve Hıristiyanlık sorunuymuş gibi göstermişler, Ermeni kilisesini de etkilemişlerdir. Ermeni Patrikhanesi ve Ermeni örgütleri bağımsız veya muhtar Ermenistan hayali peşinde koşmaya başlamışlardır. Ermeniler, Batılı devletlerin kendi meselelerini kullanarak oynadıkları oyunları görememişlerdir. Diyarbekir vilayetinde cereyan eden olayları da bu süreçten bağımsız düşünmek mümkün değildir.

XVII. yüzyıldan sonra Diyarbekir vilayetinde konuşlanan, gittikçe etkinliğini artıran ve formal amacı dışına çıkan Amerikan ve Avrupa misyon merkezlerinin, Ermenileri dini, milli ve siyasi alanlarda etkilemek suretiyle, olaylar çıkarmaya sürükledikleri görülmektedir. Vilayette açılan konsoloslukların ve yabancı okulların da bu süreci tetiklediği anlaşılmaktadır.

1895'teki Diyarbekir olayları sırasında vilayet genelinde sadece Ermenilerin değil diğer gayrimüslimler ile Müslümanlar da mağdur olmuşlardır. Osmanlı Devleti yetkililerinin olayların önünün alınması ve daha da büyüyen bir “*İslam-Hıristiyan*” çatışmasına meydan verilmemesi için yoğun çaba gösterdiği dönemin kaynakları ile sabittir. Osmanlı yöneticileri, başına buyruk hareket eden Kürt aşiretlerinin kontrol edilmesi amacıyla, sadece güvenlik tedbirlerini artırmakla yetinmemiş, saygın ve önde gelen kişiler aracılığıyla da intikam hırsıyla hareket eden aşiretlere nasihat ve sağduyu telkin etmiştir. Ermeni tahrikinin olmadığı Mardin ve Ergani gibi yerlerde herhangi bir olayın yaşanmadığı ve Ermenilerin mağdur olmadığı görülür.

Vilayet merkezinde çıkan olaylarda Müslümanların, Hıristiyanlardan daha fazla kayıp verdiği görülmektedir. Şehir merkezinde ise güvenlik daha yoğun, Müslüman nüfus daha fazla olmasına rağmen, Müslümanlar daha fazla kayıp vermiştir. Bu da Müslümanların savunmada olmasından kaynaklanmaktadır. Nitekim Müslümanlara karşı herhangi bir saldırının olmadığı Hıristiyan hanelerinin zarar görmediği anlaşılmaktadır. Ancak vilayet merkezine uzak sancak, kaza ve köylerde gayrimüslimlerin kaybını artıran nedenler, güvenlik tedbirlerinin yetersiz olması ve Kürt beylerinin kontrol dışı intikam eylemleridir. Olaylarda gayrimüslim telafatının fazla olduğu dönemin raporlarında ve Batılı seyyahların eserlerinde açıkça görülür. Fakat bununla birlikte, ölüm oranlarının abartılmaya çalışıldığı ve bu yolla Ermenilerin masum ve mazlum oldukları iddialarının ortaya atıldığı görülmektedir.

Yaşanan mukatelenin sebeplerini sadece gayrimüslimlere mal etmek doğru olmadığı gibi, Osmanlı Devleti ve Müslümanların da haklı ve masum olduğunu söyleyemeyiz. Bu toprakların en eski ve en medeni unsurlarından olan Ermenilerin, su ve toprak komşuluğu yaptığı Müslümanlarla, böyle bir mukateleye girişmesinde emperyalist Batı'nın siyasi ve ekonomik çıkarlarına alet olması hiç kuşkusuz en önemli sebeptir.

Osmanlı Devleti olaylar sonrasında vilayet genelinde yönetim, asayiş, eğitim vs. alanlarda radikal değişiklikler gerçekleştirmiş, ancak yapılan bu ıslahat çalışmaları Ermeni taşkınlıklarını önleyememiştir. Daha sonraki yıllarda artarak devam eden Ermeni taşkınlığı tehciye giden sürece neden olmuştur.

BİBLİYOGRAFYA

I. ARŞİV BELGELERİ

Yıldız Sadaret Resmi Maruzat (Y.A.RES)

Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y.MTV)

Yıldız Parekende Askeri (Y.PRK.ASK)

Yıldız Parekende Umumi (Y.PRK.UM)

Yıldız Parekende Hariciye (Y.PRK.HR)
Yıldız Parekende Azınlıklar (Y.PRK.AZN)
Sadaret Mühime (MKT.MHM)
Hariciye Siyasi Kısım (HR.SYS)

II. DİYARBEKİR VİLAYET SALNAMELERİ

1. CİLT

Salname-i Vilayet-i Diyarbekir, 1286 (1869) Hicri Senesi
Salname-i Vilayet-i Diyarbekir, 1287 (1870) Hicri Senesi
Salname-i Vilayet-i Diyarbekir, 1288 (1871) Hicri Senesi
Salname-i Vilayet-i Diyarbekir, 1289 (1872) Hicri Senesi
Salname-i Vilayet-i Diyarbekir, 1290 (1873) Hicri Senesi

2. CİLT

Salname-i Vilayet-i Diyarbekir, 1291 (1874) Hicri Senesi
Salname-i Vilayet-i Diyarbekir, 1292 (1875) Hicri Senesi
Salname-i Vilayet-i Diyarbekir, 1293 (1876) Hicri Senesi

3. CİLT

Salname-i Vilayet-i Diyarbekir, 1294 (1877) Hicri Senesi
Salname-i Vilayet-i Diyarbekir, 1300 (1883) Hicri Senesi
Salname-i Vilayet-i Diyarbekir, 1301 (1884) Hicri Senesi
Salname-i Vilayet-i Diyarbekir, 1302 (1885) Hicri Senesi

4. CİLT

Salname-i Vilayet-i Diyarbekir, 1308 (1891) Hicri Senesi
Salname-i Vilayet-i Diyarbekir, 1312 (1894) Hicri Senesi
Salname-i Vilayet-i Diyarbekir, 1316 (1898) Hicri Senesi
Salname-i Vilayet-i Diyarbekir, 1317 (1899) Hicri Senesi

5. CİLT

Salname-i Vilayet-i Diyarbekir, 1318 (1900) Hicri Senesi

Salname-i Vilayet-i Diyarbekir, 1319 (1901) Hicri Senesi

Salname-i Vilayet-i Diyarbekir, 1321 (1903) Hicri Senesi

Salname-i Vilayet-i Diyarbekir, 1323 (1905) Hicri Senesi

III. ARAŞTIRMALAR

Açıkses, Erdal, Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2003

Akçora, Ergünöz, Van ve Çevresinde Ermeni İsyancıları (1896-1916), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1994

Alakom, Rohat, Hoybun Örgütü ve Ağrı Ayaklanması, Avesta yayınları, İstanbul, 1998

Ali Emiri Efendi, Osmanlı Şark Vilayetleri, (sad:Abdülkadir Yuvalı-Ahmet Halaçoğlu), Kayseri, 1992

Beysanoğlu, Şevket, Anıtları ve Kitabeleri İle Diyarbakır Tarihi 2, Diyarbakır Büyük Şehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara, 1998

Bozarıslan, M.Emin, Tarihteki İlk Türkçe Ansiklopedide Kürdistan ve Kürtler, Deng Yayınları, İstanbul, 2001

Çadırcı, Musa, "Genel Çizgileriyle 19.Yüzyılda Diyarbakır" (Bazı Gözlemler), 1. Bütün Yönleriyle Diyarbakır Sempozyumu, 27-28 Ekim 2000, Neyir Matbacılık, Ankara, 2001

Danacıoğlu, Esra, "Diyarbakır'da Amerikan Misyonerleri", Müze Şehir Diyarbakır, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002

Diyarbakır Salnameleri, Haz: Ahmet Zeki İzgören, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul, 1999

Doğan, Hamdi, Sason Ermeni İsyancıları (Basılmamış doktora tezi), Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde, 2000

Erpolat, M.Salih, "16. Yüzyılda Ergani Sancağındaki Gayri Müslim İskan Yerleri İle Şahıs İsimleri Hakkında Bir Değerlendirme", Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, Sayı: 4, AKADER, Diyarbakır, 2004

- , “Cizye Defterlerinin Sosyal ve İktisadi Tarih Araştırmaları Açısından Önemi: Diyarbakır Örneği”, Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, Sayı: 4, AKADER, Diyarbakır, 2004
- Eryılmaz, Bilal, Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi, Risale Yayınları, İstanbul,1996
- Ermeni Komitelerinin İhtilal Hareketleri ve Besledikleri Emeller, Haz:İsmet Parmaksızoğlu, Ankara, 1981
- Gedik, İlhan, Vilayat-ı Sitte’de Demografik Durum (Basılmamış Master Tezi), Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara,1985
- Göyünç, Nejat, “Diyarbakır”, Diyanet İslam Ansiklopedisi, C. X
- Gürün, Kamuran, Ermeni Dosyası, Türk Tarih Kurumu, Ankara,1983
- Hocaoğlu, Mehmet, Arşiv Vesikalarıyla Ermeni Mezalimi ve Ermeniler, İstanbul,1976
- Hüseyin Nazım Paşa, Ermeni Olayları Tarihi, C.1, TC Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu:15, Ankara,1998
- İlhan, M. Mehdi, Amid (Diyarbakır), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2000
- Kantarcı, Şenol- Kasım, Kamer- Kaya, İbrahim -Laçiner, Sedat, Ermeni Sorunu El Kitabı, ASAM, Ankara, 2002
- Karabıyık, Osman, Türk- Ermeni Münasebetleri, İstanbul,1984
- Karacakaya, Recep,Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi (1908-1923), Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 2005
- Kılıç, Davut, Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler, ASAM yayınları, Ankara, 2000
- Kırzıoğlu, Fahrettin, “Millü Deli Behram Paşa’ya Karşı Ayaklanma ve Sonucu”, Kara-Amid, Diyarbakır Tanıtma Derneği’nce Çıkarılan Kültür Dergisi, II-III.Yıl, 2-4 Sayı,1956-1957
- Kodaman, Bayram, Sultan II.Abdülhamid Devri Doğu Politikası, Türk Kültürü ve Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara,1987
- Korkusuz, M. Şefik, Seyahatnamelerde Diyarbakır, Kent Yayınları, İstanbul, 2003
- Küçük, Abdurrahman, Ermeni Kilisesi ve Türkler, Ankara, 1997
- Küçük, Cevdet, Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1897), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul,1986
- Malmisanij, Diyarbakirli Cemilpaşazadeler ve Kürt Milliyetçiliği, Avesta Yayınları, İstanbul, 2004

- Mayevsriy, V.T, Kürt-Ermeni İlişkileri (19. Yüzyılda Kürdistan'ın Sosyo-Kültürel Yapısı, (Haz: Abdullah Varlı), Sipan Yayıncılık,1997
- Mc Carthy, Justin, Müslümanlar ve Azınlıklar, İnkılap yayınları, İstanbul,1998
- Metin, Halil, Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları, MEB, Ankara, 2001
- Münir Süreyya, Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi (1877-1914), Ankara, Başbakanlık Basımevi, TC Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No:53
- Norman, C.B., Ermeniler'in Maskesi Düşüyor, (Haz. Yavuz Ercan), Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, Ankara, 1993
- Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918), C. 1, Ankara, TC Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 58
- Öke, Mim Kemal, Ermeni Sorunu (1914-1923), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991
- Özdemir, Hikmet, Kemal Çiçek, Ömer Turan, Ramazan Çalık,Yusuf Halaçoğlu, Ermeniler: Sürgün ve Göç, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2004
- Palalı, İlhan, Vilayet Salnameleri ve Mahalli Kaynaklara Göre XIX Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır (Basılmamış Doktora Tezi), Malatya ,1999
- Pınar, İlhan, "Gezginlerin Gözüyle Diyarbakır (1701-1924)", Diyarbakır Müze Şehir, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul,1999
- Sevinç, Necdet, Arşiv Belgeleriyle Tehcir Ermeni İddiaları ve Gerçekler, Avrasya Bir Vakfı Yayınları, Ankara, 2003
- Süslü, Azmi, Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara, 1990
- Şahin, Nafiz, XX. Yüzyılda Diyarbakır İlçeleri Tarihi ve İnanç Coğrafyası, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ,1997
- Şaşmaz, Musa, "Ermeniler Hakkındaki Reformların Uygulanması (1895-1897)",Yeni Türkiye, Ermeni Sorunu Özel Sayısı II, Mart-Nisan, Sayı:38, Ankara, 2001
- Şemsettin Sami, Kamusul Alam, C.3 (1889-1898), İstanbul
- Şimşek, Mehmet, Amid'den Diyarbakır'e Eğitim Tarihi, Kent Yayınları, İstanbul, 2006
- Şimşir, Bilal, İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1889), Türk Tarih Kurumu, Ankara,1986

- , British Documents On Ottoman Armenians, C. III, (1891-1895),Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1989
- Taş, Kenan Ziya, Güneydoğu ve Diyarbakır, Özsoy Ofset Tesisleri, Erzincan, 2003
- Tozlu, Necmettin, Kültür ve Eğitim Tarihimize Yabancı Okullar, Akçağ Yayınları, Van, 1990
- Tuncer, Cezmi, Diyarbakır Kiliseleri, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Ankara, 2002
- Tütenk, M.Akif, “Diyarbakır’ın Son 60 Yıllık (1892-1952) Vakaları”, Kara-Amid, Diyarbakır Tanıtma Derneği’nce Çıkarılan Kültür Dergisi, II-III.Yıl, 2-4 Sayı,1956-1957
- Uras, Esat, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Belge Yayınları, İstanbul,1987
- Vardan,Türk Fütühatı Tarihi (889-1269), trc: Hrant D. Andreasyan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1937
- Yılmazçelik, İbrahim, XIX Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840),Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1995